

ISSN 2349-9370
Vol. I Issue I 2014

Research Journal Of India

(Multi-Disciplinary Annual National Journal)

Dr. Bhau Mandavkar Research Centre

INDIRA MAHAVIDYALAYA

KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445401 (India)

ISSN 2349-9370

Research Journal of India

Peer Reviewed Annual Research Journal for Multi-Disciplinary Studies

Volume I
Issue I
October 2014

Chief Editor

Dr. Pavan Mandavkar

Principal, Indira Mahavidyalaya
Chairman, Research Centre

Associate Editor

Dr. Martand Khupse

Vice-Principal, Indira Mahavidyalaya
Coordinator, Research Centre

Editorial Board

Prof. A.G. Dondal

Dr. B.V. Rothod

Prof. G.A. Kaple

Prof. N.R. Thawale

Prof. D.S. Patil

Prof. R.M. Wath

Dr. G.P. Urkunde

Prof. R.B. Kakde

Prof. R.T. Ade

Prof. N.V. Narule

Prof. S.Y. Lakhadive

Prof. M.P. Rakhunde

Publisher

Dr. Mrs. Veera Mandavkar

Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre,
Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra 445 401

Printer

Seva Prakashan

Vijay Colony, Rukmini Nagar, Amravati, Maharashtra 444 606

Cover Page Design & Computer Work

Dr. Pavan Mandavkar

Communication

Chief Editor, Research Journal of India

Dr. Bhau Mandavkar Research Centre

Indira Mahavidyalaya, kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra 445 401 (India)

e mail – marathipradhyapak@gmail.com

Alternate mail id – imvkalamb@yahoo.co.in

Tele. (From Abroad) +91-7201-226170

(From India) 07201-226170, 226147, 226129 Telefax, 07232-252975 (R)

Mob. (From Abroad) Chief Editor - +91-9422867658, (From India) 09422867658

Asso. Editor- Dr. Martand Khupse 09890610498, Director- Dr.Mrs. Veera Mandavkar 09403014885

Website : www.indiramahavidyalaya.com

Research Journal of India

Advisory Board

Dr. Dineshkumar Joshi

Registrar, S.G.B. Amravati University, Amravati

Dr. Santoh Thakre

Dean, Faculty of Social Science, S.G..B. Amravati University, Amravati

Dr. P.W. Kale

Dean, Faculty of Commerce, S.G..B. Amravati University, Amravati

Dr. R.A. Mishra

Principal, Amolakchand Mahavidyalaya, Yavatmal

Dr. U.V. Navalekar

Principal, Abasaheb Parvekar Mahavidyalaya, Yavatmal

Dr. J.M. Chatur

Principal, Smt. Nankibai Wadhvani Kala Mahavidyalaya, Yavatmal

Dr. Anil Gajbhiye

Ex. Principal, Govt. college Sardarpur, Dist. Dhar, M.P.

**Subscription for one year and single issue price
for Individual, Institutional Rs. 500/**

Payment Details

Branch - Azad Maidan Road, Yavatmal
IFSC code - MAHB0000047
MICR code - 445014001
A/c No. - 60175373000
A/c Holder - **Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre**
Mode of Payment - By crossed Multy city cash at par Cheque or by Demand Draft of Nationalised Bank favourably Bank Of Maharashtra payable at Yavatmal or by cash deposit in A/c in favour of **Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre**

(All rights are reserved with the Publisher & Editorial Board. The opinion expressed are of the authors & the association advisory board, editorial board as well as the peer committee does not hold any responsibility for any of the views expressed. Judiciary matter in Kalam Court only.)

Index

	From the Bench of Editor	Dr. Pavan Mandavkar	5
1	Critical Analysis of Various Legislations Relating to Protection of Disabled persons in India	Shrinaag A. Panchbhai	6
2	Research Productivity of Faculty Members in the Department of Applied Mechanics, VNIT, Nagpur: A Bibliometrics Study	Dr. S. S. Thool ¹ Dr. B. K. Thawkar ²	10
3	Judicial Reporting in Dr. B.R. Ambedkar Newspaper	Milind S. Athawale	20
4	Computer in Education : An Important Step towards Technology	Kirti S. Bakade	22
5	Generalized Inner Product Space $A = \{a_0G_0 + a_1G_1 + a_2G_2 / a_i \in F \& G_i \in C(P)\}$ Where C(P) = class of algebraic structures of codes in universe	Manohar Durge	25
6	The Philosophy of Browning	A. L. Dwivedi	28
7	Effects of Alcohol Consumption on Health and Endurance among Sports Person	Dr. Sudhir Khade	30
8	Growth of LIS Periodicals from Uttar Pradesh : A Critical Study	Dr. B. K. Thawkar ¹ Dr. S. S. Thool ²	34
9	A study of stress level during the job routine amongst employees in selected software industrial units in Pune region	Mrs. Usha R. Ranawade	40
10	Body Composition and Physical Fitness of Girl Students of Physical Education	Dr. Vivek P Gulhane ¹ P. W. Rane ²	45
11	Digital Library	Miss. Shubhangi S. Kale	50
12	A Study of Obese Schools and Colleges Going Students in Yavatmal City	Abhay Y. Bhisma	53
13	Effect of Plyometric Training on Arm and Leg Strength of Volleyball Players	Amol O. Deshmukh	59
14	Comparison of Plyometrics Exercises on Cardiovascular Endurance and Playing Ability of Cricket Players	Premendra A. Rampurkar	63
15	Enhancing the Teaching of English in Rural Colleges	P.S. Jawade ¹ , Ravi Borkar ²	68
16	The Economic Empowerment of Women with Reference to Self Help Groups of Women	Ajay Tagalpallewar	71
17	Dalit Literature Movement and Dalit Feminism (with special reference to 'Sangati')	Dr. Pavan Mandavkar	73
18	तरुणांमध्ये फास्टफूडचे आकर्षण	सरोज या. लखदिवे	80
19	मोगलकालीन उद्योगधंदे	एन.आर. ठवळे	83
20	तंबाखू : घातक सवय	कल्पना कोरडे	85
21	कृषी मालाचे विपणन : सहकारी संस्थांची भूमिका	डॉ. मार्तंड खुपसे	87
22	संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ संलग्नित यवतमाळ जिल्ह्यातील शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील सोयी सवलती, आणि विकास सर्वेक्षणात्मक अभ्यास	रविन्द्र बापुराव निमट	92

23	डॉ. आंबेडकर यांचे लोकशाहीधिष्ठित संसदीय विचार	डी.एस. पाटील	98
24	महेंकरांच्या कवितेतील नवता	डॉ. संतोष विष्णू चतुर	102
25	भारतातील लिंग गुणोत्तराचा समाजावर प्रभाव	कु. एम.एम जगताप (दिवे)	106
26	मराठी संत वाङ्मयातील दुर्लक्षित संप्रदाय	डॉ. सौ. वीरा मांडवकर	111
27	जागतिक आर्थिक मंदी आणि तिचे रोजगारावर होणारे परिणाम	कु. रेखा वाठ	117
28	जलसंपत्तीचा विकास आणि व्यवस्थापन	एन.व्ही. नरुले	119
29	माहितीसेवांमध्ये ग्रंथालयाची बदलती भूमिका	डॉ. जी.पी. उरकुंदे	123
30	जागतिकीकरणाचा शेतकऱ्यांवर होणारा परिणाम	कु. माधुरी पं. राखुंडे	127
31	वैदर्भीय संतकवी चोखामेळा – व्यक्तित्व आणि कवित्व	रा.तु. आदे	131
32	विदर्भाच्या मंद आर्थिक विकासाची सामाजिक—सांस्कृतिक कारणे	डॉ. बी.व्ही. राठोड	134

Research Journal Of India

Research Journal Of India is a Peer Review Annual Research Journal for Multi-disciplinary studies various faculties.

Vision and Mission of Research Journal is to provide momentum to research in the areas like analytical, competitive, survey, contemporary issues and quality control.

Call for Research Paper

1. Paper on all subjects and areas will be accepted in English, Hindi or Marathi.
2. Paper should be **A 4** size with 1.25 inch margin on left and right side, 1 inch on Top and bottom.
3. Text should be in **Times New Roman** type with 11 font size in English and **Krutidev 50** type with 14 font size for Hindi/Marathi and should be computed in MS word 2007.
4. Font size for Title of Paper 22 bold for English and 28 bold for Hindi/Marathi, Name of Author in 12 bold & Subtitles in 14 bold for English, and 16 and 18 bold for Hindi/Marathi respectively.
5. Spacing should be single.
6. Figures should given in separate file, if necessary. All figures should be cited in the text in consecutive numerical order. Each figure should have concise and informative caption.
7. Tables numbered using Arabic numerals may be given on separate page of the end of manuscript, if necessary.
8. Maximum words limit is 2000. Abstract should be up to 200 words.
9. The first page should consist of title, name(s) of author(s) with designation, department or college with full address, contact numbers and mail id.
10. Authors have to send research paper in soft (CD) and hard copies with e mail on **marathipradhyapak@gmail.com**. PDF files will not be accepted other than special figures.
11. Editorial Board's Decision will be final.
12. The copyright of all accepted papers will vest with **Research Journal Of India**.
13. References list should be alphabetized in the last names of first author of each research paper.
14. International Guidelines for research paper are to be strictly followed.
15. Date of Publishing is 1st October each year and papers will be accepted up to 1st September.

From the Bench of Editor

The Importance of Research

The purpose of research is to inform action. Thus, study should seek to contextualize its findings within the larger body of research. Research must always be high quality in order to produce knowledge that is applicable outside of the research setting with implications that go beyond the group that has participated in the research. Furthermore, the results of study should have implications for policy and project implementation.

As researchers publishing study may be one initial step to make research known to the global community. Other proactive measures can be taken to encourage the uptake of evidence-based interventions.

Goals of Research

Well-conducted research is vital to the success of global health endeavors. Not only does research form the foundation of program development and policies all over the world, but it can also be translated into effective global health programs. Research draws its power from the fact that it is empirical, rather than merely theorizing about what *might* be effective or what *could* work, researchers go out into the field and design studies that give policymakers hard data on which they can base their decisions. Furthermore, good research produces results that are examinable by peers, methodologies that can be replicated, and knowledge that can be applied to real-world situations. Researchers work as a team to enhance our knowledge of how to best address the world's problems.

Need for Research Design

Research design has a significant impact on the reliability of the results obtained. It thus acts as a firm foundation for the entire research. It is needed because it facilitates the smooth functioning of the various research operations. It makes the research as efficient as possible by giving maximum information with minimal expenditure of effort, time and money. For construction of a house, we need to have a proper blueprint prepared by an expert architect. Similarly, we need a proper research design or plan prior to data collection and analysis of our research project. Preparation of research design should be done carefully as even a minute error might ruin the purpose of the entire project. The design helps the researcher to organize his ideas, which helps to identify and correct his flaws, if any. In a good research design, all the components with each other or go together with each other in a coherent manner. The theoretical and conceptual framework must with the research goals and purposes. Likewise, the data collection strategy must fit with the research purposes, conceptual and theoretical framework and approach to data analysis.

The need for research design is as follows:

- It reduces inaccuracy and helps to get maximum efficiency and reliability;
- Eliminates bias and marginal errors;
- Minimizes wastage of time;
- Helpful for collecting research materials;
- Helpful for testing of hypothesis;
- Gives an idea regarding the type of resources required in terms of money, manpower, time, and efforts;
- Provides an overview to other experts;
- Guides the research in the right direction.

Taking in to consideration of all above 'Research Journal Of India' publishing first volume, first issue with expectation of a warmed welcome from all the sectors of research and education.

- Dr. Pavan Mandavkar & Board Of Editors
❖❖❖

Critical Analysis of Various Legislations Relating to Protection of Disabled persons in India

- **Shrinaag A. Panchbhai**
Assistant Professor, (Law)
Government Law College, Mumbai
Mob. 8097803898, 8097389520

1. Introduction:

Since antiquity, society has detected disabilities arising out of obvious deficits in anatomical structures, sensory functions and intellectual developments amongst its members. These disabilities debarred the affected persons from participating in the mainstream of social life. There are 600 million persons with disabilities in the world today. 80% of them live in developing countries. A staggering 90 million people in India are disabled. That's almost one in every ten. This number illustrates that still 600 million persons with disabilities are being prevented from contributing to the world society (whether socially or economically) because of the barrier called disability.

However, there has been a shift in international thinking on disability from largesse-based perspective to rights-based perspective. The world for and of the disabled is changing at a rapid pace and the aspirations as well as expectations of people are also changing as fast. Advances in medical and surgical sciences, breakthroughs in technology, greater understanding of the causes of disability and improved methods of coping with it, increasing consciousness of civil rights and the emergence of people with disabilities displaying skills and knowledge to improve their own lives, are some of the factors which have contributed to the new thinking. It is now recognized that the disabled deserve a dignified status in society on the same terms as the non-disabled. Disabled people are a vast minority group, which has been subjected to direct and indirect discrimination for centuries in most countries of the world, including India.

The human rights movement has boldly and categorically shifted the attention of policy-makers from the mere provision of charitable services to vigorously protecting their basic right to dignity and self-respect. In the new scenario, the disabled are viewed as individuals with a wide range of abilities and each one of them willing and capable of utilizing his/her potential and talents. Society, on the other hand, is seen as the real cause of the misery of people with disabilities since it continues to put numerous barriers as expressed in education, employment, architecture, transport, health and other activities. However our parliament has enacted various legislations for the benefit and protection of disabled persons in India; let us briefly discuss these provisions.

2. Various Legislations and Position of Disabled Persons:

The Medical Termination of Pregnancy Act, 1971 specifically provides that pregnancies of women may be terminated if there is a substantial risk that if the child were born, it would suffer from such physical or mental abnormalities as to be seriously handicapped¹. It has been observed that such kind of legislative provision gives straight forward directive that if there is odd of a toddler who may be born with substantial abnormality then, the birth of such infant is prevented by medical termination of the pregnancy. When rule of law treats everyone equal in terms of Article 14 of The Constitution

¹ Section 3 of The Medical Termination of Pregnancy Act, 1971

of India then, such legislative provision seems to be quite unearned in terms of equality clause of Indian Constitution and in view of various International instruments on human rights specifically recognizing right to life as one of the intrinsic human rights of each and every human being. A unborn tot who is to be expected to born with substantial abnormality is also entitle to have life and no legislation in the world can justify the killing of such unborn child who is expected to born with substantial physical or mental defect.

The provision contained in The Medical Termination of Pregnancy Act, 1971 justifying the killing of substantially physically or mentally abnormal unborn infant in fact defies the provision of Article 14 of The Constitution of India and the various provisions of human rights instruments. Even though for a jiffy it is mused that such infant may be shamble for the family but, the killing of such child cannot be justified and, if the family would not be proficient to handle such child then, it would become the specific responsibility of the Government or various international institutions which are set up for protecting the human rights of the people for taking heed of such child. The Government should come out with the effective policy and budgetary allocation for taking care of such child who are likely to borne with substantial abnormality.

The Environment Protection Act, 1986 also deals with prevention and control of environmental pollution. The Act confers the power on Central Government to make the rules for the effective implementation of this act². In view of this section, The Central Government has framed "The Noise Pollution (Control and Regulation) Rules, 1999". But, it has been observed that these provisions are not implemented effectively. Today, at number of occasion, there is brawny noise pollution which caused physical or mental discomfort. At the time of walking down on the road, the drivers of the vehicles gives heavy horn which may cause heart problem to blind person.

The Consumer Protection Act, 1986 defines term consumer³. It will also include physically handicapped person who purchased the goods or hires or avail the service for consideration. He is also entitled to claim the compensation if the goods purchased by him suffer from one or more defects or service hired by him suffers from any deficiency. The Act also contains the provisions for the Constitution of Central Consumer Protection Councils⁴ and the Constitution of The State Consumer Protection Councils⁵ consisting of various members from the different sections of the society for protecting the interest of the consumers. However, it has been observed that the Act has made no mentioning about the equal participation and representation of the disabled people in the committees of Central Consumer Protection Council and in State Consumer Protection Council for protecting the interest of the consumers.

Under The Motor Vehicles Act, 1988, driving license cannot be given to disabled persons⁶. The Act provides punishment for driving a motor vehicle in any public place when driver suffers from disability which is likely to cause danger to the public⁷. However, in the case of **National Association for the Deaf v. Union of India**⁸, the Delhi High Court held that driving license can be given to the deaf persons if it fulfills the requirements of The Motor Vehicles Act, 1988.

The Legal Services Authorities Act, 1987, ensures legal aid to mentally disabled persons⁹. However, it has been observed that the Act has made no mentioning about the legal assistance to other categories of disabled person. The Act also does not contain any express provision

² Section 25 of The Environment Protection Act, 1986

³ Section 2(1) (d) of the Consumer Protection Act, 1986

⁴ Section 4 of the Consumer Protection Act, 1986

⁵ Section 7 of the Consumer Protection Act, 1986

⁶ Section 16 of The Motor Vehicles Act, 1988

⁷ Section 186 of The Motor Vehicles Act, 1988

⁸ W.P.(C) 10849/2009, decided on 3rd January 2011

⁹ Section 12 of The Legal Services Authorities Act, 1987

regarding the legal aid to persons at the pretrial and appellate phase. This legislative glitch results in defiance of legal aid to other categories of disabled persons and denial of legal assistance to persons under trial.

Even, the Supreme Court of India in the case of **Raju Ramakantv. The State of Madhya Pradesh**¹⁰ by relying on extensive interpretation of Article 21 of the Constitution of India, observed that the present Legal Services Authorities Act, 1987 does not make any distinction between pretrial; trial and appellate stage for providing legal aid to person and hence, the Court directed the Government to ensure the legal aid to poor person even at the pretrial and appellate stage entitling the poor disabled person also to claim legal aid at all the stages of the case. In view of this judgment, The Legal Services Authorities Act, 1987 should be amended and should contain express provision for ensuring legal aid to person including disabled even at the pretrial and post-trial stage.

The Registration Act, 1908 gives exemption to persons who suffer from bodily disability from attending any registration office or court for the purpose of executing power of attorney¹¹.

From the above discussion, it is observed that most of the matrimonial laws either it may be Hindu laws or Parsi and Christian laws seems to be apathetic when it relates to legal capacity of mentally challenged persons or persons suffering with physical as well as mental disabilities as much as, such persons have been viewed as not competent to enter into valid marriage. These laws do not make any disparity between those persons who endures from inclusive mental disability and those persons who suffers from partial mental disability and keeps such person at par with that categories of persons who suffers from total mental disability and asserts such person as legally disable from entering into a contract of marriage. On the converse, The Indian Contract Act, 1872 make the resonant divergence amid persons who suffers from comprehensive mental disability and those persons who endures from intermittent mental disability and makes the important pronouncement that agreement made by the persons who suffers from occasional mental disability will be valid provided that such agreement should have been entered at that juncture when such person was in sound state of mind. The Indian Contract act of 1872 recognizes the legal capacity of those persons who suffer from occasional mental disability.

The Indian Penal Code, 1860 clearly states that if the offence is committed by a person suffering from mental disability then, such person may not be liable for penal liability. But, simultaneously, the Act makes the precise divergence between those persons whose state of mind is relentlessly sarcastic and those whose mental state of mind is not eternally caustic. The Act clench those persons culpable for the wrongful act if at the time of commission of such act, he or she was in cognizant state of mind to comprehend the nature and consequences of such wrongful act.

Therefore, the principle laid down in civil as well as criminal laws are infinitely apparent concerning the legal capacity; legal rights and penal liability of those persons who suffers from absolute mental disability and those person who are the victim of occasional mental disability.

3. Conclusion and Suggestions:

From the above discussion it is clear that disabled suffered some sort of discrimination it is therefore suggested that, matrimonial laws in India should also recognize legal capacity of those persons who suffers from partial mental or miner disability and should contain express provision in the enactment itself that person suffering from miner mental disability may enter into a valid contract of marriage. Hence, The Hindu Marriage Act; The Parsi Marriage Act; The Christian Marriage Act and The Special Marriage Act should recognize the legal capacity

¹⁰ Criminal Appeal No. 140 of 2008 decided on 9th August 2012

¹¹ Section 33 of The Registration Act, 1908

of those persons who suffers from miner or partial or infrequent mental disability and consider them as competent person for entering into a contract of marriage.

At the international level, right to marry has been regarded as one of the important human rights. Therefore, the Indian legislature need to mull over this issue and should make certain unique provision by means of pertinent legislative; executive policy in favour of persons with mental disability who cannot perform valid marriage owing to their legal disability.

Although, laws in India treat disabled person equally with that of non-disabled persons in terms of enforcement of their legal rights in the court of law but, disabled persons may face with certain difficulty at the time of entering into a court room. Therefore, The difficulties faced by the disabled at the time of enforcing their legal remedies has to be addressed through measures of legal reform so that the disabled find it easy to follow judicial remedies. A disabled person should be allowed at the time of entering a court room with crutches or other aids. Due consideration should be given to treat the disabled with courtesy.

References:

- Gautam Banerjee, “Disabilities and the Law” Commercial Law Publishers (India) Pvt. Ltd. 1st Edn. 2005
- Rajiv Kasturi, “Disabilities and the Law” Universal Law Publishing Company, 2ndEdn, 2011.
- Shruti Pandey, Priyanka Chirimar, DeepikaD’souza “Disabilities and the Law”- Human Rights Law Network 1st Edn. 2005.

Research Productivity of Faculty Members in the Department of Applied Mechanics, VNIT, Nagpur: A Bibliometrics Study

- Dr. S. S. Thool¹

Librarian

Yashoda Girls College, Nagpur

E-mail: ssthoolygc@gmail.com

Mob. 9096553061

- Dr. B. K. Thawkar²

Librarian

Dr. Ambedkar Institute of Social Work, Nagpur

E-mail: bkthawkar@gmail.com

Mob. 9096501740

Abstract:

This paper focuses on Research productivity of faculty members in department of Applied Mechanics VNIT Nagpur, Proposed research, Objective of the study, Hypothesis of the study, Scope and limitation of the study, Research methodology, Review of literature, Author Productivity: Language wise productivity, Designation wise productivity, subject and Gender wise productivity, Year wise productivity & key authors, Bradford's Law, Lotka's Law, Prices square root law, Authorship Patters, Major findings and Implications.

Introduction:

Faculty adds to the knowledge bases of their fields by doing research and communicating findings in a variety of published formats, which differ according to field. Teachers and research scholar's need information for keeping up with new developments, to get acquainted with the state of art and to provide the background information for preparing to produced new information. The publication of the information gathered by the faculty is a prestige to the institution. It is necessary for the institution to make aware outside world about their output. Mankind is an Individual in its mode of output as in the substance of its thoughts. Printed papers and books label one of the methods of measuring the output of institution in the form of original ideas with the names of its authors, publications then are observable phenomenon that can represent scholarly productivity (Soman, 2002).

Research and development, demonstration, up-scaling and commercialization in the field of modern engineering and technology have positions themselves in the driving seat both in the developed and developing countries during 21st century. The field of engineering and technology is being promoted in the country keeping in view its enormous potential to improve various engineering applicable branches to create opportunities for employment generation and to add to the economic progress of the nation through environmentally sustainable industrial development. The rapid technological development and the exponential growth of information have changed the traditional concept of Engineering field.

Proposed Research:

Many information faculty members have used different terms for bibliometric studies. The pioneering work was statistical analysis of the literature by Cole and Eagles in 1917, Second attempt was made by Hulme in 1923. He used the term "Statistical bibliography to refer the application of quantitative techniques to libraries. He defined statistical bibliography as "to shed light on the process of written communication and of the nature and course of development of a discipline by means of counting the various facts of written communication"(Kumar and Kumar 2005).

Dr. S. R. Ranganathan in 1948 at the ASLIB conference held at Lamington Spa coined the term Librametry on the lines of Biometry, Econometry, Psychometry, etc. (Guha, 1993). He defined librametrics as the used of Mathematical and Statistical methods for analyzing

library activities and library resources. (Ravichandrarao & Neelamaeghan, 1992). Several subdisciplines such as, Bibliometrics, Scientometrics and Infometrics have emerged. The term infometrics is comparatively speaking, a recent development and is often used to include both Bibliometrics and Scientometrics. Although in practice the three terms are often used interchangeably, there are subtle differences between them as seen by the following definitions. The British Standards Documentation Term (1976) defines bibliometrics as “Study of the use of documents and patterns of publications in which mathematical and statistical methods have been applied”.

VNIT:

The Visvesvaraya National Institute of Technology, Nagpur is one of the thirty National Institutes of Technology in the Country. The Government of India converted this Institute into National Institute of Technology and conferred the Deemed to be University status (under University Grants Commission Act, 1956 (3 of 1956)) with effect from 26th June 2002. Subsequently, the Central Govt. by Act of Parliament (National Institutes of Technology Act, 2007 (29 of 2007)) declared VNIT Nagpur as an Institute of National Importance along with all other NITs. The Act was brought into force from 15th August 2007. Before conversion, the Institute was known as Visvesvaraya Regional College of Engineering that was established in the year 1960 under the scheme sponsored by Government of India and Govt. of Maharashtra. The College was started in June 1960 by amalgamating the State Govt. Engineering College functioning at Nagpur since July 1956. In the meeting held in October 1962, the Governing Board of the College resolved to name it after an eminent engineer, planner, statesman of the Country Sir M. Visvesvaraya. The VNIT has 16 department of engineering discipline including three Social Science Departments and a well developed library, facilities for Ph. D & the college also undertakes R & D activities and offers testing, consultancy and other extension services including continuing education to the industry through the Industry Institute Interaction.

Department of Applied Mechanics:

Established in 1966, the Department of Applied Mechanics teaches structural engineering related subjects to the under graduate students of Civil Engineering and Architecture. Since, 1971 Department is also offering M Tech course in Structural Engineering with an intake of 21 students. M Tech in Structural Dynamics and Earthquake Engineering course is also offered since 2004 with an intake of 21 students. Faculty members of the Department are pursuing R&D activities in the field of Earthquake Engineering, Steel-Concrete composite construction and Pre-stressed steel structures. Department has till date produced 8 ME by research and 10 Ph D's. Department is also actively involved in consultancy services on analysis and design, non-destructive / live load testing of RCC and Steel Structures to various private, semi-government and government organizations.

The department has well-equipped laboratories viz. Earthquake Engineering Laboratory, Engineering Mechanics Laboratory, Computer Laboratory, Structural Dynamics Laboratory, Concrete Composite & Strength of Materials Laboratory, Structural Analysis Laboratory and Structural Instrumentation & Rehabilitation Laboratory. The department also offers various short-term courses for practicing engineers and faculty of Engineering Colleges. The Department is engaged in wide range of Consultancy and R & D projects related to the field of Structural Engineering.

Objective of the Study:

Present study has been undertaken with a view

- To measure productivity patterns of faculty members in Department of Applied Mechanics, VNIT, Nagpur

However, specific objective of the study are:

1. To know the author productivity;
2. To analyzed domain/subject wise productivity;
3. To find out the Year wise productivity;
4. To find out the Designation-wise productivity; and
5. To find out the Gender wise productivity

Hypothesis of the Study:

The hypothesis formulated for the study as

1. More the publications are published in English Language;
2. More the experience more the productivity;
3. Male faculty members produce more publications than female;
4. Research productivity of faculty members increase their publications year by year;
5. Higher is the degree of collaboration, higher is the research productivity.

Scope and Limitations of the study:

The study is confined to the research productivity of faculty members in the department of Applied Mechanics, VNIT, Nagpur. Research productivity of faculty members who was working at present up to the year 2012. The study is a survey of the research productivity brought out by faculty members. The research productivity included all the (National/International) conferences, seminar, workshops, research papers, Journal's Articles, Ph. D. guided by Supervisor, Books & Chapters in Books by Authors and other Research by faculty members.

Research Methodology:

Survey of faculty members are used for this study and questionnaire technique is used to collect the data from the faculty members in the department of Applied Mechanics, VNIT, Nagpur. The Questionnaire was contained with bibliographical description of faculty member's publications only i.e. personal information, curriculum activities, International and National Journals, Conference, Seminars, workshops, Symposiums, Books, Chapters in Books, Ph. D. guided by Supervisor and others publications. Back ground information about research productivity by faculty members have been collected based on the VNIT's Web-site, Internet Searching , VNIT's annual report, Published Literature, Journals, Directories, Brochures, their News letters and other sources etc and Relevant data of research productivity of faculty members have been collected. Collected data has been analyzed by statistical techniques and presented data in tabular as well as in graphical form. In graphical form, Bar Charts, Pie Charts, Line Graphs are used for presentation. For the purpose of analyzing the data collected, some statistical techniques have also been used. In addition, some of the tools, techniques used for analyzing includes bibliometrics tools and techniques to come to the conclusions.

Review of Literature:

G. S. Aulakh, H.C. Jain and Ved B. Kochhar (1983) In this paper, studies growth of phytochemical literature emanating from Indian laboratories for the period 1976-1980. Identifies major journals publishing Indian phytochemical work and the laboratories/institutions generating these publications. Concludes that growth pattern observes the Bradford's Law.²

B. K. Sen (1986) In his paper analysis the reviews 191 contributions showing the growth pattern, subject-wise activity, most productive journals and authors in the field.¹¹

V. D. Madkey and D. Rajyalakshmi (1994) In this paper, a case study of citation analysis of Ph. D. thesis by NEERI scientists in the field of environmental science and engineering

during 1977-1991 has been carried out. The rate of submission, subject-wise distribution of thesis, ranking of source materials, authorship pattern, chronological distribution of journal and book citations and geographical distribution of most cited journals have been determined. Based on the analyzed data half life and obsolescence of literature have been calculated and conclusions are drawn.⁶

B. U. Kannapanavar, Chidananda Swamy and M. Vijay Kumar (2004) The present study highlights the authorship trend and collaborative research in chemistry in India during 1996-2000. The study found that team research is preferred in the field of chemistry rather than solo research. The degree of collaboration is calculated and found to be 0.76. The degree of collaboration varies from year to year and is found to be 0.72 to 0.83. Average number of authors per paper has increased from 7.52 to 8.39.³

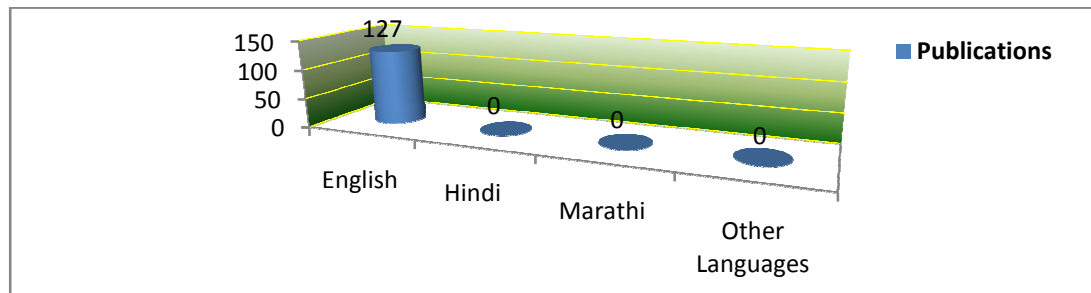
P. Rajandiran (2006) Bibliometric analysis of the papers published by Raja Ramanna Centre for Advanced Technology (RRCAT) scientists and engineers was undertaken for year 1995 to 2004. ISI Web of Science was used as main source for this study. The purpose and objectives of the study is to compile a list of all papers by RRCAT authors : and quantitatively count and analyze by year wise distribution and growth trend, document type, subject wise distribution, references appended and length of papers: Also to identify RRCAT authors favorite Journals and authorship pattern. The parameters studied and results drawn are presented.⁹

Govind D. Adhe (2008) Research productivity of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University faculties (Scientists) has been analysed bibliometrically. The data collected from Scientists's curriculum vitae and questionnaires. 74 teachers (Scientists) are working in science departments and present study is limited to the scientists who are working at present in the science departments of BAMU, is also limited upto the year 2007 only. Bibliometric studies are used to identify the pattern of publication, relative growth rate, authorship pattern, collaborative measures, author's productivity, most prolific authors and most prolific journals. The laws of Lotka and Bradford have also been tested. The Professors' productivity is 69% while productivity of Readers and Lecturers combinely is 31%. The ratio of publications of male to female professors is 94.34:5.66, Readers 95.14:4.85 and lecturers 71.48:28.51. The total numbers of 2502 publications of 60 scientists were divided into 3 equal zone is in the ratio of 7:12:41 which indicates that the data fits into the Bradford's law of scattering. The Price Square Root law is applicable to Zoology, Botany, Physics, Chemistry, Mathematics and Computer Science and Information Technology. However, in no case 80/20 rule was applicable, while it was 20:50 i.e. 20% authors contributed to 50% papers.¹

S. R. Rosas, J.M. Kagan, J. T. Schouten, P. A. Slack and W. M. K. Trochim (2011) Evaluative bibliometrics uses advanced techniques to assess the impact of scholarly work in the context of other scientific work and usually compares the relative scientific contributions of research groups or institutions. Using publications from the National Institute of Allergy and Infectious Diseases (NIAID) HIV/AIDS extramural clinical trials networks, we assessed the presence, performance, and impact of papers published in 2006–2008. Through this approach, we sought to expand traditional bibliometric analyses beyond citation counts to include normative comparisons across journals and fields, visualization of co-authorship across the networks, and assess the inclusion of publications in reviews and syntheses. Specifically, we examined the research output of the networks in terms of the a) presence of papers in the scientific journal hierarchy ranked on the basis of journal influence measures, b) performance of publications on traditional bibliometric measures, and c) impact of publications in comparisons with similar publications worldwide, adjusted for journals and fields. We also examined collaboration and interdisciplinarity across the initiative, through network analysis and modeling of co-authorship patterns. Finally, we explored the uptake of network produced publications in research reviews and syntheses. Overall, the results suggest the networks are producing highly recognized work, engaging in extensive interdisciplinary collaborations, and having an impact across several areas of HIV-related science. The

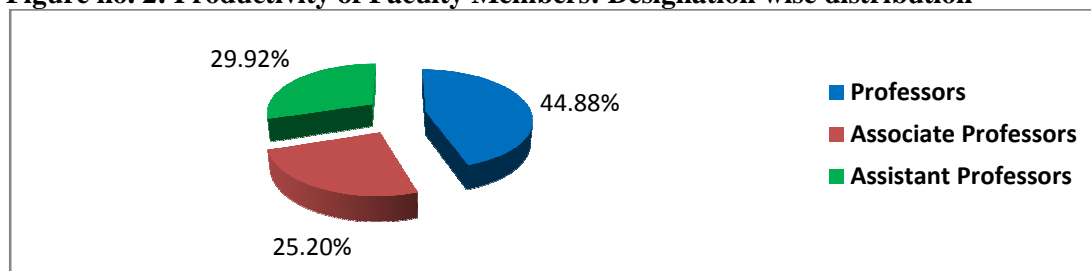
strengths and limitations of the approach for evaluation and monitoring research initiatives are discussed.¹⁰

Figure no. 1: Productivity of Faculty Members : Language Wise Distribution

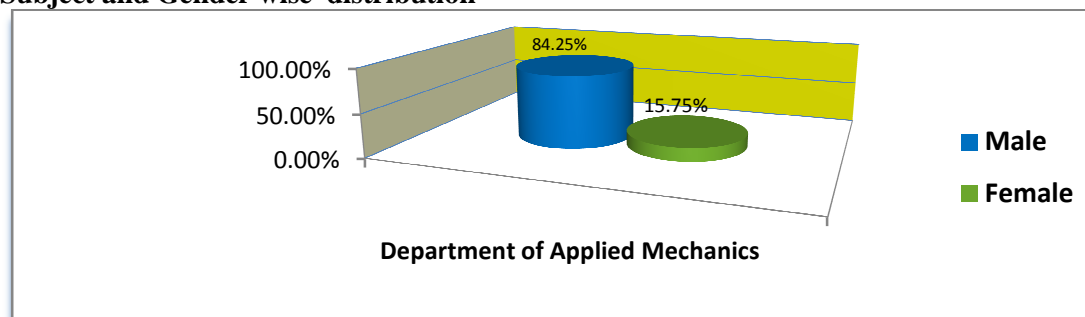
From the above figure, 127 (100%) publications are published in alone English language by all faculty members, means the Engineering and Technology subjects are dominated by English language. This indicates that **“More the publications are published in English language”**(hypothesis no.1) is valid.

Figure no. 2: Productivity of Faculty Members: Designation wise distribution

From the above figure, 8 faculty members published total 127 publications, Professors and Associate Professors, combinely have contributed to 70.08 % publications. It can be further noted that on an average 44.88% publications were published by professors, 25.20% by Associate professors and 29.92% by Assistant professors, which means senior people published more number of publications. This indicates that **“more the experience more the productivity”**(hypothesis no. 2) is valid.

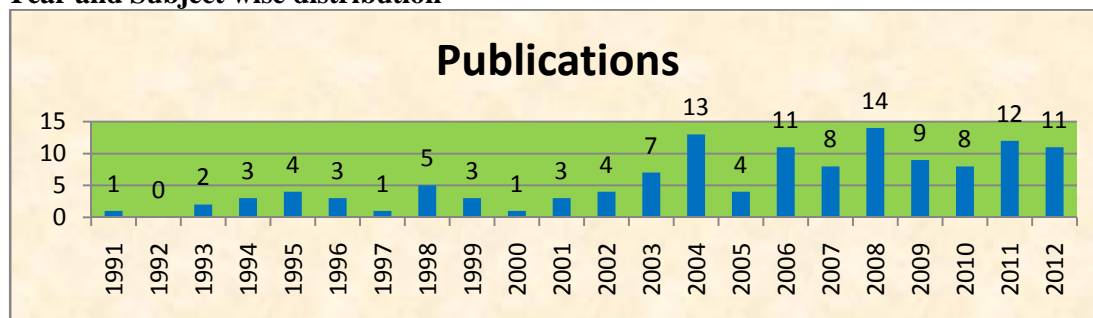
Figure no. 3: Productivity of faculty Members in Department of Applied Mechanics: Subject and Gender wise distribution

The above figure, Data of in all 8 faculty members was analyzed according to gender. It can be found from the above table that male faculty members have published 107(84.25%) publications out of 127 publications giving 17.83 publications per male faculty members and female faculty members have published 20 publications giving 10.00(15.75) publications per female faculty members. It can also be observed that male faculty member have published 1.78 times more publications than female faculty members. This indicates that

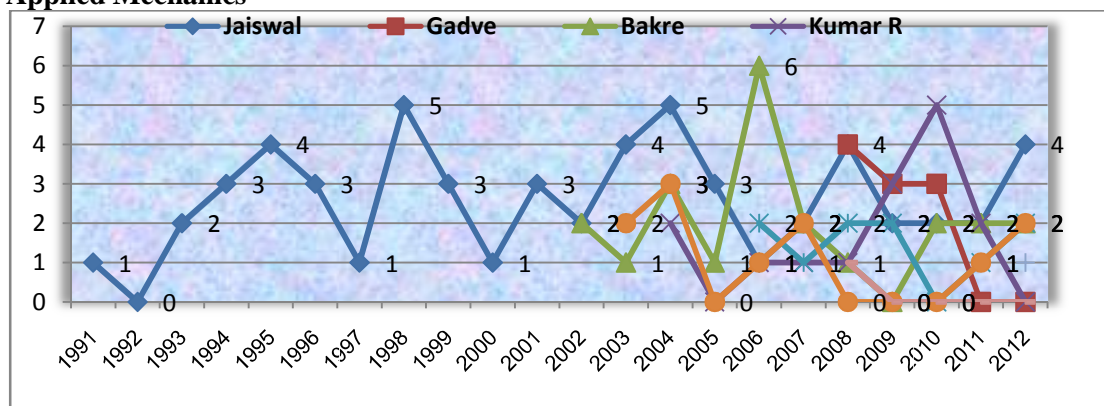
“male faculty members produce more publications than female” (hypothesis no.3) is valid.

Figure no. 4: Productivity of faculty Members in Department of Applied Mechanics: Year and Subject wise distribution

In this domain, most productive year was 2008, as total productivity in this year was 14 publications, followed by 13 publications in 2004, 12 publications in 2011 and 11 publications in 2012. The year wise productivity is increased from 1993 to 1995, and then it has been decreased in 1996 and 1997, then increased and then decreased from 1998 to 2000, then increased from 2000 to 2004 and then decreased-increased manner from 2005-2012. It means that the year wise productivity is increased-decreased manner means fluctuation productivity during the period of 1991 to 1999, then year wise productivity is increased from 2000 to 2004, means productivity is continuously increased up to 5 years. Hence, this indicates that “research productivity of faculty members increase their publications year by year” (hypothesis no.4) is valid.

Figure no. 5: Productivity of faculty members: year wise distribution and key author in Applied Mechanics

From the above figure, the faculty members of Applied Mechanics have published 14 publications in the year 2008 which years are highest publications year. No one has published ten or more articles in at least one year in their productivity life, hence no is key author in this context. However Dr. O. R. Jaiswal, who has published highest 57 publications amongst all 8 faculty members in this domain is the key author and ranked first.

Table no. 1: Bradford’s Law of Scattering

Zones	No. of Papers	No. of Authors
I	57	1
II	48	3
III	22	4

The attempt was made to test applicability of Bradford's Law of Scattering, as shown in above table. The total numbers of 127 publications of 8 faculty members were divided into 3 equal zones, while numbers of authors writing similar numbers of papers in each zone is in the ratio of 1:3:4. Which indicates that the data fits into the Bradford's Law of Scattering.

Table no. 2: productivity of faculty members: Application of Lotka's Law

No. of Papers	No. of Authors
1	2
10	2
11	1
15	1
22	1
57	1

The applicability of Lotka's law was tested on the data but it was found that, the data does not fit into the Lotka's law even though the researcher has attempted to apply it with mathematical method.

Price's square root law of scientific productivity

An attempt was made to analyze distribution of publications of 8 faculty members in Department of Applied Mechanics, VNIT in increasing order of productivity. The distribution of authors and their contributions are presented in following table.

Table no. 3: Distribution of publications in Applied Mechanics

No. of Papers	No. of Authors	Percentage	Total Contributions	Percentage of Contributions
1	2	25.0%	2	1.57%
10	2	25.0%	10	15.75%
11	1	12.5%	11	8.67%
15	1	12.5%	15	11.81%
22	1	12.5%	22	17.32%
57	1	12.5%	57	44.88%
Total	8	100%	127	100%

Table No. 4: Applicability of Price's Square Root Law and 80/20 Rules in Applied Mechanics

Authors	No. of Authors	Papers	
		No. of Papers	Percentage
Square root of total authors	3	94	74.02%
Ten percent of total authors	1	57	44.88%
Twenty percent of total authors	2	79	62.20%
Thirty percent of total authors	2	79	62.20%
Forty percent of total authors	3	94	74.02%

It can be observed from above table that Square root of total authors in Applied Mechanics is 2.82 i.e. 3 authors, contribute to 74.02% of the total papers, which is more than 50% as predicted by De Solla Price, which means the data fits in the price Square Root Law. Similarly, it can be observed that 10%, 20%, 30% and 40% of total authors in Applied Mechanics contribute only 44.88%, 62.20%, 62.20% and 74.02% respectively of the total papers, this is much below the 80% as predicted by 80/20 Rules.

Table no. 5: Productivity of Faculty Members: Author wise distribution and Collaboration Coefficient in Applied Mechanics domain

Faculty Members	Total Number of authorship					Total no. of Paper	C. C.
	1	2	3	4	5		
Jaiswal	7	29	19	2	0	57 (44.88%)	0.88
Gadve	1	7	2	0	0	10 (7.87%)	0.9
Bakre	1	14	7	0	0	22 (17.33%)	0.95
Datta D	2	7	1	0	0	10 (7.87%)	0.73
Vyavahare	0	7	3	0	1	11 (8.66%)	1
Kumar R	1	3	10	1	0	15 (11.81%)	0.93
Khatri	0	0	1	0	0	1 (0.79%)	1
Borghate	0	0	1	0	0	1 (0.79%)	1
Total	12	67	44	3	1	127 (100%)	
Authorship	12	134	132	12	5	295	
Percentage	4.07	45.42	44.743	4.07	1.70		

From the above table, by assigning one credit to each collaborator 295 authors have contributed to 127 items. The collaborative index is 2.32. Dr. Jaiswal has published highest publications i.e. 7 Publications in first authored publications, followed by Dr. Datta while in multi authored publications Dr. Jaiswal leads by 50 publications with collaborative coefficient of 0.88, followed by 21 publications of Dr. Bakre with collaborative coefficient of 0.95 and 14 publications of Dr. Kumar with collaborate coefficient 0.93. Highest 5 authored publications were observed in Prof. Vyavahare with collaborative coefficient of 1.

Even though it is stated that higher is the degree of collaboration higher is the research productivity and which leads to greater productivity is not true in case of present data in Applied Mechanics because those faculty members whose collaboration coefficient or degrees of collaboration is 1, have published 1 papers. This indicated that **“Higher is the degree of collaboration, higher is the research productivity.” (Hypothesis no.5)** is invalid.

Major Findings:

1. Total 127 publications are contributed by 8 faculty members.
2. 100% publications are published in alone English language by 8 faculty members, means the Engineering and Technology subjects are dominated by English language. (figure no. 1), this indicates that the hypothesis **“More the publications are published in English language”(hypothesis no.1)** is valid.
3. The designation of Professors and Associate Professors, combinely have contributed to 70.08 % publications. It can be further noted that on an average 44.88% publications were published by professors, 25.20% by Associate professors and 29.92% by Assistant professors, which means senior people published more number of publications. This indicates that **“more the experience more the productivity”(hypothesis no. 2)** is valid.
4. It is also found that male faculty members have published 107(84.25%) publications giving 17.83 publications per male faculty members and female faculty members have published 20 publications giving 10.00(15.75) publications per female faculty members. It can also be observed that male faculty member have published 1.78 times more publications than female faculty members. This indicates that **“male faculty members produce more publications than female”(hypothesis no.3)** is valid.
5. In this domain, most productive year was 2008, as total productivity in this year was 14 publications, followed by 13 publications in 2004, 12 publications in 2011 and 11 publications in 2012. The year wise productivity is increased from 1993 to 1995, and then it has been decreased in 1996 and 1997, then increased and then decreased from 1998 to 2000, then increased from 2000 to 2004 and then decreased-increased manner from 2005-2012. It

means that the year wise productivity is increased-decreased manner means fluctuation productivity during the period of 1991 to 1999, then year wise productivity is increased from 2000 to 2004, means productivity is continuously increased up to 5 years. Hence, this indicates that **“research productivity of faculty members increase their publications year by year” (hypothesis no.4)** is valid.

6. Dr. O. R. Jaiswal, who has published highest 57 publications amongst all 8 faculty members in this domain is the key author and was found ranked first.

7. By test applicability of Bradford’s Law of Scattering, the total numbers of 127 publications of 8 faculty members were divided into 3 equal zones, while numbers of authors writing similar numbers of papers in each zone is in the ratio of 1:3:4. Which indicates that the data fits into the Bradford’s Law of Scattering.

8. The Square root of total authors in Applied Mechanics is 2.82 i.e. 3 authors, contribute to 74.02% of the total papers, which is more than 50% as predicted by De Solla Price, which means the data fits in the price Square Root Law. Similarly, it can be observed that 10%, 20%, 30% and 40% of total authors in Applied Mechanics contribute only 44.88%, 62.20%, 62.20% and 74.02% respectively of the total papers, this is much below the 80% as predicted by 80/20 Rules.

9. The collaborative index is 2.32. Dr. Jaiswal has published highest publications i.e. 7 Publications in first authored publications, followed by Dr. Datta while in multi authored publications Dr. Jaiswal leads by 50 publications with collaborative coefficient of 0.88, followed by 21 publications of Dr. Bakre with collaborative coefficient of 0.95 and 14 publications of Dr. Kumar with collaborate coefficient 0.93. Highest 5 authored publications were observed in Prof. Vyavahare with collaborative coefficient of 1. Even though it is stated that higher is the degree of collaboration higher is the research productivity and which leads to greater productivity is not true in case of present data in Applied Mechanics because those faculty members whose collaboration coefficient or degrees of collaboration is 1, have published 1 papers. This indicated that **“Higher is the degree of collaboration, higher is the research productivity.” (Hypothesis no. 5)** is invalid.

Implications:

Based on the results/findings of the study the following are the implications

1. Department of Applied Mechanics, VNIT should make journal as peer review journal with wide circulation at national as well as international level.
2. Authors with highest impact factor should be given rewards.
3. Heads of the department should motivate their faculty members to write their research articles in peer review journals.
4. Heads of the department should forward the research activities of faculty members without any bias.
5. Understanding research activity is one of the motivating factor, the faculty members undertake research activity to the maximum extent possible and should write articles on the area of research field.
6. The faculty members should write in peer review journal in the subject concerned with the highest impact factor, which ultimately will increase impact factor of the faculty members.
7. Research is an continuously process, the faculty members should publish their research work on regular basis.
8. Faculty members should write the books or chapters in books in interested field.
9. Faculty members of Assistant professors should have need to increase their research activity in his/her field.
10. It is suggested that incentives should be given on the basis of publications for the faculty members.

References (*NISCAIR Style Guide*):

1. Adhe G D, *Productivity patterns of scientists in Marathwada : A bibliometric study*, PhD thesis, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad, 2008.
2. Aulakh G S, Jains H C, and Kochhar Ved B, Bibliometric study of Indian phytochemical literature: growth pattern and scatter, *Journal of Library and Information Science*, 8 (1) (1983) 69-87.
3. Bibliometrics, Available at <http://en.wikipedia.org/wiki/Bibliometrics> (Accessed on 26 September 2013).
4. Devarajan G, *Bibliometric Studies*, (ESS ESS Publications; New Delhi), 1997.
5. Engineering, Available at <http://en.wikipedia.org/wiki/Engineering> (Accessed on 9 Oct 2011)
6. Kademani B S, Surwase Ganesh, Mohan Lalit and Kumar Vijai, Bhabha Scattering : A Scientometric View, *DESIDOC Journal of Library and Information Technology*, 29 (4) (2009) 3-11.
7. Kalyane V L and Sen B K, Research productivity of Tibor-Braun: An Analytical chemist–Cum Scientometrician, *Annals of Library and Information Studies*, 50(2) (2003) 47-61.
8. Kannappanavar B U, Swamy Chidananda, Vijay Kumar M, Publishing trends of Indian chemical scientists: a bibliometric Study, *Annals at Library and Information Studies*, 51(1) (2004) 39-41.
9. Kumar P S G, *Research Methods and Statistical Techniques*, 1st edn (B R Publishing Corporation; Delhi), 2004, p. 465-541.
10. Lotka's law, Available at http://www.iva.dk/bh/Core%20Concepts%20in%20LIS/articles%20a-z/lotkas_law.htm (Accessed on 26 September 2013).
11. Madkey V D and Rajyalakshmi D, Citation analysis of Ph. D. thesis in Environmental Science and Engineering used by NEERI Scientists during 1977-1991, *Annals of Library Science and Documentation*, 41 (2) (1994) 63-78.
12. Panda B D, *Research methodology for library science (With statistical methods and bibliometrics)*, (Anmol Publication; New Delhi), 1997.
13. Parvathamma N, *Bibliometrics its origin and applications*. In C. R. Karisiddappa, S. L. Sangam and B. S. Maheswarrappa (Ed.), *Current studies in library and information science Vol.-2*, (Nanak Publication; Delhi), 1993, p.161-183.
14. Rajendiran P, Quantitative analysis of research publications of Raja Ramanna Centre for advanced technology, Indore: a bibliometric study from 1995 to 2004, *IASLIC Bulletin*, 51(4) (2006) 228-233.
15. Rosas S R, Kagan J M, Schouten J T, Slack P A, Trochim W M K, *Evaluating research and impact: a bibliometric analysis of research by the NIH/NIAID HIV/AIDS clinical trials networks*, 6 (3) (2011) doi:10.1371/journal.pone.0017428. Available at [http://www.plosone.org/article/info %3Adoi%2F 10.1371%2 Fjournal.pone.0017428](http://www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0017428) (Accessed on 4 Jan 2014).
16. Sen B K, Indian contribution in bibliometrics 1958-1984: a review, *Annals of Library Science and Documentation*, 33 (3) (1986) 85-103.
17. Sengupta I N, *Bibliometrics and its application*, In Dhyani Puspa (ed) *Library and Information science*, (Atlantic Publishers; New Delhi), 1990, p. 254-263.
18. Suriya M and Kalavathi M S, Productivity Measurement in Academic libraries. *Journal of Library and Information Science*, 12 (1) (1987) 53-65.
19. Vijay K R, Bibliometric Study of Research publication Trends Among Indian Scientist and Technologists, *Annals of Library and Information Studies*, 32 (3) (2005) 77-81.
20. Visvesvaraya National Institute of Technology – Wiki, Available at http://en.wikipedia.org/wiki/Visvesvaraya_National_Institute_ofTechnology (Accessed on 7 Jul 2014)
21. VNIT-About, Available at <http://www.vnit.ac.in/index.php/about.html> (Accessed on 21 may 2014)
22. VNIT Nagpur- Nagpur Education, Available at <http://www.mh-31.com/nagpur/about-nagpur/nagpur-education/417-vnit-nagpur> (Accessed on 7 July 2014).

Judicial Reporting in Dr. B.R. Ambedkar Newspaper

- **Milind Shahadeo Athawale**

(Research Scholar)

Dept. of Mass communication and Journalism

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University

Aurangabad , Mob. 9404478565

E-mail: milind.athawale01@gmail.com

DR. B.R. Ambedkar has started Mooknayak in 31st Jan 1920 in that role of Newspaper and periodicals most important for Backward society. Its best solution against non judicial planning in India.

Newspaper will developed our future no one can do it without Newspaper It gives Justice to common people in India.

This instruction to us, which public media has created by Dr. B.R. Ambedkar its more effected on Judicial procedures.

When Dr.B.R. Ambedkar were process in Indian constitution that time he gave priority to fundamental Rights and personal freedom in article 19, (1) A this included in Indian constitution and gave freedom of Speech. Then Ambedkar has started Bahishkrit Bharat,

3rd April 1927 in Bombay about Judicial reporting Bahishkrit Bharat in 6th may 1927 Article is important for Judicial procedure in India. In Mahads News, Natural and fundamental rights envolved by Savarna Hindu. But Ambedkar had conflicted against it, and given authority to Backward people In India.

This report goes to Madras Court untouchability and its culture its supposed to illegal.

All description has given in Bahishkrit Bharat whole Judicial in that News.

Bahishkrit Bharat 3rd Jun 1927th of 5th periodical 5th issue today's problem backward Rights and fundamental Rights has Judicial support and integrated freedom for marriage and Inter cast marriage and religious activity and today all accepted us. Providing the universal facility its legal issue when we have legal rights, We should co-operate to all of them.

Ambedkar has given legal and Judicial news in the Bahishkrit Bharat. 29th Jun 1927 Bahishkrit Bharat periodical 9th issue is important its followed : One of the Hindu women's exploitation from landowner second one example is that shashimohan names one young Hindu has killed a man in personal matter.

But, Kolkata high court has declare shashimohan is non- criminal in report of court.

Its best example for non Judicial court in India according to Dr.B.R. Ambedkar.

Bahishkrit Bharat 4th Nov 1927 14, 15 and 16th Judicial issue:

In Bombay varali Girls marriage with marutis statue its done by Brahmin and Bhatt in the temple it news that time.

There was a Girija Shankar Shivdas he had complain to police against Bhatt and Brahmin its not well act for women in society.

Its biggest superstition in society untouchability is illegal and there should be Justice for all human Equality and needs of fundamental rights, that issue, News published by

Dr. Ambedkar. Second one five line of News published in that periodical, News of Lahor, is that Pandit Bhagatram names one mean Brahmin was doing illegal act with animal he caught by police.

High Court has declare him 2 year prison and 200 Rupee punishment there should be equal Justice for all under the Judicial court. In 1874's vatan Act, Backward in right and their limitation of work salary its introduced in Published his issue. 16th Oct. 1927's periodicals issue published in second part 30th Sup issue published in that part various subject included in that issue vatan law amendment bill its Tital given by Ambedkar. According to Ambedkar there should be changes in vatan law and planning. So, this types of news procedure done by Ambedkar.

To give Justice to common man and all human being that proposes published news.

Conclusions:

Dr. Babasaheb Ambedkar Journalism and his Judicial reporting related to following content :

- 1) To remove untouchability and superstition for that purpose news given by Ambedkar.
- 2) Judicial news structurally and well, Proved with example, and gave a new attitude for Today's Journalism.
- 3) Women's exploitation, non judicial culture and social picture, news given in periodical.
- 4) The natural and fundamental rights of backwards get them properly, that judicial News published in periodical issue.
- 5) To get educational Right and civil authority legally, in his journalism.

Fundamental rights, and legal issue it show's in Dr.B.R Ambedkar Journalism. So these types of journalism & judicial procedure described in his periodicals, it will ideal for modern age and it will.

References:

- 1) Sampadak Moon Vasant , Narke Hari, Dr. Babasaheb Ambedkar yanche Bahishkrit Bharat ani Moknayak Prakashak, Pradhan sachiv ani Uccha Tantra Shikshan Vibhag, Maharashtra shasan, Mantralay, Mumbai Page No.25.
- 2) Ibid, 26.
- 3) Ibid, 39.
- 4) Ibid, 78.
- 5) Ibid, 116.
- 6) Ibid, 90.
- 7) Ibid, 91.
- 8) Ibid, 98.
- 9) Ibid, 99.
- 10) Ibid, 100.
- 11) Ibid, 106.
- 12) Ibid, 107.
- 13) Ibid, 108.
- 14) Ibid, 379.
- 15) www.dr.b.r.ambedkar biography.co.in.

Computer in Education An Important Step towards Technology

- Kirti S. Bakade

Asst. Prof.

Institute of Management Studies (Career Development & Research),
Ahmednagar, E-Mail: kbakade@gmail.com, Mob. 9881164611

Abstract:

Computers are the most empowering tools to be used in almost all areas of today's technological world. They're tools of creativity, communication and can be used according to user need for various purposes. Computers are widely used in education also; no one can challenge the use of computers in education. The Information and Communication tools developed for teaching and learning process helps a lot in changing traditional teaching methods and improving learning ability of a students. Many tools have been developed for teachers and students, which are very useful to easily develop a knowledge and understanding with technical skills. The development of various such a tools and the advancements in the use of computer makes students an individualized learner. This research paper aims to discuss various such tools, so as to create more awareness among teachers and students. The goal is to explain various uses of computer in education. Also to discuss various new technologies and educational tools developed to increase the use of computer in education. This paper also focuses on various areas of education where computers are beneficial.

Keywords:

History, Information and Communication Technology, Computer Assisted Instructions, 21st century and education.

Introduction:

Education is the backbone of everyone's life; without education it is not possible to survive in today's competitive environment. But to compete with today's technological environment only studying and learning particular subjects as in traditional education is not sufficient. Technology has expanded in such a way that no one is free from using it. Hence, various improvements have been made to improve the course material of traditional education system, due to which a complexity in education is increased, a lot. Using traditional teaching and learning methods it is not possible to remove this complexity. Hence various researches have been made to improve the teaching methods, which started to use computers in classrooms to enhance traditional methods. As computers are very useful and powerful, its increased demand leads frequent use of computer resources within schools and colleges.

All educational institutes from high schools to every field of education have started to use computers to train students. The computer technology has expanded from instructional delivery medium to an integral part of the learning environment. Computers in school are used to teach the students and to provide them a drill and practice by increasing sophisticated digital content. It is used to provide simulations and real world experience so that students can develop their cognitive thinking and extend learning.

Computers provide a key ingredient that was lacking in all the previous tools that raised high expectations when introduced in the educational system like "individualized interactivity". To achieve this, various tools have been developed for using computers in education. Again a very positive step towards education is the arrival of Internet which

revolutionized the way of learning. Computers provide access to lots of information through Internet. Hence, this paper is written to discuss all these tools and the advantages of using these tools for education; so as to create more awareness among teachers and students to improve old educational system.

History:

Computer plays very essential role in today's educational system as a teaching and learning tool.

However, this journey of computers in education was started many decades ago. In 1958 the computers was started to use for vocational education. In 1967 high level programming languages like FORTRAN was developed which was being started to taught in universities. So from this year computers are actually used to teach students some computer related software program, where students started to handle computer themselves. In 1981 ICT came and one of the ICT tool called CAI gains acceptance in schools. The first educational drill and practice programs were developed by this year. From 1986 many high schools started using computers.

The early 1990s marked as the beginning of modern media technology such as CD-ROMs as well as the development of modern presentation software like Microsoft PowerPoint. In 1990 when Multimedia PCs arrived; schools were started to use videos, CD-ROM disks with animation and sound, containing CAI programs and many such components. From 1995, the Internet captured the attention of everyone which opens lots of options for teachers and students. After that Internet grows rapidly, more than expectations and now a day's everyone uses internet as an important educational medium.

Information and Communication Technology:

From more than two decades Information Technology has broadened to become Information and Communication Technology (ICT), and has better established within schools. ICT is found to be a successful practice for teachers and students to support teaching and learning. ICT is very important component or area for both formal and informal education. Lots of tools have been developed under ICT from which CAI is the most popular tool widely accepted in many schools.

Computer Assisted Instructions:

The truly revolutionary function of computers in education, however, lies in the novel area of computer-assisted-instruction. Computer Assisted Instructions gained widespread acceptance in schools by the 1980s. During this period drilling and practice programs were also developed for exclusive classroom use, which are a self-paced programs, allows students to play an active role in the learning process, and getting mastery through continuous drill-and-practice. These are the instructional programs that supplements to a regular curriculum taught by a teacher.

In Computer-Assisted Learning the student learns by interacting with a program stored in the computer. This program is designed to react to student needs according to predetermined pedagogical criteria. Each student may learn according to his or her cognitive level and learning speed, independent of his or her classmates. Each student receives individual guidance, with explanations tailored to perceived problems, and opportunities for in-depth learning according to individual interests. When it is time to test the student CAI tests the student with lots of practice questions offered at the end of each lesson, and determines if any learning happened. One of the advantages that CAI offers is that it can keep track of the exact scores of the child and identify those problems, especially in mathematics. In this manner, the computer identifies the users' cognitive strengths and weakness. CAI allows the student to explore and become an independent learner.

21st century and education:

Today, Information Technology has come a long way. Computing is not about computers any more, it is about living. Almost all students now, have access to computers and Internet in their classrooms. Majority of teachers also uses computers or internet as an important information source for instructional purposes. Other computer-based technology like the electronic whiteboard and the laptop computer became widely available for students. With a single laptop, Webcam, projector, and an Internet connection, a teacher can broadcast and begin collaboration with any other classroom. The internet can also be accessed via cell phone which can be used anywhere at any time. Distance learning starts educating students through internet; virtual classrooms allow anyone with a personal computer and access to the internet to enroll in a course. Text books have interactive websites that are designed to enhance the learning experience.

Weblogs, or blogs, are also widespread and have positive impact on students. Weblogs allow students to present their own findings and discoveries to an authentic audience. Receiving feedback about course work not just from your teacher but from your peers, or possibly from the outside world, can be very empowering for students. They can publish their writings on a blog, suddenly transforms them into authors and publishers. Wikis are commonly accessed on classroom computers due to their positive impacts. The collaborative environment that wikis facilitate can teach students much about how to work with others, how to create community, and how to operate in a world where the creation of knowledge and information is increasingly becoming a group effort.

Conclusion:

Computers after started to use in education are so widespread and so efficient that it is very difficult to wrap it in a single paper. The rapid growth of school technology infrastructure has led to the increased availability and use of computers in schools. There are lots of advantages provided by the computer in education for both teachers and students. The computer makes the individualization of instruction easier. The integration of computers with traditional instruction produces higher academic achievement. Students learn more quickly and with greater retention when learning with the aid of computers. Students attitude toward learning are positively affected by computer use. The use of computers appears most promising for low achieving and at-risk students.

So, every teacher and students must have to be aware and use Computer as an important teaching and learning source.

References:

- Pupil Perspectives on the Contribution of Information and Communication Technology to Teaching and Learning in the Secondary School Rosemary Deaney, Kenneth Ruthven and Sara Hennessy, 2003, 18 (2), 141-165.
- Computers in Education in Developing Countries: Why and How? Luis Osin.
- Effectiveness of Computer-Based Education in Elementary Schools James A. Kulik, Chen-Lin C. Kulik, and Robert L. Bangert-Drowns, Vol. 1, pp. 59-74, 1985.
- The Impact of ICT on Student Performance in Higher Education: Direct Effects, Indirect Effects and Organisational Change, by Adel Ben Youssef.
- Virtual Labs Project: A Paradigm Shift in Internet-Based Remote Experimentation, Ranjan Bose, 2169-3536, 2013 IEEE.
- The Uses of Computers in Education, by Patrick Suppes.

Generalized Inner Product Space

$$A = \{a_0G_0 + a_1G_1 + a_2G_2 / a_i \in F \ \& \ G_i \in C(P)\} \text{ Where } C(P) = \text{class of algebraic structures of codes in universe}$$

- Manohar Durge
ANC, AnandwanWarora
Sm.dr.durge@gmail.com
+919404537473

Abstract :

This piece of work consist of (A, \oplus) is an abelian group, (A, \oplus, \otimes) is a vector space, $(A, \oplus, \otimes) = A = \{a_0G_0 + a_1G_1 + a_2G_2 / a_i \in F \ \& \ G_i \in C(P)\}$ Where $C(P)$ = class of algebraic structures of codes in universe.; is a modified inner product space.

Mathematics Subject Classification 2000: 08A99 , 03C13 , 68Q15 , 68Q19, 08A68

Keywords:

Binary Operation, Abelian Group, Vector Space, Inner Product, Field.

Introduction:

I.N.Herstein cotes in (1)

Definition : A nonempty set of elements G is said to form a group if in G there is defined a binary operation , called the product and defined by $*$, such that

1. $a, b \in G$ implies that $a*b \in G$
2. $a, b, c \in G$ implies that $(a*b)*c = a*(b*c)$
3. There exist an element $e \in G$ such that $a*e = e*a = a$ for all $a \in G$
4. For every $a \in G$ there exist an element $a^{-1} \in G$ such that $a * a^{-1} = a^{-1} * a = e$

Definition : A group G is said to be abelian (or Commutative) if for every $a, b \in G$,
$$a * b = b * a .$$

Definition : A nonempty set V is said to be vector space over a field F if V is an abelian group under an operation which we denote by $+$, and if for every $a \in F$, $v \in V$; there is defined an element , written as av , in V subject to

1. $a(v+w) = av + aw$;
2. $(a + b)v = av + bv$;
3. $a(bv) = (ab)v$;
4. $1v = v$;

For all $a, b \in F$; $v, w \in V$ Where the 1 represent the unit element of F under multiplication.

Definition : The Vector Space V over F is said to be an inner product space if there is defined for any two vectors $x, y \in V$ an element (x, y) in F such that

1. $(x, y) = \overline{(y, x)}$, $\forall x, y \in V$
2. $(x, x) \geq 0$ and $(x, x) = 0$ iff $x = 0$

$$3. (c_1x + c_2y, z) = c_1(x, z) + c_2(y, z), \forall c_1, c_2 \in F \text{ \& } x, y, z \in V$$

Matter (Discussion):

$$\text{Let } A = \{a_0G_0 + a_1G_1 + a_2G_2 / a_i \in F \text{ \& } G_i \in C(P)\}$$

&Where C(P) = class of algebraic structures of codes in universe.and

$$\text{Let } x = a_0G_0 + a_1G_1 + a_2G_2; a_i \in F$$

$$y = b_0G_0 + b_1G_1 + b_2G_2; b_i \in F$$

$$z = c_0G_0 + c_1G_1 + c_2G_2; c_i \in F$$

$$G_0 = 1G_0 + 0G_1 + 0G_2, 1 \in F$$

$$0 = 0G_0 + 0G_1 + 0G_2, 0 \in F$$

$$-x = (-a_0)G_0 + (-a_1)G_1 + (-a_2)G_2; -a_i \in F$$

$$cx = (ca_0)G_0 + (ca_1)G_1 + (ca_2)G_2; c \in F$$

$$x = y \text{ iff } a_i = b_i, \forall i$$

Now we define first binary operation \oplus on A

$$x \oplus y = (a_0G_0 + a_1G_1 + a_2G_2) \oplus (b_0G_0 + b_1G_1 + b_2G_2)$$

$$= (a_0 + b_0)G_0 + (a_1 + b_1)G_1 + (a_2 + b_2)G_2 \dots \dots \dots (1)$$

$$\Rightarrow x \oplus y = y \oplus x, \quad \forall x, y, \in A$$

$$x \oplus (y \oplus z) = (x \oplus y) \oplus z, \quad \forall x, y, z \in A$$

$$0 \oplus x = x \oplus 0 = x, \quad \forall x \in A$$

$$x \oplus (-x) = (-x) \oplus x = 0, \quad \forall x \in A$$

$$\Rightarrow (A, \oplus) \text{ is an abelian group.} \quad \dots \dots \dots (2)$$

Now we define second binary operation \otimes on A as

$$c \otimes x = cx, \quad \forall c \in F \text{ \& } x \in A \quad \dots \dots \dots (3)$$

$$c \otimes (x \oplus y) = (c \otimes x) \oplus (c \otimes y), \forall c \in F \text{ \& } x, y \in A$$

$$(c_1 \oplus c_2) \otimes x = (c_1 \otimes x) \oplus (c_2 \otimes x), \forall c_1, c_2 \in F \text{ \& } x \in A$$

$$c_1 \otimes (c_2 \otimes x) = (c_1 \otimes c_2) \otimes x, \forall c_1, c_2 \in F \text{ \& } x \in A$$

$$1 \otimes x = x, \quad \forall x \in A$$

$$\Rightarrow (A, \oplus, \otimes) \text{ is a vector space.} \quad \dots \dots \dots (4)$$

Now we define inner product on A as

$$(x, y) = (a_0 + a_1 + a_2)(b_0 + b_1 + b_2) \in F$$

$$\Rightarrow (x, y) = \overline{(y, x)}, \quad \forall x, y \in A$$

$$(x, x) \geq 0 \text{ and } (x, x) = 0 \text{ iff } x = 0 \text{ or } \sum a_i = 0$$

$$(c_1x \oplus c_2y, z) = c_1(x, z) + c_2(y, z), \forall c_1, c_2 \in F \text{ \& } x, y, z \in A$$

$$\Rightarrow (A, \oplus, \otimes) = A = \{a_0G_0 + a_1G_1 + a_2G_2 / a_i \in F \text{ \& } G_i \in C(P)\}$$

Is a modified inner product space.

Conclusion:

From the above discussion ,I come to the following conclusions

(A, \oplus) is an abelian group.

(A, \oplus, \otimes) is a vector space.

$$(A, \oplus, \otimes) = A = \{a_0G_0 + a_1G_1 + a_2G_2 / a_i \in F \ \& \ G_i \in C(P)\}$$

Where $C(P)$ = class of algebraic structures of codes in universe., is a modified inner product space

Acknowledgement:

This is my sincere efforts towards Realization of Unchanging Truth. This work is dedicated to my Guru Sri Sri Ramakrishana, Who practices Vedanta for a whole life and serves masses.

References:

[1] Herstein I.N. (1992) , Topics In Algebra (2nd edition) , Wiley Eastern Limited , ISBN : 0 85226 354 6 , pp 26 – 256 .

The Philosophy of Browning

- A.L. Dwivedi

Asst. Prof. & Head of Deptt. of English

Smt K.G.M.Mv. Daryapur.

dwivediarchana33@gmail.com

The work of Robert Browning fully exemplifies one of the dominant tendencies of Victorian poetry, and probably the more important one because it comes nearer to expressing the originality of the period: the craving for analysis and moral criticism. Browning's art is entirely pervaded by intellectual curiosity and almost merged in the systematic quest of truth; it is parted from what is essential in pure science only by secondary intentions.

Browning recognized, however that he had gone too far. The work of his more mature years follows a middle course, without ceasing to be arduous and original. His object according to his own definition, is the study of incidents which go to compose the development of a soul. In his opinion there is little else that merits serious consideration.

Browning's typical form, that towards which all the other forms may be said coverage, is the monologue; there properly resides the newness of his art. His main idea is to throw light upon the realm of consciousness, and to do this he frees himself from all the shackles which impede psychological analysis, whether they are connected with action and synthesis and group together related elements. With unlimited profusion, he gives us the joy of understanding and reconstructing characters; he makes us appreciate, better than any other writer of his time, the swarming variety of moral types. He vigorously emphasizes the dominant features and indicates detail with a minute understanding of the individual trait. The same felicity of touch is to be found in his treatment of problems and theses. The work of Browning is without doubt one of the richest and the most deep reaching treatises in practical psychology that English literature has to offer.

To study things as they are, the very, end of scientific knowledge in the broad sense in which the novel may pretend to figure among its instruments. Such a study is not and cannot be the main pursuit of poetry. Therefore, one might say that the error committed by Browning consists in having chosen paradoxically his means of expression. If Browning continued all his life to put into verse themes which in themselves scarcely seem to call for this choice, it was not by obedience to a discipline accepted at one time and then become habitual. In order to instill some vivacity and life into his psychological dissections, Browning required a language that was easy, energetic, humorous, familiar, or technical. The work of Browning written in his original and mixed forms which is neither prose nor verse often gives an impression of beauty but it is beauty of a spiritual and austere type, although human. He has, however, his actually inspired moods, when, under the spell of a more simple emotion, or of some striking symbol, powerful enough to call up and organize sounds and images, he reaches the heights of poetry, in the most precise sense of this term.

During his lifetime Browning had conquered the indifference of the public, and by now he has ceased to be a bugbear in literature. He is widely read, indeed many of his poems have come to be looked upon as part of the general patrimony.

Browning has no formal message no church no philosophy, in the technical issue. But he had definite and firm views on human life and human nature and of the relation of both to God. His philosophy of life was shaped as early as Pauline, and it remained unchanged up to the very end. His poetry is characterized by immense variety, but unity is imparted to it by his unchanging views of human destiny. He certainly does not challenge the old theological and metaphysical dogmas; on the whole, he accepts the conventional view of God the immortality of the soul.

He is a cheerful optimist, optimism is at the very core of his teaching and view of human life. Browning's optimism, says Chesterton, is founded on imperfections of man; he derives hope from human deficiency.' The famous lines in Pippa passes,

'God is in his heaven, all is right with the world.'

When Browning says that, 'All is right with the world,' he does not mean that there is no suffering or evil in the world; he means that divine governance is just and benevolent and what appears to us as evil has its own place in the scheme of things. Browning's attitude towards evil, pain and misery is not merely theoretical and abstract, like that of the 18th century thinkers.' He does not accept evil merely as a philosophical counterpart of good, rather he regards evil as a practical instrument of human advancement. He is a passionate adherent to the theory of evolution and his optimism is logically justified by his theory. Life is constantly progressing to higher and higher levels. From the lowest creatures, life has advanced to the level represented by man and in the imperfection of man lies our hope of further advancement. Evil is our foe, and no victory is possible without the foe. In other words, Evil is the opportunity offered to us by the Divine to advance spirituality. 'Evil is, therefore, a condition of man's moral progress.'

And what is our failure here, but triumph's evidence,
for the fullness of the days?

Have we withered or organized?

This is the way in which Browning absorbs evil into a theory of life of which love is the fundamental principle. In Rabbi Ben Ezra we have the most explicit statement of Browning's philosophy of life. It is an epitome of many poems; it looks on life from the standpoint of age. It is in youth that we gain the experience which helps us later on in our spiritual progress. It is not accomplishment but intention, not the outward result, but the inward aim, that is the real test of worth. In Evelyn Hope, the lover does not despair. He derives consolation from the optimistic faith that God, 'Creates the love to reward the love,' true love is sure to be rewarded in the life after death, if not in this life. In other words Browning's firmly-grounded optimism is further strengthened by his faith in the immortality of the soul. The body may die, but the soul lives on in the infinite. Browning's optimism is further seen in the fact that he finds the passion of joy running in all Nature. Joy is at the very core of nature and Browning is never tired of emphasising this fact. This joy in nature is derived from the Creative Joy of God, the delight. Browning's ecstasy in mere living, his rapturous joy in his own life and in the life of Nature, results from his faith in the Creative joy of the Supreme.

Browning's is message in one of great faith and optimism. He spoke the strongest word of faith in an age of doubt and timidity. For thirty years, he faced cheerfully the indifference of his age, and ultimately made the world recognize and follow him. Browning frequently expresses his view on human life. In a philosophical poet, we do not expect the rigid consistency or the systematic completeness of the speculative thinker. His interest in the problems of life and thought is purely practical; though he has besides, an artistic interest in human character challenges few of the old theological and metaphysical dogmas which have satisfied the spiritual needs of so many centuries. Browning was a highly original genius right from the beginning. Whether in his manner and in his versification, or his choice of subject and in his treatment of them, he was quite different from the other poets of the day. He was astonishingly great, but also astonishingly faulty and his faults have come in the way of the appreciation of his real greatness.

References:

- 1) The literature of Victorian era 1910.
- 2) The alien vision of Victorian poetry, 1953.
- 3) Robert Browning by Roughhewed track.

Effects of Alcohol Consumption on Health and Endurance among Sports Person

- Dr. Sudhir Khade

Director, Physical Education and Sports
Late Pundalikrao Gawali Arts and Science Mahavidyalaya, Shirpur (Jain),
Tal. Malegaon, Dist. Washim 444 504
Email: sudhirkhade68@yahoo.in

Introduction:

Excessive alcohol consumption is responsible for considerable harm from chronic disease and injury. Within most developed countries, members of sporting clubs participate in at-risk alcohol consumption at levels above that of communities generally. There has been limited research investigating the predictors of at-risk alcohol consumption in sporting settings, particularly at the non-elite level. Alcohol may provide as much as 20 percent of calories in the diet of some drinkers.

Cramps:

During exercise, your muscles burn sugar thereby producing lactic acid. Too much lactic acid leads to muscle fatigue and cramps. If you drink in the 24 hour period before a match the alcohol contributes to a bigger build-up of lactic acid and dramatically increases your risk of cramping.

Greater risk for injuries and complications:

Alcohol increases the bleeding and swelling around soft tissue injuries (sprains, bruises, and cuts - the most common sports injuries) requiring a longer recovery period. Alcohol also masks pain, which may lead you to a delay in getting treatment — rapid treatment can make all the difference in a speedy recovery. If you've been injured, avoid alcohol, as it will complicate your recovery.

Greater body heat loss:

Alcohol is a vasodilator (it causes the blood vessels near the surface of the skin to expand) and thereby promotes heat loss and a lowered body temperature.

Reduced endurance:

The blood sugar your body needs for energy is produced by the liver when it releases glucose into the blood stream. Drinking alcohol in the 48 hour period before a match reduces your body's ability to produce this sugar, so you have less energy and less endurance capacity.

Slower reactions:

Alcohol is a sedative and it can affect your performance during a game for up to 72 hours after you have finished drinking. Some players think they have less tension and increased relaxation as a result of alcohol. The actual result, however, is poorer hand-eye coordination and slower responses. The sedative action of alcohol has variable degrees of effect on attention, reducing it and producing diminished performance. This action is particularly noticeable in subjects who lack sleep or who tend to be lethargic. Alcohol seems to reduce the ability of an individual to waken, even if consumed in moderate amounts, to the

point where driving ability is affected, not just in the hours after consumption, but sometimes for days afterwards.

Dehydration:

Alcohol is a powerful diuretic that can cause severe dehydration and staggering electrolyte imbalances. Severe dehydration can require several days to a week for full recovery. While dehydrated, an athlete is at greater risk for musculoskeletal injuries including: cramps, muscle pulls, and muscle strains. Also, dehydration can lead to severe brain impairment and even death when coupled with extreme temperatures and intense practices (most notable during two-a-days). Dehydration leads to decreased appetite and muscle wasting (you lose muscle mass). A loss of muscle mass results in a decrease in strength and performance. Decreased food consumption associated with appetite loss will result in fatigue and over training, which may further heighten injury risk.

Testosterone:

Alcohol, when consumed in amounts typical with binge drinkers (most common among college athletes), can dramatically decrease serum testosterone levels. Decreases in testosterone are associated with decreases in aggression, lean muscle mass, muscle recovery and overall athletic performance. This can also cause testicular shrinkage, breast enlargement, and decreased sperm development in males. In females, this may cause an increase in the production of estradiol, (a form of estrogen) which may increase the risk of breast cancer.

Vitamin and Mineral Depletion:

Water loss caused by alcohol consumption involves the additional loss of important minerals such as magnesium, potassium, calcium, and zinc. These are vital to the maintenance of fluid balance and nerve and muscle action and coordination.

Reduced aerobic performance:

Alcohol reduces the body's ability to convert food to energy and also reduces carbohydrate/blood sugar levels. These effects, together with lactic acid build-up and dehydration, combine to reduce aerobic performance.

Muscle injury:

The usual treatment for injury (rest, ice, compression, elevation) can be negated due to the painkilling effect of alcohol. If you can't feel the pain of your injury you are less likely to take care of it and slow your recovery time or even cause further damage. So, no matter how much training and conditioning you've put in, drinking up to 72 hours before a match will take the edge off your fitness. If you want to be the very best you can be at your sport, you'll have more of a chance of achieving that by not drinking alcohol. However, if you do want to drink it's best to drink a little and not too often.

Fat Storage:

Alcohol has seven calories per gram. Fat has nine calories per gram. Alcohol is stored much like fat in the body. Also, alcohol deaminates (destroys) amino acids and stores them as fat. Alcohol consumption, therefore, increases fat storage and adversely affects body composition (increase % body fat). Powerful energy pathways (like glycolysis) are impaired and large amounts of lactic acid are produced, this results in decreased energy, decreased muscle recovery, and increased muscle soreness. Also, alcohol is usually consumed in addition to the person's normal food intake. Since alcohol has seven calories per gram these extra calories can add up really fast increasing the person's bodyweight and percent body fat.

Nutrition:

From the standpoint of bodily health, alcohol can have deleterious effects on the body. Fatty liver, fibrosis, cirrhosis (irreversible liver damage) and gout are common side effects of chronic binge drinking. Alcohol over stimulates cells in the lining of the stomach that produce acid. Increases in acid production are associated with heartburn and ulcer development. Intestinal cells fail to absorb micronutrients (vitamins and minerals), which can lead to electrolyte imbalances and vitamin deficiencies. Alcohol consumption impairs the body's mechanisms that control blood glucose and may result in hypoglycemia. This may cause serious injury even if it doesn't last long because it causes the brain and other body tissues to be deprived of glucose needed for energy and normal function. Hypoglycemia is a common cause of low energy on the field and in the classroom.

Sleep:

Alcohol has a detrimental effect on both the quality of sleep and on daytime attention. Sleep problems are common in alcoholics and also in some people who have completely stopped drinking. The effects of alcohol on sleep and attention are complicated to define and have considerable variability in individuals. Alcohol seems to accelerate falling asleep, at least in subjects who do not tend to fall asleep immediately. The negative effects arise later and affect the quality and duration of sleep. Sleep is a complex phenomenon in which there are alternating phases of deep sleep, called paradoxical or REM sleep during which the subject dreams, and slow wave sleep. Undisturbed progression of these two phases of sleep is essential for an individual's well being. Alcohol disturbs or interrupts the sequence of paradoxical sleep and light sleep. Thus alcoholics and some people who have stopped drinking complain about disturbed and fragmented sleep, frightening dreams and insomnia.

Social:

Alcohol acts as a central nervous system depressant and can impair judgment leading to injuries (both to other people and oneself). Alcohol use has been associated with numerous homicides, suicides, fatal auto accidents, and fights resulting in incarceration. Decreased impairment of judgment and decreased inhibition (ability to say, "NO") has resulted in numerous cases of date rape and other gender related crimes.

Long-term alcohol use may lead to weakened heart muscle, impotency, altered brain and nerve functions, elevated triglycerides, fat deposits in the liver, abnormalities in blood-clotting, pancreatitis, liver failure, vitamin deficiencies, skin abnormalities, and even Death!!!!

However, there are some perceived psychological and physiological benefits to alcohol consumption to aid performance in sporting activities, although most are considered purely psychological.

- Alcohol disinhibits you and so can increase your self confidence, helping tackle and reduce performance anxiety.
- It also decreases your pain sensitivity, meaning that some injuries might be considered by you quite minor when usually they could interfere with your performance.
- The best known and most widely seen use of alcohol in a sport is both in reducing anxiety and in reducing hand tremor – this kind of consideration might be important in darts or shooting.

The positive effects of alcohol should come only with minimal consumption; any excessive use increases your chances of being affected negatively by the drug and potentially without even realizing it.

Conclusion:

The key thing to remember with alcohol from a sporting perspective is that you need to plan your alcohol consumption in relation to when you will be participating in sport. The 'best' time of alcohol consumption is the day after you have been exercising or at least 2 days prior to any planned physical sporting activity. Also make sure your body is rehydrated and replenished with carbohydrates before you start drinking alcohol. Be sensible with how much you drink; the medically recommended alcohol limit for men is 21 units a week and 14 for women, this equates healthily to about 2-3 drinks on a single night out. On the surface, alcohol consumption seems harmless and a normal part of the college experience. However, research overwhelmingly suggests that alcohol use and athleticism do not go hand in hand. Although it may not be realistic to eliminate the use of alcohol altogether, intensive efforts should be made in this direction because of the detrimental side effects.

References:

1. World Health Organisation expert committee on problems related to alcohol consumption: *Second Report*. Geneva: World Health Organisation; 2007.
2. World Health Organisation: *The World Health Report 2002: Reducing Risks, Promoting Healthy Life*. Geneva: World Health Organisation; 2002.
3. World Health Organisation: *Global strategy to reduce the harmful use of alcohol*. Geneva: World Health Organisation; 2010.
4. <http://www.healthcentre.org>
5. <http://goodsports.com>
6. <http://www.gaa.ie>
7. <http://www.nmnathletics.com>
8. <http://www.nmnathletics.com>

Growth of LIS Periodicals from Uttar Pradesh : A Critical Study

- Dr. B. K. Thawkar¹

Head of Library Department
Dr. Ambedkar Institute of Social Work, Nagpur
Email : bkthawkar@gmail.com
Mob. 9096501740

- Dr. S.S.Thool²

Head of Library Department
Yashoda Girls College, Nagpur
Email : s.thool@rediffmail.com
Mob. 9096553061

Abstract:

The paper presents a comprehensive list of LIS (Library and Information Science) periodical published from Uttar Pradesh. Discusses the historical perspective of periodicals and highlights the growth of LIS periodicals, analyses the chronological emergence, decade wise, languages of publication, periodicity, publication body, status of periodicals and their bibliographical control, gives findings based on this study.

Introduction:

Uttar Pradesh is a state located in northern India. It was created on 1 April 1937 as the United Provinces, and was renamed Uttar Pradesh in 1950. Lucknow is the administrative capital of Uttar Pradesh. Uttar Pradesh state is playing a vital role in publishing print and non-print media such as periodicals, books, encyclopedias, directories, etc. Periodical is the most important media of communication of information and knowledge. The main source of communication of research is the periodicals. These are also considered as communication channel through which flow of information take place. The researchers are very much dependent on the primary journal to communicate their research findings. In library and information science there is a broad spectrum of research activities going on.

Historical Background of LIS Periodicals:

Granthalayee : It is published by Uttar Pradesh Library Association, Lucknow Branch, Lucknow as a bilingual annual journal in 1920 and carried articles in the field of library and information science and related field. The medium of communicating of this journal was Hindi & English. It is a ceased publication.²

Library Chronicle: The Uttar Pradesh Library Association started its quarterly publication of "Library Chronicle" in 1957 under editorship of Prof. C.G. Vishwanathan but it could not survive due to paucity of funds.³

Herald of Library Science: A quarterly periodical sponsored by P. Kaula Endowment for Library Science and published from Banaras University (BHU), Varanasi, since 1962. With the retirement of Prof. P.N. Kaula from BHU, this is being published by him from Lucknow.. It publication ceased with death of prof P N Kaula.¹⁰

Lucknow Librarian: Uttar Pradesh Library Association (UPLA) is a leading and not active professional body founded 1935. Lucknow Librarian a quarterly journal of UPLA, Lucknow branch which was started in 1962, with some breaks. The journal is presently being edited by S.N. Agrawal, Library officer, ITRC, Lucknow. It deals with all aspects of librarianship, documentation and information work and services in India and elsewhere from 1987 the journal is being given to life members of UPLA.⁴

Ghanthalaya Vijnana: Prof. P.N. Kaula has founded a Hindi periodical in Library Science, Granthalaya Vijnana. This periodical with immense scope has been brought out for the development of Hindi and other regional languages. It is a Hindi journal on the subject of Library Science started in 1970 and published half-yearly, in June and December, Each issue

is a special number on a specific topic. It will help in the medium switchover of education in the local languages. It also speaks of his love for the nation language. Prof. P.N.Kaula was the first founder editor and presently Dr. S.P. Sood is an editor.¹³

Progress In Library And Information Science: The efforts of Prof. Kaula, the Department of Library and Information Science, BHU, Varanasi, Started, in 1980, a departmental journal: Progress in Library and Information Science. He shouldered the responsibilities of editing this journal with colleagues in the department as associate editors. This journal through issued annually is a notable venture of Prof. Kaula in the professional journalism and it has contributed greatly in the field of librarianship and library and information science. Prof. Kaula edited this journal from 1980 to 1983. Later Prof Kaula's this journal ceased in 1989.¹⁴

International Information, Communication And Education (INICAE) : INICAE is a multidisciplinary journal started by Prof Kaula in 1982. The background of initiating this journal was the department conducting library science courses were renamed as the Department of Library and Information Science on the recommendation of a panel on Library and Information Science of the UGC, Which Prof. Kaula was a member. This was done to introduce teaching programme on information storage, processing, retrieval and technology. It ceased publication after the death of Prof. P N Kaula.¹⁵

Journal of Library and Information Technology: Dr. C.K. Sharma, is a known figure in the field of Library and Information Science. He has served in this profession for forty years. **Dr. C.K. Sharma published a half yearly journal the name 'Journal of Library and Information Technology'** from 2005 for exchange of ideas in the field of library and information science.⁹

Gyankosh- The Journal of Library And Information Management: The Information Resource Center of INMANTEC is launching a biannual journal "GYANKOSH" The journal of Library and Information Management since Jan 2010, with the mission to enlighten the society by the free expression of thought and creativity of the authors resulting in a better and innovative research in library and information science. The objective of this publication is to provide a common forum for researchers to exchange the research finding, share experience and promote good practices in LIS profession. Dr. Manohar Igbah is a chief editor.⁵

ISST Journal of Advances In Librarianship (IJALIB) : ISST Journal of Advances in Librarianship (IJALIB) is a peer-reviewed bi-annual Library and information science journal published by Intellectuals Society for Socio-Techno welfare, Ghaziabad (U.P.) since 2010. Medium of this journal is English and launched with aims to facilitating information exchange among librarians and information professionals worldwide.⁸

International Journal of Information Research (IJIR) : The International Journal of Information Research (IJIR) is a fully peer-reviewed print as well as online open access scholarly journal published quarterly by the Scholarly Publishing and Open Access Resources (SPOAR), Varanasi, Uttar Pradesh, from June, 2011. Presently the **Editor-In-Chief is prof. H. N. Prasad**, Department Of Library And Information Science, Banaras Hindu University, Varanasi, Uttar Pradesh. This is a print as well as an online open access journal for library, Information and management (LIM) professionals.⁷

Objectives of the Study:

The objectives of the present study are:

1. To analyse the chronological emergence of periodicals in Uttar Pradesh.
2. To identify the number of periodicals published in Uttar Pradesh by Learned Societies/Associations, University Departments, Library Endowments and Individuals professionals etc.

3. To analyse the periodicity/frequency of the various periodicals published by different bodies.
4. To identify the common language of periodical publications.
5. To identify the status of LIS periodicals.

Scope and Limitations of the Study:

The scope of the present study is confined the various dimensions of LIS periodicals published in Uttar Pradesh from beginning to January 2012 which period are considered for the study. The study is also limited to only LIS periodicals i.e. research journals, research bulletins, research magazines etc. (periodicals which published research articles in the field of library and information science are considered) are taken for the present study, except newsletters, pamphlets, annual seminar etc.

Research Methodology:

To gather the data for the present investigation, a survey of the literature was coupled with library research methods to achieve the survey objectives. The collection of data on Uttar Pradesh LIS periodicals was accomplished from the sources i.e. Ulrich International Periodical Directory, Directory of Periodicals published in India, Different books of Library Movement in Uttar Pradesh, Indian Chronology by Dr. P S G Kumar, Periodical catalogues of different libraries, **Publishers catalogue etc.**

Information regarding the year of publication, place of publication, the periodicity, name of publisher, status of periodicals and language of periodicals were recorded on especially designed slips/ cards and then analysed and tabulated for observation and conclusion.

Results and Discussions:

Table No.1: Chronological Emergence of LIS Periodicals

Sr. No.	Publication year of LIS Periodicals	Name of LIS Periodicals	No. of LIS Periodicals	Percentage (%)
01	1920	Granthalayee	01	9.09
02	1957	Library Chronicle	01	9.09
03	1962	1) Herald of Library Science 2) Lucknow Librarian	02	18.18
04	1970	Granthalaya Vijnana	01	9.09
05	1980	Progress in Library and Information Science	01	9.09
06	1982	International Information, Communication and Education(INICAE)	01	9.09
06	2005	Journal of Library and Information Technology	01	9.09
07	2010	1) Gyankosh-The Journal of Library and Information Technology 2) ISST Journal of Advances in Librarianship (IJALIB)	02	18.18
08	2011	International Journal of Information Research(IJIR)	01	9.09
Total			11	100.00

Table No.1 Chronological Emergence of LIS Periodicals in Uttar Pradesh shows only 11 LIS Periodicals are published upto Jan-2012. In 1920, the first LIS periodical of Granthalayee was started in Uttar Pradesh. The highest 02 numbers of LIS periodicals published in the year each 1962 & 2010, the percentage are 18.18%; followed by 01 (9.09%) in 1920, 1957, 1970, 1980, 1982, 2005 & 2011 respectively.

It is clearly found that highest growth of LIS periodicals published in the year each 1962 & 2010 i.e. 02(18.18%).

Table No. 2: Distribution of LIS Periodicals According to Publication Body

Sr. No.	Name of Publishing Body	No. of LIS Periodical	Percentage (%)
1	Library Associations/Societies	03	27.27
2	Institutes and Doc. Centers	00	00.00
3	Universities/ Colleges	02	18.18
4	Library Endowments	03	27.27
5	Library Foundations	00	00.00
6	Individuals Publications	03	27.27
Total		11	100.00

Table No.2 reveals that the distribution of LIS periodicals according to publication body. It is clearly found that 03 (27.27%) out of 11(100%) LIS periodicals published in Uttar Pradesh, are brought out by various Library Associations/Societies, Library Endowments, Individuals Publications respectively; followed by 02 (18.18%) periodicals published by LIS Departments/Colleges attached/ affiliated to Universities. None LIS periodicals are published by Institutes and Doc. Centers and Library Foundations.

It is clearly found that most number of LIS periodicals are published by various Library Associations/Societies, Library Endowments, Individuals Publications respectively i.e. 03 (27.27%).

Table No.3: Distribution of LIS Periodicals according to Periodicity

Sr. No.	Frequency	No. of LIS Periodicals	Percentage (%)
1.	Annually (a)	03	27.27
2.	Semi Annually (sa)	04	36.36
3.	Quarterly (q)	04	36.36
4.	Bio- Monthly (bm)	00	00.00
5.	Monthly (m)	00	00.00
Total		11	100.00

Table No.3 represents the frequency of the various LIS periodicals published in Uttar Pradesh. The highest number of 04 (36.36%) LIS periodicals are published quarterly & semi annually respectively; followed by 03 (27.27%) annually. None LIS periodicals are published by bio-monthly and monthly.

It is observed from the above table that the number of quarterly & semi annually respectively LIS periodicals published more i.e. 04 (36.36%).

Table No.4: Distribution of LIS periodicals by Languages.

Sr. No.	Name of Languages	No. of LIS Periodicals	Percentage (%)
1.	English	09	81.82
2.	Hindi & English	01	09.09
3.	Hindi	01	09.09
Total		11	100.00

Table No.4 clearly shows that most of LIS periodicals in Uttar Pradesh are published in English language 09(81.82%); followed by 01(09.09%) English & Hindi and English respectively.

The study shows that, English is the most accepted language of writing and publishing in Uttar Pradesh, the obvious reason for English being predominant is the common medium of instruction.

Table No. 5: Status of LIS Periodicals

Sr. No.	Status	No. of LIS Periodical	Percentage (%)
01	Regular	06	54.54
02	Irregular	00	00.00
03	Ceased	05	45.46
Total		11	100.00

Table No. 5 reveals the status of LIS periodicals. It is found that most of LIS periodicals published from Uttar Pradesh are regular 06(54.54%); followed 05(45.45%) LIS periodicals are ceased.

Major Findings:

The following are the major findings of the study:

- 1) There are total 11 numbers of LIS periodicals published in Uttar Pradesh upto Jan.2012. After analyzing the data, it is clearly found that highest growth of LIS periodicals published in the year each 1962 & 2010 i.e. 02(18.18%) as compare to other years. (Table No. 1)
- 2) From table no. 2, it is observed that most number of LIS periodicals are published by various Library Associations/Societies, Library Endowments, Individuals Publications respectively i.e. 03 (27.27%).
- 3) It is observed that the number of quarterly & semi annually respectively LIS periodicals published more i.e. 04 (36.36%). (Table No. 3)
- 4) It is clearly observed from the table no. 4 that the most of LIS periodicals in Uttar Pradesh are published in English language 09(81.82%).
- 5) It is found that most of LIS periodicals published from Uttar Pradesh are regular 06(54.54%), which is highest in number.

Conclusions:

After analyzing the data, it is found that there are total 11 numbers of LIS periodicals published in Uttar Pradesh upto Jan.2012. The highest growth of LIS periodicals published in the year 1962 & 2010. The most number of LIS periodicals are published by various Library Associations/Societies, Library Endowments, and Individuals Publications respectively. The most of LIS periodicals are published quarterly & semi quarterly, the most of the LIS periodicals are published in English language.

References:

1. Bowkar R R (ed.), *Ulrich International Periodical Directory Vol.2, 37th edn* (Bowkar International Series Database; New Jersey), 1997, p.4154-4234.
2. Gupta B A, Kumar P S V and Ramaiah L S (ed.), *Handbook of Libraries, Archives and Information Century India* (Aditya Prakashan; Delhi), 1991, p.271.
3. Gupta B M., Kumar P S G and Ramaiah L S (ed.), *Handbook of Libraries, Archives & Information Centres in India Vol. 10* (Aditya Prakashan; Delhi), 1995, p.271
4. Gupta B M., Kumar P S G and Ramaiah L S (ed.), *Handbook of Libraries, Archives & Information Centres in India Vol. 10* (Aditya Prakashan; Delhi), 1995, p.271.
5. Gyankosh- The Journal Of Library And Information Management available on <http://indianjournals.com>, (Accessed dt. 25 December 2011).

6. History of Uttar Pradesh available on http://www.wikipedia.org/wiki/Uttar_Pradesh, (Accessed dt. 21 January 2012)., (Accessed dt. 21 January 2012).
7. International Journal of Information Research (IJIR) available on <http://www.ijir.org/index.php/ijir/index>, (Accessed dt. 21 January 2012).
8. ISST Journal of Advances in Librarianship (IJALIB) available on www.isst.org.in, (Accessed dt. 28 December 2011).
9. Journal of Library And Information Technology available on <http://www.priceking.in/books/general-books/library-classification-by-c-k-sharma-a-k-sharma.html>, (Accessed dt. 11 December 2011).
10. Parmar P P and Bhuta B (ed), *Encyclopaedic Dictionary of Library and Information Science Vol.2*, 1st edn (Anmol publications; New Delhi), 1989. p.562.
11. Singh Neena and Panda K C, Growth of LIS Periodicals in India (1920-2000): an evaluation, *IFLA Newsletter*, 19(2003) 17-18, Available from <http://archieffla.org/IV/vii/s45/news/june03.pdf>, (Accessed dt. 5 September 2008).
12. Venkatappaiaha Velaga (ed.), *Dimensions of Library and Information Science: Kaula Festschrift* (Concept Publishing Company; Delhi), 1990, p. 468-469.
13. Venkatappaiaha Velaga (ed.), *Dimensions of Library and Information Science: Kaula Festschrift* (Concept Publishing Company; Delhi), 1990, p. 468-469.
14. Venkatappaiaha Velaga (ed.), *Dimensions of Library and Information Science: Kaula Festschrift* (Concept Publishing Company; Delhi), 1990, p.470.
15. Venkatappaiaha Velaga (ed.), *Dimensions of Library and Information Science: Kaula Festschrift* (Concept Publishing Company; Delhi), 1990, p.470-472.

A Study of Stress Level during the Job Routine amongst Employees in Selected Software Industrial Units in Pune Region

- Mrs. Usha Rajendra Ranawade

P.D.E.A.'s Institute of Technical Education Research and Management, Akurdi, Pune, India
Mob. 9850515100, E Mail: usharanawade05@gmail.com

Introduction:

Computerization has caused a tremendous expansion of the software industry. It has grown on account of genuine high demand. This led to opening of a variety of jobs for people. The software experts received good pay packets. People can afford foreign travels. Earlier all this seemed attractive to our Indian people. Slowly the other side of the success story revealed itself. In Software Industry, employee do not have fixed working hours. Even though the officially working hours begin in the morning, the finishing time of the work cannot be predicted. Software Industry employee works for about 10-12 hours a day. There is the pressure of deadlines and this pressure causes a lot of physical, social, emotional, and mental stress.

The way you live your life is a key factor in determining the likelihood of your suffering from stress. Today, it is generally understood that lifestyle will have an impact on stress level. The contributory factors are your attitude towards yourself, how you treat other people, the type of work you do, how you go about your day-to-day life, and whether or not you take exercise, you take time to relax and eat properly. All of these factors will have an impact on how well you cope with the demands placed upon you and the likelihood of suffering from stress.

These reasons have made people work under a lot of stress. Since they received a very good financial package from their company, they are expected to work long hours at their best. This adds more stress and is the reason for pain. In this age of computer technology, software employees are running against nature and are faced lots of stress. So after a long day's work, it is better for them to live with nature, earn money, but do not get greedy. Life is very beautiful; and each moment brings its own joy. Human beings have the freedom to live each moment as they wish. Therefore, software employees should think, act wisely, and enjoy life to the fullest.

When any person is stressed, the whole family gets disturbed as well as relatives, friends, colleagues, and organizational environment. In the family, his/her spouse, parents, and children have to face a lot of problems and naturally, their normal life gets disturbed. Therefore, it is observed that, everything depends on the working of the human mind. Mind management and Time management need to be practiced. So stress management plays a very important role in the human life which will affect his or her health, overall family and the organization's healthy environment, which naturally affects the location where they stay, the city, the state and the whole country. In addition, it will affect the whole universe because stress energy affects others; therefore, if all people learn to cope with stress then automatically healthy energy will spread all over the universe. Spiritual energy will move around and automatically the individual, the family, the organization, and wherever life exists will enable human beings to experience happiness, peace, joy, satisfaction, and lastly complete bliss.

Objective:

Main objective behind this study was to measure stress level during the job routine and study the nature of their life style lived by software employees in Pune region.

Methodology:

Pune district is chosen as locale of the study. This has been done with the intention that Maharashtra is a major state of the country; Pune district contains major software industries. Therefore, software employees from Pune have an important role to play in the development of the state as well as the country. Following Methodology was used :

Both primary and secondary data have been collected for the study. The primary data have been collected by conducting a sample survey. A well-prepared structured questionnaire has been designed and executed to collect primary data from the software employees to satisfy and meet the objectives of the study. Participation in the study has been on a voluntary basis and the respondents have been provided with assurances of confidentiality and anonymity. Secondary data have been collected from books, journals, magazines, newspaper and from reports. The sample size was of 322 software employees who have been divided into nine categories technical person, manager, designer, developer, technical support, HR, BPO, tester (QA), and other.

Results:

1. After studying the stress level during routine of job for software employees in Pune region, there were only 0.62% (less than 1%) software employees who reported to have no stress, 53.73% software employees were seldom stressed, 44.44% software employees had reported often stressed and 1.24% software employees reported to have high stress due to their life style. The stress due to routine of job, different components in the life style has been taken into consideration and the nature of stress has been reported as follows:-

- a) The software employees between the ages of between 26 and 35 reported that they were highly stressed; employees below the age of 25 were moderately stressed and the employees above 35 years reported low stress.
- b) The male software employees were more stressed than the female software employees were.
- c) The software employees who were doctorates were less stressed than the postgraduates were and the graduates reported high stress.
- d) The software employees who have done their studies other than Arts, Commerce, Science, and Computer Science were more stressed. Then those software employees who have done their studies in Arts faculty were more stressed than those from Commerce faculty were than from Science faculty than from Computer Science faculty. Those software employees who have done their studies in Computer Science Faculty were less stressed.
- e) The software employees from the rural area were less stressed than those from the urban area.
- f) The software employees who are working in government sector suffer low stress followed by private organization , Small Scale organizations whereas software employees who are working in Multinational Companies had high stress level in all criteria of stress during the routine of their job.
- g) The software employees working at higher level was lesser stressed than those who are at the lower levels. The middle level employees were also highly stressed.
- h) Those designated as technical Person were more stressed than the HR personnel were. The developer, manager/technical support, designer, BPO, any other designation, and tester came under the category of least stressed.
- i) The software employees who had more experience were less stressed than those who had less experience.

j) The high-income status software employees had suffered from lesser stress than those employees who were in the low-income status group. The middle-status software employees were more stressed than the high-income status.

k) The software employees coming from a nuclear family felt much more stress than those from joint family.

l) The divorced software employee were least stressed than the unmarried employee. The married employees were highly stressed.

m) 47.83% software employees who worked only for money were seldom stressed and the other 49.28% were frequently stressed.

60% software employees who were passionate about their jobs reported being seldom stressed and other 40% were reported frequently stressed.

61.32% software employees who were career oriented reported being seldom stressed and 38.68% of the rest complained of often being stressed.

50.94% software employees who have something to achieve, were seldom stressed and 45.28% software employees were often stressed.

n) 55.04% software employees who had goals to achieve while doing their job for money, career or passionate about their work routine were seldom stressed while 42.86% of the rest of the employees reported to be in the category of often stressed.

50% software employees who did not achieve their goal while doing their job for money, career or were passionate about their work routine were seldom stressed while 48.81% of the rest of the employees reported to be in the category of often stressed.

o) 54.10% software employees who felt they had good future prospects reported to be in seldom stressed category while 43.66% software employees reported to be in often-stressed category.

51.85% software employees who did not have good future prospects reported to be in the seldom stressed category while the other 48.15% software employees reported to be in the often stressed category.

p) 52.19% software employees who were fulfilling economic and social requirement in routine of their job had reported to be seldom stressed and 45.61% software employees reported to be stress often.

57.45% software employees who were not fulfilling economic and social requirement in routine of their job had reported to be in the seldom-stressed category and 41.49% software employees came into the often-stressed category.

q) 53.29% software employees who were playing key role in their team in routine of their job reported to be in the seldom-stressed category and 57.58% software employees reported to be often stressed category.

44.64% software employees who were not playing key roles in their team in routine of their job reported to be in the seldom-stressed category and 42.42% software employees reported to be often stressed category.

r) 57.30% married employee with spouse working in the routine of their job were seldom stressed while 40.45% software employees were stressed often category.

50.60% software employees who were married and their spouse were not working in the routine of their job reported to be in the seldom-stressed category while 45.78% software employees came into often-stressed category.

s) 83.33% software employees who were married and not helping in the household activities in the routine of their job reported to be in the seldom stressed category while 16.67% software employees reported to be in the often stressed category.

56.16% software employees who were married and always participating household activities in routine of their job reported to be in the seldom stressed category while 42.47% software employees reported to be in the often stressed category.

50.47% software employees who were married and sometimes helped in the household activities in the routine of their job reported to be seldom stressed while 45.98% software employees came into the often stressed category.

57.14% software employees who were married and often helped in the household activities in the routine of their job reported to be seldom stressed while 35.71% software employees came into often stressed category.

t) 80% software employees who were married and not helped in the daily activities at home in the routine of their job reported to be seldom stressed while 20% software employees reported to be in the often-stressed category.

55% software employees who were married and always helped in the daily activities at home in the routine of their job reported to be seldom stressed while 43.33% software employees reported to be in the often-stressed category.

51.76% software employees who were married and sometimes helped in the daily activities at home in the routine of their job reported to be seldom stressed while 44.71% software employees reported to be in the often-stressed category.

45% software employees who were married and often helped in the daily activities at home in the routine of their job reported to be seldom stressed while 50% software employees reported to be in the often-stressed category.

u) 50% software married employees having children who were not helping in bringing up their children nor helping them in their studies in the routine of their job reported to be seldom stressed while 50% software employees reported to be in the often stressed category.

60.26% software married employees having children who were always helping in bringing up their children and helping them in their studies in the routine of their job reported to be seldom stressed while 34.62% software employees reported to be in the often always stressed category.

53.13% software married employees having children who were helping sometimes in bringing up their children and helping them in their studies in the routine of their job reported to be seldom stressed while 46.88 % software employees reported to be in the often-stressed category.

40% software married employees having children who were often helping in bringing up their children and helping them in their studies in the routine of their job reported to be seldom stressed while 50% software employees reported to be in the often-stressed category.

v) 75% married software employees were not helping in the house were in the seldom stressed category in the routine of their job; while 25% software employees were reported to be in the often stressed category.

54.67% married software employees were helping always in the house reported to be seldom stressed while 41.33% reported to be in the often-stressed category.

62.86% married software employees were helping sometimes in the house reported to be seldom stressed while 34.29% reported to be in the often-stressed category.

50% married software employees who were helping often in the house reported to be seldom stressed while 40% reported to be in the often-stressed category.

w) 33.33% married software employees who never have difficulties in managing both office and home activities in the routine of their job were seldom stressed while 62.50 % reported to be in the often-stressed category.

54.17% married software employees always faced difficulties in managing both office and home activities in the routine of their job reported to be seldom stressed while 41.67% reported to be in the often-stressed category.

59.48% married software employees who sometimes faced difficulties in managing both office and home activities in the routine of their job were seldom stressed while 37.93% reported to be in the often-stressed category.

66.67% married software employees who often faced difficulties in managing both office and home activities in the routine of their job were seldom stressed while 33.33% reported to be in the often-stressed category.

x) 33.33% married software employees not having pressure to balance home and work in the routine of their job were seldom stressed while 61.90% had reported to be in the often-stressed category.

61.54% married software employees always under pressure to balance home/ work in the routine of their job reported to be seldom stressed while 33.33% software employees reported to be in the often-stressed category.

58.88% married software employees sometimes having pressure to balance home /work in the routine of their job were seldom stressed while 39.25% software employees were reported to be in the often-stressed category.

28.57% married software employees often having pressure to balance home/ work in the routine of their job were seldom stressed while 71.43% were reported to be in the often-stressed category.

Conclusion:

After studying different components of software industry like lifestyle of software employees their routine of job, causes of stress a better understanding of what stress is and what it is not; is available through the data presented on the basis of the responses by 322 software employees from Pune.

Stress results from activities men choose to do or from things that are imposed on them. A great deal of stress comes from what happens in their mind, in their thoughts. The way you live your life is called life style and this life style will have an impact on how well the employees' cope with pressure and how much he/she suffers from stress. This includes work, home, general health, and personal relationship. If the lifestyle is particularly stress inducing, think about how it is wise to change it for the better.

It has become essential to move and make practical changes in the life style during their routine of job to help reduce stress. Life will be most successful if a four-pronged attack is used to combat each of the main areas that make the employees stressed.

It is necessary to find out the root cause of a stressful situation. Once the real cause of stress is understood corrective action can be taken. By changing the situation, it is possible to remove stress. In order to make the body function properly and cope with pressure, it is essential to look after it. This means managing the environment of the life around, the food habits, and the way of relaxation and taking rest. To bring these aspects of life under control becomes a bounden duty and task in stress management and the practice of de-stressing techniques.

An analysis reveals that majority of the software employees have seldom stressed and then some were often stressed. For this, software employees need to practice Stress Management Techniques in their routine of job.

References :

1. Srivastav A.K. – Management of Occupational Stress
2. Dr. S.K. Subramaniam Stress : Causes, Prevention and Cure Page no. : 1:45, 71:83
3. Stephen P. Robbins –Organizational Behavior “Personality and Emotions”
4. Stephen P. Robbins ,Mary Coulter – Management “Locus of control”
5. Stephen P. Robbins ,Mary Coulter – Management “The organization’s culture”
6. Srivastav A.K. -Indian Institute of Management Bangalore (I.I.M.B.) Management Review Dec 2007 Vol .19 No. 4

Body Composition and Physical Fitness of Girl Students of Physical Education

- Dr .Vivek P. Gulhane¹

Principal

Shri P.D. Jain Arts College Ansing,
Dist.Washim (M.S.), Mob. 9420191920
Email : vivekpgulhane@gmail.com

- P.W.Rane²

Lecturer, Physical Education

B.K.Patil College of Physical Education
Muktai Nagar Road, Ta. Malkapur
Email : pravirane60@gmail.com

Abstract:

The present study was carried out to assess the physical fitness and body composition of the girl students of physical education. Thirty students within the age range 22-25 years without any kind of major illness of cardiovascular problems were selected for each activity as sample of the study. The mean age of girl students was 23.06 years with the mean height of 155.70 cm and mean body weight 51.10 kg. The blood pressure and pulse rate of the respondent were found to be normal. The selected age group subjects had high average to very good range of oxygen consumption i.e. VO_2 max (ml/kg.min.). Majority of the girl students (96.67%) had mesomorph body type as per Quetlets Index. Highly significant and positive correlation was observed between weight, body mass index, per cent fat and lean body mass. While body density and per cent of fat had shown perfectly negative correlation.

Keywords: Physical fitness, aerobic capacity, Body composition and BMI

Introduction:

Human body is composed of four basic chemical constituents these are water, protein, mineral and fats. Body size and composition are constantly changing throughout the major stages of life. An understanding of the direction and magnitude of changes in body size, composition, health implication are necessary and to provide approximately health care and nutritional support. Measurements of body composition are more complex than body size. It is important in many human metabolic and physiological studies. For many purposes anthropometric measurements such as body mass index provide satisfactory information but for detailed studies, more precise method for analysis of body composition is required.

Body composition includes information concerning the amount and distribution of human subcutaneous fat. It is the direct measurement of fat deposits on various parts of the body. It assumes that the total body mass is composed of two major components i.e. body fats and the fat free mass (Jayashree, 1999). Fat is one of the basic components built into all models of body composition. Fat has also received much emphasis for determining physical fitness. Methods to measure body fat can be considered either reference or prediction techniques. The reference methods are body density, total body water and some physical properties of body. Prediction method considers the skin fold thickness. The measurement of skin folds is the most commonly used indicator fatness and is used to describe subcutaneous fat distribution. The skin fold measure consists of a double layer of skin and subcutaneous fat and measured at many sites on the body with the triceps, biceps, sub-scapular and suprilliac being perhaps the most common regions. The most appropriate 'pinch' sites depend on the purpose of the study and age of the population. Fat distribution varies with age, sex, precision in locating the particular site, the relative homogeneity of the thickness of the layer of fat and skin in a given region. The fact is that increase or depletion of subcutaneous fat stores is not uniform all over the body. Physical anthropometry using skin fold calipers is practicable in field circumstances.

The fat and fat free mass (lean body mass) are having greater influence on the physical fitness and performance of individuals. There is growing interest in measurement of

body composition, particularly body fat in different age groups. The present study is carried out to assess the physical fitness and body composition of the girl students of physical education.

Methodology:

B.K. Patil College of Physical Education, Malkapuri in Buldana district is under the jurisdiction of Sant Gadge Baba Amaraovati University, Amaraovati. This college is offering one year degree course of B.P.Ed in physical education. Thirty girl students of physical education from the academic years (2010, 2011 and 2012) were selected for the study.

The physical parameters like height, weight and blood pressure were measured using anthropometric rod, weighing balance and digital blood pressure apparatus respectively. Based on the above measurements the physiological parameters like the body mass index and aerobic capacity were estimated to assess the health status, body type and physical fitness of the girl students of physical education.

Body Mass Index (BMI):

It was determined based on body height and weight by using the formula:

$$\text{BMI (kg/m}^2\text{)} = \text{weight (kg)/height}^2 \text{ (m)}$$

The subjects were classified into various health conditions based on the Garrow (1987) classification table.

Aerobic capacity:

The consumption of maximum volume of oxygen (VO_2max) was estimated based on the body weight and age of the subjects by using the following formula:

$$\text{VO}_2 \text{ max (l/min)} = 0.023 \times \text{Body weight (kg)} - 0.034 \times \text{Age (yrs)} + 1.652$$

$$\text{VO}_2 \text{ max (ml/kg.min)} = \text{VO}_2 \text{ max (l/min)} / (\text{Body weight} \times 1000)$$

The subjects were classified into various physical fitness categories according to the classification given by Saha *et al.* (1996)

Body type :

The subjects were classified into different body types based on the Quetelets Body Mass Index classification table.

Body fat:

The body fat estimation was done by using skin fold thickness measurements. Skin fold thickness of the girl students of physical education at four sites biceps, triceps, subscapular and suprailiac muscles were measured using Herpenden Ski fold calipers. The measurements were taken in two replications at both right and left side of body and the results were averaged. At all sites a lengthwise skin fold was firmly grasped and slightly lifted up between fingers and thumb of the left hand. Care was taken not to include underlying muscles. The calipers were applied about 1 cm below the operator's fingers at a depth about equal to the skin fold.

Lean body mass and fat mass was calculated by using the following formula:

$$\text{Body density (D)} = 1.1599 - (0.0717 \times \log \text{ of sum of 4 skin folds})$$

$$\text{Per cent fat} = (4.95/D - 4.5) \times 100$$

$$\text{Fat weight} = \text{Body weight} \times \text{Per cent fat} / 100$$

$$\text{Lean body mass (kg)} = \text{Body weight} - \text{fat weight}$$

The correlation co-efficient test was used to know the relationship between age, weight, height, body mass index, body density and fat weight.

Observations and discussion:

The physical parameters of the same women selected for the experiment are presented in Table 1. The mean age of the selected age group was 23.06 years with the height of 155.70 cm. and body weight of 51.10 kg. The blood pressure and pulse rate were found to be normal i.e. 102.66/69.1 and 82.46. The average dimensions of the muscles bicep, triceps, subscapular and supraliac were found 4.56, 9.03, 11.13 and 9.3 respectively.

Table1: Mean physical parameters of the subject (n=30)

Sr.No.	Physical characteristics	Average	Standard deviation
1	Age (22-25 years)	23.06	4.88
2	Height (cms)	155.7	11.76
3	Weight (kg)	51.1	15.70
4	Blood Pressure	102.66/69.1	10.89/7.91
5	Pulse	82.46	10.26
6	Biceps	4.56	2.71
7	Triceps	9.03	4.35
8	Subscapular	11.13	3.66
9	Supraliac	9.3	4.5
10	Body density	1.05	0.001
11	Fat mass	10.94	3.55
12	Lean body mass	40.15	12.17
13	Per cent fat	21.41	4.50

The majority of the subjects selected for the study were falls in mesomorph body type (96.67%) while as per BMI 96.67% subjects are under the normal category. The aerobic capacity of the selected girl students of physical education was ranging from good to very good category. It may be due to regular work out during the practical classes (Table 2).

Table 2: Distribution of subjects according to their physical parameters (n=30)

Sr.No.	Physical fitness	Frequency (%)
	Body type	
1	Ectomorph (<20)	1(3.33)
2	Mesomorph (20-25)	29 (96.67)
3	Endomorph (>25)	0
	Body Mass index	
1	CED gradeIII- Severe (<16.0)	0
2	CED gradeII- Moderate (16.0- 17.0)	0
3	CED gradeI- Mid (17.0-18.5)	0
4	Low weight normal (18.5-20.0)	1 (3.33)
5	Normal (20.0-25.0)	29 (96.67)
6	Obese grade I (25.0-30.0)	0
7	Obese grade II (>30.0)	0
	VO₂ max. (l/min.)	
1	Poor (<15.0)	0
2	Lower average (15.0-22.5)	0
3	High average (22.6-30.0)	0
4	Good (30.1-37.5)	1(3.33)
5	Very good (37.6-45.0)	29 (96.67)
6	Excellent (>45.0)	0

Body composition for assessing the physical fitness of the selected subject body density, fat mass, % fat and lean body mass was determined and the average values with standard deviation are given in the Table 3.

Table 3: Body composition of the subjects (n=30)

Sr.No.	Body composition	Age (22-25) years
1	Body density	1.05±0.001
2	Fat mass	10.94±3.55
3	Lean body mass (kg)	40.15±12.17
4	Per cent fat	21.41±0.77

Table 4 : Correlation matrix between physical parameters, body density, body mass index, per cent , fat mass, and lean body mass

Physical and physiological characteristics	Age	Weight	Height	BMI	Body density	% Fat	Fat mass	Lean body Fat
Age	1							
Weight	0.492	1						
Height	0.101	0.75	1					
BMI	0.622	0.88	0.36	1				
Body density	-0.004	-0.40	-0.31	-0.35	1			
% Fat	0.004	0.40	0.31	0.35	-1	1		
Fat mass	0.469	0.99	0.75	0.87	-0.49	0.49	1	
Lean body mass	0.498	0.99	0.75	0.88	-0.37	0.37	0.99	1

The correlation between various variable was studied and the correlation coefficients are given in the Table 4. Highly significant and positive correlation was observed between weight, body mass index, per cent fat and lean body mass. While body density and per cent of fat had shown perfectly negative correlation. Each variable was calculated in the terms of other variable with the help of regression line. The equations of regression lines showing the interdependence of the variables considered for physical fitness are given in the Table 5.

Table 5 : Equation of regression lines showing the interdependence of the variables considered for physical fitness

Sr.No.	Variables		Equation of the regression line
	X	Y	
1	Age	Height	$Y=0.022X+156.0$
2	Age, Weight, Height, Body density	Lean body mass	$Y=0.020X+39.83$
3	Age, Height	Weight	$Y=0.026X+50.68$
4	Age, Weight, Height	BMI	$Y=0.017X+20.79$
5	Age, Weight, Height, BMI	Body density	$Y=(-3 \times 10^{-6})X+1.050$ ($Y=0.000003X+1.050$)
6	Age, weight, Height, Body density, BMI	Per cent of fat	$Y=0.001X+21.39$
7	Age, weight, height, BMI, Body density, Lean body mass	Fat mass	$Y=0.006X+10.84$

Conclusions:

Body fat has received much emphasis for reasons that, it is the most variable component of the body composition, concern for overweight and obesity, disease mortality correlates to excess fatness. Body fat and fat free mass are having greater influence on the physical performance. In the age range from 20-60 years, there is tendency towards the accumulation of body fat and fat free mass significantly declines with advancing age. The study investigated the physical fitness and body composition of girl students of physical education. Results revealed that the maximum percentage of girl students of physical education were in normal body mass index range. Significant and positive relation was observed between age and weight of the respondents. Highly significant and positive correlation was observed between weight and body mass index and per cent fat. Whereas negative and highly significant correlation was observed between body density, weight and body mass index and per cent of fat.

References:

- Andrew, W.G. and Eric, T.P. 1993. Physical activity is a significant predictor of body density in women. *American J. Clinical Nutrition*, **57**(1):8-14.
- Garrow, G.H. 1987. Quetlets index as measure of fitness. *International J. Obesity*, **9**:147-153.
- Hasalkar, S., Shivalli, R. and Nandi, S. 2010. Body composition and physical fitness of farm women, *International J. of physical education*, **3**(1 and 2):5-8
- Jayashree, S. 1999. Body composition changes in elderly, Seminar script.
- Saha, P.N. 1996. work physiology. Paper presented in Advanced Training course in Ergonomics at SNDT Women's University, Mumbai, 22-27 Feb. 1996.

Digital Library

- Miss. Shubhangi S. Kale
Librarian,

Smt. Kokilabai Gawande Mahila Mahavidyalaya, Daryapur, Distt. Amravati
Mob. 9767398339, E Mail: shubhangiingole71@gmail.com

Introduction:

It is possible to built large-scale services where collection of information are stored in digital formats and retrieved over networks. The material are stored on computers. Today we are living in the age of knowledge based information society, so society consider information as a wealth which should be made available right information for the right user by right way in the right time. Libraries are performing a vital role from early period to now a days in collecting, organizing , disseminating and preserving the wealth of information in the form of clay tablets, stones, leafs, manuscripts to printing media and now a days in recent technological digital formats.

So the digital library has a collection of electronic and paper material. There is no matter of form or format digital library provides all information contained within a library. As the traditional library serves only particular users or user communities. For the smooth operation of library it requirs both the skills of librarians and computer scientist.

Apart from using digital library technologies in providing improved services using external information soires, libraries can play a key role by participating in national and international distributed digital library efforts and in using digital library technologies for publishing and managing internal content. It is very important at the outset to appreciate the fact digital libraries are much more them technology.

Digital library:

There are many definitions of a 'Digital library' terms such as 'Electronic library' and 'Virtual library' are often used synonymously. The elements that been identified as common to these definitions are :

- The digital library is not a single entity
- The digital library requires technology to line the resources of many
- The linkages between the many digital libraries and information services are transparent to the end users.
- Universal access to digital libraries and information services is a goal.
- Digital library collections are not limited to document surrogates ,they extend to digital artifacts that cannot be represented or distributed in printed formats.

Objective of Digital library:

- To collect, store, organize and access information in digital form via. Communication channels.
- To met the requirement of patrons by providing better services.
- To provide personalized and retrospectiv services in efficient way.
- To have large digested databases.
- To save time of library staff by avoiding routine jobs.
- To provide coherent view of all information within a library in any format.
- To serve widely dispersed communities throughout the network.
- To minimize massive storage and space problem of large libraries.
- To reduce cost involved in various library activities.

Characteristics of Digital library:

- Digital library is a digital object.
- Digital library provides faster access to information.
- Digital library enable easy management of large amount of data.
- Digital library collections are fixed and permanent.
- Digital library support formal and informal learning procedure.
- Digital library can be accessed by any user from any workplace.
- Digital library save the space, manpower and money.
- Digital library save the time of a user.
- Digital library require the expertise hands in multimedia
- Digital library may digitalize the all types of administrative files.
- Digital library provides all types of statistical information regarding library.
- Digital library is “ a librarian with library”
- Digital library work as a smart work station of library.

Function of Digital library:

- To provide friendly interface to users.
- To avail network facilities .
- To support library functions
- To improve the cost effectiveness of library operations.
- To enhance advanced search, access and retrieval of information.
- To support in editing and publishing annotations and integration of information.
- To digitize documents for preservation and for space saving.

Advantages of the Digital library:

A digital library is not confined to a particular location or so called building it is virtually distributed all over the world.

- 1 **No physical boundary:** The user of a digital library need not to go to the library physically, people from all over the world could gain access to the same information, as long as an internet connection is available.
- 2 **Round the clock availability:** Digital libraries can be accessed at any time, 24 hr. a day and 365 days of the year.
- 3 **Multiple accesses :** The same resources can be used at the same time by a number of users.
- 4 **Structured approach:** Digital library provides access to much richer content in a more structured manner ie. we can easily move from the catalogue to the particular book then to a particular chapter and so on.
- 5 **Information retrieval:** The user is able to use any search term bellowing to the word or phrase of the entire collection. Digital library will provide very user friendly interfaces, giving click able access to its resources.
- 6 **Preservation and conservation:** An exact copy of the original can be made any number of times without any degradation in quality.
- 7 **Space :** Where as traditional libraries are limited by storage space, digital libraries have the potential to store much more information, simply because digital information requires very little physical space to contain them. When the library had no space for extension digitization is the only solution.
- 8 **Networking:** A particular digital library can provide the link to any other resources of other digital library very easily thus a seamlessly integrated resource sharing can be achieved.

- 9 **Cost:** The cost of maintaining a digital library is much lower than that of a traditional library. A traditional library must spend large sums of money paying for staff, book maintains, rent and additional books. Digital libraries do away with these fees.

Disadvantage of the Digital library:

- 1 **Copyright:** Digitization violates the copy right law as the thought content of one author can be freely transfer by other without his acknowledgement. So one difficulty to overcome for digital libraries is the way to distribute information. How does a digital library distribute information at will while protecting the copyright of the author?
- 2 **Speed of access:** As more and more computer are connected to the internet its speed of access reasonably decreasing. If new technology will not evolve to solve the problem then in near future internet will be full of error messages.
- 3 **Initial cost is high:** The infrastructure cost of digital library i.e. the cost of hardware, software, leasing communication circuit is generally very high.
- 4 **Band width:** Digital library will need high band for transfer of multimedia resources but the band width is decreasing day by day due to its over utilization.
- 5 **Efficiency:** with the much large volume of digital information, finding the right material for a specific task becomes increasingly difficult.
- 6 **Environment:** Digital libraries cannot reproduce the environment of a traditional library. Many people also find reading printed material to be easier than reading material on a computer screen.
- 7 **Preservation:** Due to technological developments, a digital library can rapidly become inaccessible. Data saved on DVDS are corrupt by using continuously and the process of issuing DVDS is not an easy task.

Conclusion:

The library and information centers are facing challenges in providing information to satisfy the user. In an increasingly complex and global information environment, a automation of library is of vital importance in enabling end users to search through to large quantities of information. Effective resource sharing now days requires an infrastructure, which permits users to locate material of interest in both print and electronic format. Therefore like automated system plans must also change with time. LIS professionals need to become system experts in web related activities to provide better service to the user community in time.

References:

- 1 Ansari Alam, Mehatab (2002). Digital Library in 'Employment News', January 12-18.
- 2 Bansal, A. (2000). Knowledge Management : A review, DESIDOC Bulletin of information technology
- 3 [http://: www.digitalpreservation.gov](http://www.digitalpreservation.gov).

A Study of Obese Schools and Colleges Going Students in Yavatmal City

- Prof. Abhay Y. Bhisma

H.V.S.K.M. Physical Education College, Yavatmal (M.S.)

Abstract:

Present study 100 male schools and college going students were selected randomly from Yavatmal City. The age of the subjects ranging from 15 to 22 years. The questionnaire was constructed in consultation with the experts and using the various other sources such as inventories, questionnaires and other literature pertaining. Scholar used his own experience and experiences of his colleagues also while framing the questions included in the questionnaire. All statements included answers in the optional form only. Out of 100 school and college going male students 2% are Extreme obesity, 12% are Obese, 30% are Overweight and 55% students are normal BMI condition.

Key Words:

Obese, Body Mass Index, Students

Introduction:

Every human being has fundamental right to access to physical activity and sports which are essential for the full development of his personality. The freedom to developed physical, intellectual and moral power through physical education and sports must be guaranteed both within the educational system and in other aspects of social life. People who are physically fit look better, feel better and possess the good health necessary for a happy and full of life. Physical fitness is one's richest possession it cannot be purchased, it has to be earned through daily routine of physical exercise.¹

Mass Index (BMI) provided a simple numeric measure of a person's thickness or thinness, allowing health professionals to discuss overweight and underweight problems more objectively with their patients. However, Body Mass Index has become controversial because many people, including physicians, have come to rely on its apparent numerical authority for medical diagnosis, but that was never the Body Mass Index's purpose; it is meant to be used as a simple means of classifying sedentary (physically inactive) individuals, or rather, populations, with an average body composition. For these individuals, the current value settings are as follows: a BMI of 18.5 to 25 may indicate optimal weight; a BMI lower than 18.5 suggests the person is underweight while a number above 25 may indicate the person is overweight; a person may have a BMI below 18.5 due to disease; a number above 30 suggests the person is obese (over 40, morbidly obese).

Prevention from Obesity

- **Exercise regularly:** We need to get 150 to 300 minutes of moderate-intensity activity a week to prevent weight gain. Moderately intense physical activities include fast walking and swimming.
- **Eat healthy meals and snacks:** Focus on low-calorie, nutrient-dense foods, such as fruits, vegetables and whole grains. Avoid saturated fat and limit sweets and alcohol. We can still enjoy small amounts of high-fat, high-calorie foods as an infrequent treat. Just be sure to choose foods that promote a healthy weight and good health most of the time.
- **Know and avoid the food traps that cause to eat:** Identify situations that trigger out-of-control eating. Try keeping a journal and write down what you eat, how much you eat, when you eat, how you're feeling and how hungry you are. After a while, you should see patterns emerge. We can plan ahead and develop strategies for handling these types of situations and stay in control of your eating behaviors.

Statement of the Problem:

The research scholar has selected this problem because the researcher wants to know the obese students in schools and colleges of Yavatmal city. Hence subject Researcher stated present study as " *A Study of Obese Schools and Colleges Going Students in Yavatmal City*".

Material & Methods:

Procurers: The main purpose of present study would be to find out the number of obese students in school and colleges of Yavatmal City. Only 100 male school and college going students were selected for the study. The age of the subjects ranging between 15-22 years. Schools and colleges were selected from Yavatmal City only. The result of this study would help the students and their parents to know about the obesity. Importance to control the obesity of teenagers.

Hypothesis: Researcher hypothesized that, there would be obese students found in schools and colleges of Yavatmal city and they are facing obesity problems.

Definition: Obesity: Obesity is a medical condition in which excess body fat has accumulated to the extent that it may have an adverse effect on health, leading to reduced life expectancy and/or increased health problems.

Methodology: This chapter includes the information regarding selection of subjects, Sources of data, Sampling procedures, Developing of Questionnaire, Administration of Questionnaire, collection of data and have been described.

Tester Competency and Reliability of Questionnaire:

Test-retest method of establishing reliability was used to determine reliability of questionnaire. For this purpose the questionnaire was given to the 15 subjects and data was collected. After 1 week again the questionnaire was administrated on that subjects only and again data was collected to check the reliability and validity of both the questionnaire both the data was co-related using Pearson's "r". The coefficient of reliability so obtained have been presented. The tester competency was evaluated together with reliability of the tests.

Reliability Coefficients of Test-Retest	
Questionnaire	Coefficient of Correlation 'r'
Obesity	0.674*

* Significant at 0.05 level. N = 15

$r_{0.05(14)} = 0.425$

Administration of Questionnaire:

The questionnaire was administered to school and college going male students of Yavatmal city by the personal visitation of scholar and opinions of these was available for the purpose of this study. After receiving the questionnaire answers according to the instruction given by researcher. The investigation has also encouraged to co-operation in this respect and the returns of questionnaire.

Statistical analysis:

Collection of Data: The data was collected by administrating the questionnaire on school and college going male students of Yavatmal city. In the questionnaire Height and Weight was mentioned on that basis researcher find the Body Mass Index (BMI) by using following formula

$$\text{Body Mass Index (BMI)} = \frac{\text{Body Weight (Kg)}}{(\text{Standard Height in Meter})^2}$$

Normal	= 19 to 24
Overweight	= 25 to 29
Obese	= 30 to 39
Extreme Obesity	= above 39

The researcher conducted a study of obese schools and colleges going students in Yavatmal City. For the purpose of this study the researcher collected data on 100 schools and colleges going students from Yavatmal city. To determine the obesity in schools and colleges going students simply percentage statistics was employed. Findings of the statistical analysis have been shown in the following tables.

Table 1: Body Mass Index of School and College Going Male Students of Yavatmal City

Body Mass Index	No. of Students	Percentage
Normal	55	55%
Overweight	31	31%
Obese	12	12%
Extreme Obesity	2	2%
Total	100	100%

Table-1 it was observed that in Yavatmal city out of 100 school and college going male students 2% are Extreme obesity, 12% are Obese, 30% are Overweight and 55% students are normal BMI condition.

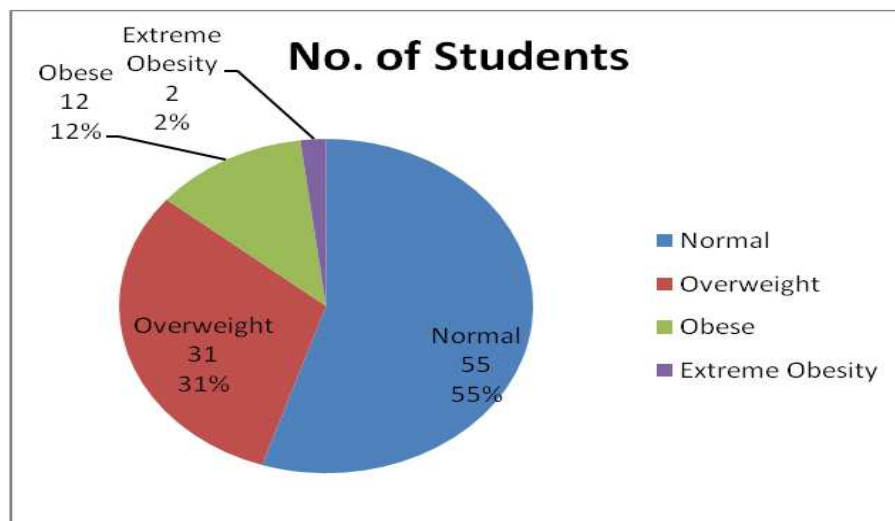

Figure 1: Body Mass Index of School and College Going Male Students of Yavatmal City

Table No. 2: Description for habit of School and College Going Male Students

Description	No. of Students		Percentage	
	Yes	No	Yes	No
Eating Heavy Break Fast	45	55	45%	55%
Taking Meal More Than 2 Times a Day	34	76	34%	76%
Eat More Favorite Food and With Less Control When Alone	34	76	34%	76%
Feel Guilty When Eat "Forbidden" Foods, Like Sweets or Snack	22	78	22%	78%
Do You Feel Less Control Over Diet When Tired At Night	28	72	28%	72%
You Feel That Food Controls You, Rather Than You Controlling Food	18	82	18%	82%
Difficult to Stop Eating Sweet Things, Especially Chocolate	37	73	37%	73%
Are You Vegetarian	48	52	48%	52%
Are You Non-Vegetarian	52	48	52%	48%
You Eat Fast Food Daily	26	74	26%	74%
You Drink More Than 10 Glasses Of Water Per Day	40	60	40%	60%

Watching TV /Computer More Than 2 Hours In A Day	66	34	66%	34%
Playing Field Games Daily More Than 1 Hour	29	71	29%	71%
Aware About The Obesity & Physical Fitness	49	51	49%	51%
Doing Exercise Daily More Than 40 Minutes	37	63	37%	63%
Obesity Run In Your Family	15	85	15%	85%
Obesity Is The Result Of A Biological Disorder	69	31	69%	31%
Uncomfortable With Body Posture	17	83	17%	83%
Keeping Up With Current Facts About Obesity And Modern Nutrition	45	55	45%	55%
Obesity Affect On Your Lifestyle	71	29	71%	29%

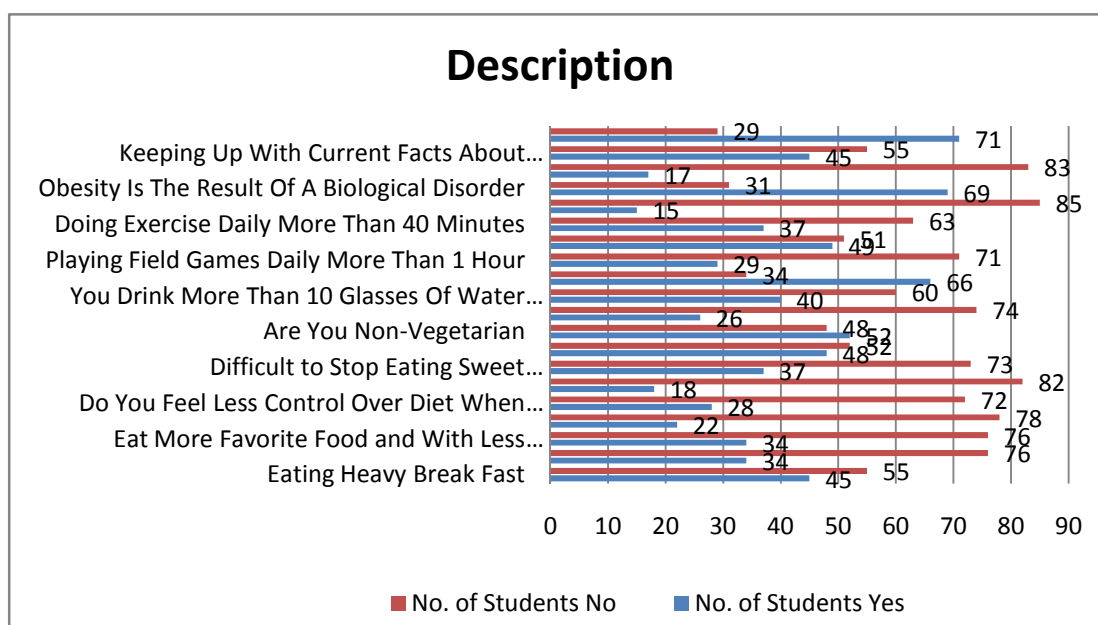

Figure No. 2 : Description for habit of School and College Going Male Students

From the table No:-2 Que.No.1 it was observed that in Yavatmal city out of 100 school and college going male students 45% students eat heavy breakfast and 55% students dose not eat heavy breakfast.

Que.No.2 reveal that out of 100 students 34% students take meal more than 2 times a day and 76% students take meal 2 times a day.

Que.No.3 show that out of 100 students 53% students eat more favorite food and with less control when alone and 47% students eat more favorite food and with less control when alone.

Que .No 4 Feel Guilty When Eat “Forbidden” Foods, Like Sweets or Snack

Que.No -5 reveal that out of 100 students 22% students feel guilty when eat “forbidden” foods, like sweets or snack and 78% students dose not feel guilty when eat “forbidden” foods, like sweets or snack.

Que.No -6 reveal that out of 100 students 28% students feel less control over diet when tired at night and 78% students dose not feel less control over diet when tired at night.

Que.No -7 reveal that out of 100 students 18% students feel that food controls them and 82% students feel that they control the food.

Que.No -8 reveal that out of 100 students 37% students said that it is difficult to stop eating sweet things, especially chocolate and 73% students said that it is not difficult to stop eating sweet things, especially chocolate.

Que.No 9 reveal that out of 100 students 48% students are vegetarian and 73% students are not vegetarian.

Que.No -10 reveal that out of 100 students 52% students are non-vegetarian and 48% students are vegetarian.

Que.No -11 reveal that out of 100 students 26% students eat fast food daily and 74% students do not eat fast food daily.

Que.No -12 shows that out of 100 students 40% students drink more than 10 glasses of water per day and 60% students do not drink more than 10 glasses of water per day.

Que.No -13 shows that out of 100 students 66% students told that they watch TV /Computer more than 2 hours in a day and 34% students told that they are not watch TV /Computer more than 2 hours in a day.

Que.No -14 shows that out of 100 students 29% students play field games daily more than 1 hour and 71% students do not play field games daily more than 1 hour.

Que.No -15 shows that out of 100 students 49% students are aware about the obesity & physical fitness and 51% students are not aware about the obesity & physical fitness.

Que.No -16 shows that out of 100 students 37% students done the exercise daily more than 40 minutes and 63% students are not doing exercise daily more than 40 minutes.

Que.No -17 reveal that out of 100 students, 15% students told that obesity run in their family and 85% students obesity not run in their family.

Que.No -18 reveal that out of 100 students, 69% students said that obesity is the result of a biological disorder and 31% students said that obesity is not the result of a biological disorder.

Que.No -19 reveal that out of 100 students, 17% students are uncomfortable with your body posture and 83% students are comfortable with your body posture.

Que.No -20 reveal that out of 100 students, 45% students keep up with current facts about obesity and modern nutrition and 55% students are not keep up with current facts about obesity and modern nutrition.

Que.No -21 reveal that out of 100 students, 71% students told that obesity affect on lifestyle and 29% students told that obesity dose not affect on lifestyle.

Discussion of Findings:

Out of 100 school and college going male students 2% are Extreme obesity, 12% are Obese, 30% are Overweight and 55% students are normal BMI condition.

Justification of Hypothesis:

Researcher hypothesised that, there would be obese students found in schools and colleges of Yavatmal city and they are facing obesity problems.

From the findings of the study it was observed that the found some percentage of students found obese, overweight and extreme obese hence the researcher earlier stated hypothesis is accepted.

Summary:

The main purpose of present study would be to find out the number of obese students in school and colleges of Yavatmal City. he result of this study would help the students and their parents to know about the obesity. Importance to control the obesity of teenagers. Researcher hypothesised that, there would be obese students found in schools and colleges of Yavatmal city and they are facing obesity problems. The study was delimited to 100 male school and college going students were selected for the study. The age of the subjects ranging between 15-22 years. Subject was selected from Yavatmal City only. Schools and colleges were selected from Yavatmal City only.

The source of data was school and college going students from Yavatmal City. For the present study 100 male school and college going students were selected randomly form Yavatmal City. The age of the subjects ranging from 15 to 22 years. The questionnaire was constructed in consultation with the experts and using the various other sources such as

inventories, questionnaires and other literature pertaining. Scholar used his own experience and experiences of his colleagues also while framing the questions included in the questionnaire. All statements included answers in the optional form only. Out of 100 school and college going male students 2% are Extreme obesity, 12% are Obese, 30% are Overweight and 55% students are normal BMI condition.

Conclusion:

1. School and college going male students 2% are Extreme obesity, 12% are Obese, 30% are Overweight and 55% students are normal BMI condition.
2. Some students eat heavy break fast, take meal more than 2 times a day.
3. Some of them eat more favorite food and with less control when alone and feel guilty when eat "forbidden" foods, like sweets or snack.
4. Some students feel that food controls them and difficult stop eating sweet things, especially chocolate.
5. Some students eat fast food daily and they watch TV/Computer more than 2 hours in a day.
6. Some Students dose not play field games daily more than 1 hour and also not doing exercise daily more than 40 minutes, they are not aware about the obesity & physical fitness.
7. Obesity run in some students family
8. Some are uncomfortable with your body posture

References:

1. Barness LA, Opitz JM, Gilbert-Barness E (December 2007). "Obesity: genetic, molecular, and environmental aspects". *Am. J. Med. Genet. A* 143A (24): 3016–34. PMID 18000969
2. Burman Natalie J., Cabana Michael D., Maselli Judith H., Joan F. Hilton, and Anisha I. Patel, "Missing Documentation of Weight and Height at Preventive Visits for Children", *Clinical Pediatrics*, October 2012 vol. 51 no. 10 933-938
3. Cole T.J., "Establishing a standard definition for child overweight and obesity worldwide: international survey", *British Medical Journal*, 2000; 320 doi: <http://dx.doi.org/10.1136/bmj.320.7244.1240>
4. Darvall KA, Sam RC, Silverman SH, Bradbury AW, Adam DJ (February 2007). "Obesity and thrombosis". *Eur J Vasc Endovasc Surg* 33 (2): 223–33. doi:10.1016/j.ejvs.2006.10.006. PMID 17185009
5. Doneash Scation, *Physical Education Handbook* (Englewood Cliff New Jerce : Prentice Hall Inc, 1989), p. 36
6. Finkelstein Eric A and DaCosta Marco, "The Costs of Obesity in the Workplace", *Journal of* [10.1097/JOM.0b013e3181f274d2](https://doi.org/10.1097/JOM.0b013e3181f274d2)
7. Fried M, Hainer V, Basdevant A et al. (April 2007). "Inter-disciplinary European guidelines on surgery of severe obesity". *Int J Obes (Lond)* 31 (4): 569–77. doi:10.1038/sj.ijo.0803560. PMID 17325689
8. Goyal Ramesh K, Shah Vitthaldas N, Saboo Banshi D, Phatak Sanjiv R, "Prevalence of Overweight and Obesity in Indian Adolescent School Going children : Its relationship with Socioeconomic Status and Associated Lifestyle Factors", *JAPI*, Mrch 2010, Vol. 58, pp. 151-153
9. Haslam DW, James WP (2005). "Obesity". *Lancet* 366 (9492): 1197–209. doi:10.1016/S0140-6736(05)67483-1. PMID 16198769
10. <http://www.clevelandclinicwellness.com/conditions/Obesity/Pages/introduction.aspx#>
11. <http://www.fitday.com/fitness-articles/nutrition/healthy-eating/obesity-causes-treatment-and-prevention.html>
12. <http://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/obesity/prevention/con-20014834>

Effect of Plyometric Training on Arm and Leg Strength of Volleyball Players

- Prof. Amol O. Deshmukh

Lokhit College of Physical Education, Yavatmal

Abstract:

The purpose of the study find out the effect of Polymetric Training on arm and leg strength of Volleyball players. The Objectives of this study was to find out whether the there is any significant difference in the arm and leg strength of Volleyball players. For the present study 30 Volleyball players were selected as a sample. The required data was collected from Volleyball players. Subjects was selected using Simple Random Sampling Method for this study. The research Scholar selected Roger arm strength and vertical jump for the leg strength To find out the effect of polymetric training significant difference between control and experimental group of Volleyball players, 't' test was employed at 0.05 level of confidence. The statistical data revealed that there is a significant difference in arm and leg strength. Moreover, significant difference found in arm strength pre and post test experimental group ($t = 2.171$) and post test of control and experimental groups ($t = 2.134$) and leg strength pre and post test experimental group ($t = 2.949$) and post test of control and experimental groups ($t = 2.173$) which are greater than the tabulated values at 14 and 28 degree of freedom. Hence, the researcher hypothesis was accepted.

KeyWords:

Plyometric Training, Arm and Leg Strength, Volleyball

Introduction:

Games and sports hold as a prominent place in modern life, millions of people participate in sporting activities. Watch and read about them and spend money and time on sports related activities and equipments. The impact of sports in modern society has made it clear that a sport is a very legitimate field of academic study. Plyometric are a type of exercise originally used in the Soviet Union and adopted due to its high training effect. The goal of these exercises is to better link speed to strength resulting in an increase in power output. Speed and Agility are improved by plyometric training. The effect of plyometrics is twofold: it not only strengthens your joints, tendons and muscles, but it also trains your nerve system to react more efficiently. Plyometrics (also known as "Plyos") is a type of exercise training designed to produce fast, powerful movements and improve the functions of the nervous system generally for the purpose of improving performance in sports. Plyometric exercises may also referred to as explosive exercises. Volleyball game was invented by Williams Morgan in 1896, who was Director of Recreation of Holyoke YMCA in Massachusetts. During the two world wars, American Serviceman spread the game around the world; it soon became established in Europe and Asia. Gradually the game developed past the stage of being just a recreation into a competitive sport played at international level. The fundamental skills of volleyball game are service, receiving, passing, smashing and blocking. These fundamental skills are very essential for improvement of volleyball game. This game provides a wide opportunity for the development of flexibility, speed, agility, power, reaction time, balance, muscular strength, muscular endurance and co-ordination of all parts of body. Thus researcher aim of the study will be to investigate the effect of plyometric training and strengthen the Arm and Leg of Volleyball players.

Objectives :

The main purpose of this study was to know the effect of plyometric training on arm strength and leg strength of Volleyball players.

Hypothesis:

Researcher hypothesised that, Plyometric exercise improve the leg and arm strength and also show positive effect of Volleyball players.

Delimitations:

The scope of the present study was delimited to the 30 Volleyball players only study was delimited to the Plyometric Training and the Leg exercise and Arm exercise age of the students was ranging in between 18-25 years. The study was restricted only college volleyball players.

Limitations:

Interest of the selected students towards the tests was unknown. No specific motivation technique, Socio-economic status was not considered during the test. There was no control on diet of the subjects.

Methodology:

The required data was collected from Volleyball players. For the purpose of this study 30 Volleyball players was selected. Subjects were selected by using Simple Random Sampling. The research Scholar selected Roger Arm Strength and Leg strength to see the effect of Polymetric exercises because of its easiness. Apart from this equipments required for the test are easily and readily available at the concerned college. The researcher used Stop watches. a standard measuring tape, Horizontal bar, Lime powder etc. apparatus and equipments for collection of data during the test. For this study the research scholar selected pull ups, push ups, height, weight and Vertical Jump. The researcher divided the 30 inter-collegiate Volleyball players into two equal groups on the basis of the mean performance of pre-test score. The groups were equated and distributed into two homogeneous groups namely. Experimental Group and Control Group. The test items are consists of Pull ups, Push-Ups, Standing Height, Body Weight and Vertical Jump.

Training Method:

Training programme of Plyometric exercise was designed by the scholar with the help of experts. 6 days a week training of plyometric leg exercises and arm exercises daily for 1 hour was given to the experimental group. The tests was administrated before the start of training and after the finish of training was conducted and data was collected.

Statistical Analysis:

The researcher collected the necessary data in the specified scoring tables. The raw data were converted into ‘t’ score and then the ‘t’ score were added to form a composite score for all the subjects were calculated. To find out the significant difference in the means of arm and leg strength of Volleyball players between the two groups as well as between the pre-test and post test means of experimental and control group ‘t’-test was employed. To find out the significance difference, level of significance was set at 0.05 level of confidence. Findings of the statistical analysis have been shown in the following table.

Table-1
Summary of Mean, Standard Deviation and t-ratio for the Data on Arm Strength
Between the Means of Control and Experimental Groups

Group	Test	Mean	S.D.	M.D.	S.E.	t-ratio
Control Group	Pre-test	281.495	49.874	9.959	16.173	0.616 [@]
	Post-test	291.454	52.381			
Experimental Group	Pre-test	283.308	73.750	46.275	21.310	2.171*
	Post-test	329.583	60.361			
Post Test	Control	291.454	52.381	38.129	17.871	2.134*
	Experimental	329.583	60.361			

* Significant at 0.05 level

Tabulated $t_{0.05(28)} = 2.048$

[@] Not significant at 0.05 level

Tabulated $t_{0.05(14)} = 2.144$

The above Table 1 reveal that, Arm Strength mean difference between the pre test and post test of control group is not significant, because the calculated t-value of 0.616 is less than the tabulated t-value of 2.144 and means difference between the pre test and post test of Experimental group is significant, because the calculated t-value of 2.171 is greater than the tabulated t-value of 2.144 at 0.05 level of confidence of 14 degree of freedom. Arm Strength mean difference post test of Control and Experimental groups is significant, because the calculated t-value of 2.134 is greater than the tabulated t-value of 2.048 at 0.05 level of confidence of 28 degree of freedom. Arm Strength means between the Pre and Post-tests of Experimental group was graphically shown in figure -1.

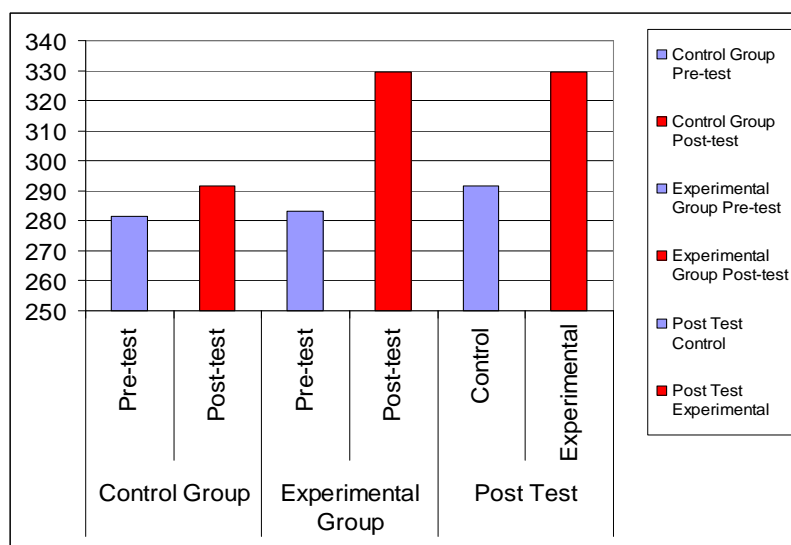

Figure 1 : Showing Mean Difference for the Data on Arm Strength Between the Means of Control and Experimental Groups

**Table-1
Summary of Mean, Standard Deviation and t-ratio for the Data on Vertical Jump (Leg Strength) Between the Means of Control and Experimental Groups**

Group	Test	Mean	S.D.	M.D.	S.E.	t-ratio
Control Group	Pre-test	59.533	3.182	0.334	1.010	0.330 [@]
	Post-test	59.867	3.204			
Experimental Group	Pre-test	59.600	2.444	2.133	0.723	2.949*
	Post-test	61.733	2.120			
Post Test	Control	59.867	3.204	1.866	0.859	2.173*
	Experimental	61.733	2.120			

* Significant at 0.05 level

[@] Not significant at 0.05 level

Tabulated $t_{0.05(28)} = 2.048$

Tabulated $t_{0.05(14)} = 2.144$

The above Table 1 reveal that, Vertical Jump (Leg Strength) mean difference between the pre test and post test of control group is not significant, because the calculated t-value of 0.0330 and means difference between the pre test and post test of Experimental group is significant, because the calculated t-value of 2.949 is greater than the tabulated t-value of 2.144 at 0.05 level of confidence of 14 degree of freedom. Vertical Jump (Leg Strength) mean difference post test of Control and Experimental groups is significant, because the calculated t-value of 2.173 is greater than the tabulated t-value of 2.048 at 0.05 level of confidence of 28 degree of freedom. Vertical Jump (Leg Strength) means between the Pre and Post-tests of Experimental group was graphically shown in figure -2.

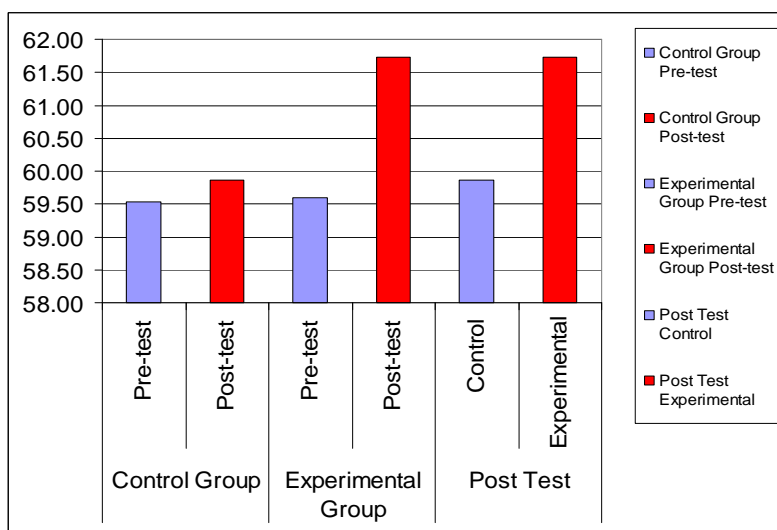

Figure 2 : Showing Mean Difference for the Data on Vertical Jump (Leg Strength) Between the Means of Post-tests of Control and Experimental Group

Findings:

From the above tables findings of the present study are-

- Insignificant difference found between pre test and post test of Control group in Arm Strength and Leg Strength.
- Significant difference observed between pre test and post test of Experimental group in Arm Strength and Leg Strength.
- Significant difference observed between post test of Control and Experimental group in Arm Strength and Leg Strength.

From the above findings significant difference observed in arm strength and leg strength within group and between group, hence researcher hypothesis is accepted.

References:

1. Reuben B. Frost, Psychological Concepts Applied to Physical Education and Coaching (London : Addison wesley publishing Company, 1971), p. 158.
2. L. K. Sindu and N. M. Mall, Modern Perceptive on Physical Education and Sports Science, (New Delhi : Haram Publication, 1986), p.1
3. W. H. Freeman, Physical Education and Sports in Changing Society, (New Delhi : Surjeet Publication, 1987), p.166
4. W. Htin ANUG, Importance of Qualified Trainers and Their Pre-requisites, Snipes Journal, Jan. 1982.
5. Dr. Yuri Verkhoshanski (1966). "Perspectives in the Improvement of Speed-Strength Preparation of Jumpers". *Legkaya Atletika(Track and Field)* **9**. pp. 11–12.
6. Chu, Donald (1998). *Jumping into plyometrics* (2nd ed. ed.). Champaign, IL: Human Kinetics. pp. 1–4. ISBN 0880118466.
7. Davendra K. Kansal, Text Book of Applied Measurements Evaluation and Sports Selection, (New Delhi: DVS Publication, 1996), p. 265

Comparison of Plyometrics Exercises on Cardio-vascular Endurance and Playing Ability of Cricket Players

- Prof. Premendra Ashokrao Rampurkar
H.V.S.K.M. Physical Education College, Lohara, Yavatmal

Abstract:

The researcher conducted a study on Comparison of Plyometric exercises on Cardio-vascular endurance and playing ability of Cricket players. For the purpose of this study the researcher collected data on 30 Cricketers of Yavatmal city. Also significant difference found between Post test of Control and Experimental groups in Cardio-vascular Endurance ($t = 2.111$), Off Side Batting Ability ($t = 2.910$), Defend Batting Ability ($t = 5.738$) and Good Length Bowling Ability ($t = 3.188$), Full Length Bowling Ability ($t = 2.652$), and Overall playing Ability ($t = 6.213$), because these t -values are less than the tabulated t -value of 2.048 at 0.05 level of confidence of 28 degree of freedom. It is also observed that insignificant difference in Fielding Ability ($t = 1.247$) which was less than tabulated t -value of 2.048 at 0.05 level of confidence of 28 degree of freedom.

Keywords:

plyometrics, Cardio-vascular Endurance, Playing Ability, Cricket.

Introduction:

Physical Education is a whole phase of education that prepares a person to live usefully and an enjoyable life both for himself and the community as a whole. The human body is an instrument for movement and in order to develop that unique movement behavior to a certain level of proficiency and satisfaction; we need to keep that instrument fit, sharp and ready for use. The physical performance of a player or a person is dependent on various factors, such as speed, agility, Cardio-vascular Endurance, flexibility, explosive strength, power etc. Fitness is the ability of a person to live a full balanced existence. The totally fit person possesses not only physical well being but also such qualities as a good human relation, maturity and high ethical standards.

Motor fitness, as a limited phase of physical fitness, would seem to be the aspect that most fitness tests actually measure. It does not assess the factors of physical fitness directly, but does reflect them to a degree. It is the final criterion through which all the other element of physical fitness are seen and measured. One might not know little or nothing about scientific facts of body structure, physiology, functioning of the organs, strength test on the dynamometer or organic efficiency tests. But he could understand on outstanding performance displaying power, speed and endurance.

Plyometrics are not inherently dangerous, but the highly focused, intense movements used in repetition increase the potential level of stress on joints and musculo-tendonous units. Therefore safety precautions are a strong prerequisite to this particular method of exercise. Low-intensity variations of plyometrics are frequently utilized in various stages of injury rehabilitation, indicating that the application of proper technique and appropriate safety precautions can make plyometrics safe and effective for most people.

Cricket:

Is one of the oldest games. Modern Cricket has developed from a crude game which was played as early as the 12th Century (The first date in the History of cricket is 1300 A.D. as recorded in the wardrobe accounts of King Edward I). But the first real club established was Lembleden in 1767. This was followed in 1787 by the Mary lone Cricket Club (M.C.C.) which later made its head quarter at Lords. in St. Johnwood, London. Since that day M.C.C. has been the recognized authority on all cricket affairs.

Statement of the Problem:

The problem is stated as, "Comparison of Plyometrics Exercises on cardio-vascular endurance and playing ability of College Cricket Players".

Purpose:

The main purpose of the present study was to determine the effect of Plyometrics Exercises on cardio-vascular endurance and playing ability of Cricket players.

Significance:

1. The study may help the cricket coaches in selection of all rounder Cricket players.
2. The findings of this study would assist in designing suitable training programme to improve all over performance of Cricketers.

Objectives:

1. Find out the effect of polymeric exercise on cardio-vascular endurance of cricketers.
2. Find out the effect of plyometric exercise on playing ability of cricketers.

Hypothesis :

It is hypothesized that, there would be significant effect of polymeric exercise on cardio-vascular endurance and playing ability of Cricket players.

- Scope :**
1. The study was restricted only male College Cricket players of Yavatmal City.
 2. The study was delimited to 30 male Cricket players.
 3. Age of the cricket players was ranging from 13 to 16 years.

Definition:

Plyometric exercise¹²- Plyometrics (also known as "plyos") is a type of exercise training designed to produce fast, powerful movements, and improve the functions of the nervous system, respiratory system. Plyometrics is used to increase the speed or force of muscular contractions, providing explosiveness. Benefits range from injury prevention, power development and sprint performance amongst others.

Cardio-vascular Endurance- The ability to perform muscular work at sub-maximal level by moderate contraction for a long time is known as cardiovascular endurance.

Playing Ability- Player specific abilities (sometimes referred to in game as powers and by other players as player leveled abilities) are earned as you spend skill points and achieve higher ranks and grades. Whilst you may be at a specific level, you will not unlock the corresponding ability until you have spent enough skill points.

Design:

These chapter sources of data, selection of subjects, selection of test and criterion measure, administration of test, collection of data have been described.

Source of Data:

For the present study the data was collected from College Cricket Players of Yavatmal City, all those selected subjects were the sources of data.

Selection of the Subjects:

For the purpose of this study, 30 male College Cricket players of Yavatmal City was selected as subjects. The age of the subjects was ranging from 13-16 Age

Formation :

The researcher divided the Cricket players into two equal groups on the basis of the mean performance of pre-test score. The groups were equated and distributed into two homogeneous groups namely. 1) Experimental Group 2) Control Group

Playing Ability of Cricket Player

Batting Off Side (10 Marks)	Defense (10 Marks)	Bowling Good Length (10 Marks)	Full Length (10Marks)	Fielding (10 Marks)	Total Playing Ability (50 Marks)
-----------------------------------	-----------------------	--------------------------------------	--------------------------	------------------------	--

Collection of Data:

The data pertaining to this study were collected by administrating the test items on the selected subjects. Pre-test - Researcher conducted a pre-test to check the homogenously of both groups. Post-test- A post-test was conducted after the 6 weeks training programme to know the effect of Plyometric exercises in cardio-vascular endurance and playing ability.

Analysis and interpretation:

The researcher conducted a study on effect of Plyometric exercises on Cardio-vascular endurance and playing ability of Cricket players. For the purpose of this study the researcher collected data on 30 Cricketers of Yavatmal city.

Formation of Group:

- 1) Experimental Group 2) Control Group

Analysis of Data:

To determine the significant difference in the means of Cardio-vascular endurance and playing ability of Cricket players between the two groups as well as between the pre-test and post test means of experimental and control group t-test .

Level of Significance:

To find out the significance difference, level of significance was set at 0.05 level of confidence. Findings of the statistical analysis have been shown in the following tables.

Playing Ability in Bowling of Cricketers Between the Means of Post-tests of Control and Experimental Groups

Bowling	Test	Mean	S.D.	M.D.	S.E.	t-ratio
Good Length	Control	4.333	0.900	1.000	0.314	3.188*
	Experimental	5.333	0.816			
Full Length	Control	4.067	1.033	1.000	0.377	2.652*
	Experimental	5.067	1.033			

* Significant at 0.05 level

Tabulated $t_{0.05(28)} = 2.048$

The above Table 13 reveal that, mean difference of Good Length Bowling Ability calculated t-value of 3.188 and Full Length Bowling Ability calculated t-value of 2.652 between the Post-test of Control and Experimental groups are significant, because the calculated t-values are greater than the tabulated t-value of 2.048 at 0.05 level of confidence of 28 degree of freedom.

Fielding Ability Between the Means of Post-tests of Control and Experimental Groups

Group	Mean	S.D.	M.D.	S.E.	t-ratio
Control	4.600	0.910	0.400	0.321	1.247 [@]
Experimental	5.000	0.845			

@ Not Significant at 0.05 level

Tabulated $t_{0.05(28)} = 2.048$

The above Table 14 show that, Fielding Ability means difference between the Post-test of Control and Experimental groups was not significant, because the calculated t-value of 1.247 is less than the tabulated t-value of 2.048 at 0.05 level of confidence of 28 degree of freedom.

Playing Ability of Cricketer Between the Means of Post-tests of Control and Experimental Groups

Group	Mean	S.D.	M.D.	S.E.	t-ratio
Control	21.000	2.138	5.000	0.805	6.213*
Experimental	26.000	2.268			

* Significant at 0.05 level

Tabulated $t_{0.05(28)} = 2.048$

Playing Ability mean difference between the Post-test of Control and Experimental group is significant, because the calculated t-value of 6.213 is much greater than the tabulated t-value of 2.048 at 0.05 level of confidence of 28 degree of freedom.

Findings:

Significant, in Cardio-vascular Endurance (t = 0.120), Off Side Batting Ability (t = 0.807), Defend Batting Ability (t = 0.784) and Length Bowling Ability (t = 0.464), Full Length Bowling Ability (t = 0.354), Fielding Ability (t = 0.209) and Overall playing Ability (t = 0.738), because these t-values are less than the tabulated t-value of 2.144 at 0.05 level of confidence of 14 degree of freedom.

After the statistical Analysis Pre-test and Post-test of Experimental group was not significant, in Cardio-vascular Endurance (t = 2.172), Off Side Batting Ability (t = 4.299), Defend Batting Ability (t = 3.930) and Length Bowling Ability (t = 3.371), Full Length Bowling Ability (t = 2.567), Fielding Ability (t = 2.347) and Overall playing Ability (t = 7.407), because these t-values are less than the tabulated t-value of 2.144 at 0.05 level of confidence of 14 degree of freedom.

Also significant difference found between Post test of Control and Experimental groups in Cardio-vascular Endurance (t = 2.111), Off Side Batting Ability (t = 2.910), Defend Batting Ability (t = 5.738) and Good Length Bowling Ability (t = 3.188), Full Length Bowling Ability (t = 2.652), and Overall playing Ability (t = 6.213), because these t-values are less than the tabulated t-value of 2.048 at 0.05 level of confidence of 28 degree of freedom.

It is also observed that insignificant difference in Fielding Ability (t = 1.247) which was less than tabulated t-value of 2.048 at 0.05 level of confidence of 28 degree of freedom.

Conclusion:

1. There was no significant difference found in vascular endurance and cricket playing ability control group.

2. The significant effect observed in Experimental group on cardio-vascular endurance and cricket playing ability, because of training schedule of players.

In the post test of control and experimental group significant difference found in cardio-vascular endurance, Off Side Batting Ability, Defend Batting Ability, Length Bowling Ability, Full Length Bowling Ability and Overall playing Ability. But insignificant in Fielding Ability.

Bibliography:

- ❖ Boyer Robert A., "A Study to Determine the Effect of Weight Training in the Development of Leg Strength and Greater Velocity of the Ball in Soccer", Completed Research in Health, Physical Education and Recreation, Vol. 6, (1964), P-89.
- ❖ Bucher Charles A., Foundation of Physical Education and Sports, Edition 9th, The Mosby Co. St. Louis, Toronto, 1983, P - 7.
- ❖ Bucher Charles A., Foundation of Physical Education, St. Luis, The C.V. Mosby, Co., 7th Ed. p. 24
- ❖ Chimera Nicole J., at.al, "Effects of Plyometric Training on Muscle-Activation Strategies and Performance in Female Athletes, 2004 Jan-Mar;39(1):pp.24–31.PMCID:PMC385258 <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC385258/>
- ❖ Copen Edward K. " A Study of Four Programs of Geavy Resistance Exercises for Development of Muscular Strength", Research Quarterly : 27 (1956) p.152
- ❖ Devries Herbert A, " Evaluation of static stretching procedures for improvement of flexibility." The Research Quarterly, Vol.2 (May, 1962), p.222.
- ❖ Eapen Charu, Nayak Chetan D., Pazhyaottyil Chundanveetil Zulfeequer, "Effect of Eccentric Isotonic Quadriceps Muscle Exercises on Patello femoral Pain Syndrome: An Exploratory Pilot Study", Asian Journal of Sports Medicine, 2011, Col. 2, No. 4, pp.227-234
- ❖ en.wikipedia.org/wiki/Cricket

Enhancing the Teaching of English In Rural Colleges

P.S. Jawade¹

Asst. Prof., Indira Mahavidyalaya, Kalamb
Dist. Yavatmal, Mob. 9960395755
Email-bhaktijawade@gmail.com

Ravi Borkar²

Asst. Prof.,
Mungsaji Maharaj Mahavidyalaya
Darwha, Dist. Yavatmal

Introduction

The initial of teacher is teaching practice, and operate various factors to develop skills of students the innovations are very rare in teaching in rural colleges at the teachers own level. Actually it is clear that teachings should demand some required changes to bring out the desired results from the students in rural colleges If the teachers teaching implements some innovations it may help to improve the quality of teacher but making contribution in functioning the institution. In this regard, an example of two developed nation U K and USA have introduced new technique for entering into teaching profession. They permit the school teacher without any university based educational training for school teaching. In our India there are some state, there is a crop of English medium schools but the quality is maintained by school is under question mark. In rural area, most of the students are from vernacular medium. They are the products of Marathi medium; they have different kind of fear about English subject/language in these circumstances, how to teach, how to improve their English language /subject is very difficult job. If every teacher his/her, action based plan with the help of some effective, methods and innovations. They will definitely success in their teaching of English in rural colleges encouragement of students in English a will prove blessing for the students who are preparing for the competitive exam like UPSC MPSC, other professional examinations.

As the language is a mode communication the language becomes a part and parcel of communicative life. This paper is a critical study about the effective & innovative practices in English teaching in rural colleges. There are some practices which can be implemented for the effective & innovative teaching of English in rural colleges.

Use of curriculum for the development of Students English:

The curriculum selected for the under graduate has some relevance to develop students. if the student studying the major forms of grammar tenses etc. teacher should encourage them for the creation of proper sentence and use for proper article and prepositions etc. traditional methods to teach with chalk and board is not effective .Teacher should use some other innovative methods for the enrichment of grammatical items For example teacher should use the worksheets with small sentence which are very helpful to student to remember their school day study. They can create their own interest of grammatical items will remain for couple of years in their minds. The objectives behind the selection of English language are nothing but to make students enable for spoken and reading, writing skills.

Secondly the prose and poetry section is utmost important if teacher suggest the student to point out some important events incidents from selected prose and poems they will read and get extra information about the prose and poems. It will bring a different kind of confidence within the student it will automatically helpful to the final examination also from the above methods they can develop their own sense to learn understand write their own language definitely it takes time but student will encourage from this activity to develop their own language which is very crucial for them.

To make students active learners

It is commonly observe that among the learns there is a researcher teacher should motivate the student for the research also it this regard if teacher said to the student read any paragraph how curriculum book and find out difficult work which they student found difficult to understand learn pronounce teacher again told them to write set of new sentences an they particular matter from own mind taking the support of other additional material, as a result it is found that student wrote their own ideas concept etc the research capacity of the student grows and they will make a habit to learn more from this method.

Handling student with remedial solution

It is also seen that the student in the class /group is not belong to equal intellectual or understanding power some student are very active in learning more effectively but some fails to learn in two or three times it is the job of teacher to make a group of student .in teacher should select some good student and some poor student make a group of such student are good and five are at average level teacher suggests them to take poor student and give some exercises if they commits mistakes ,it is the duty of first group to make it correct. It is a good method to learn from friends because teacher is somewhat passive here. The concept of friendly education can automatically grow and poor students get remedial solution on their problems and they become confident about their English language/subject.

Use of ICT for Innovative teaching

The objective of English language/ subject teaching is to empower the students in the subject & language. We are living in the globalization. It is the duty of Institution/ teacher to make the students capable for the global market. English is becoming an integral part of international market. In this regard to create students interest and to attract towards English language/subject learning face to face lecture method is the common practice where the learners are passive, teacher is giving vast lecturers well's to prepare the learners for written examinations chalk &talk are teaching tools mostly used. There is nothing new and rare. To discard the student's lethargy and disinterestedness towards English teacher should use effective ICT tools for enhancement of teaching learning process. The students can get good knowledge as compare to other traditional methods. They can perform actively in communicative English from ICT.

The Evaluative technique for effective teaching and learning

It is observed that some advanced teacher provide the printed notes to students some students take it readymade from market. The danger is that the students can kill their writing skills as they get printed notes etc. From this they lack the critical thinking with their own views. If the teacher change these traditional methods of evaluation;he will definitely get desired results from students. For ex. Teacher should check the writing skill/listening skill by allotting paragraphs in the class after some time he should supervise the writing /listening of the students. In this evaluative system students will improve themselves in English language/subject.

Use of Language Lab.

If we think about the pronunciation of rural students of difficult words/phrases words, which are prove to be difficult for pronunciation It very hard task to correct the pronunciation of students. Sometimes teachers are not aware about right pronunciation, language lab is a good service provider in such circumstances. Find the difficult words/phrases go to language lab just listen appropriate pronunciation of the words. From this method students can find themselves more confident in reading. Students can read the English newspapers like Indian

Express, The Times of India etc. To empower the linguistic competency the language lab is most effective tool to create interest in spoken and reading of English subject/language.

Conclusion

English in India is treated as the language of corporate sectors or language of elites. Now a day status of English language has been changing as a link language, library language. The demand of globalization and commercial significance of English language is also growing. It is the duty of institution/teacher to make the students capable for market or at least make the students able to speak English properly. Innovative and effective practices can strengthen the teaching learning process. Generally teachers are facing the difficulties in handling the ICT other modern teaching aids while teaching. If they overcome such problems& devote some extra efforts definitely teacher, students, learners can get inspiration from it. Rural Institutions are not assembled with facilities of ICT, in such circumstances teacher can use tape -recorder, mobile very effectively. The feedback is most essential mechanism& it should be given in the presence of students.

After all the objective of English language learning is to prepare students for the global needs and they must stand in global market. Systematic efforts should require from teacher, society, institution etc

References

- Communication Skills & Soft Skills-By E. Sureshkumar, P. Shrihari and J Savitri
Communication Skills- Leena Sen
Freire P. {2000} Pedagogy of Oppressed.

The Economic Empowerment of Women with Reference to Self Help Groups of Women

- Ajay Tagalpallewar

Asst. Prof., Indira Mahavidyalaya, Kalamb,
Dist. Yavatmal, Mob. 9421758965

Introduction:

It is the fundamental right of human being to bring economic Empowerment of women. It is not only important for reduction of poverty but also economic growth of the state/nation. In our India it is seen that farm labours, brisk labours. Bidi labours, and industrial labours, the wages of women is less as compare to men labours. Some labours are contribute in low income household, which is very vital for household survive. Women's economic empowerment is the crucial most important factor for the development of equality between women and men.

It is the need of day to bring stability to have them strength then about economic empowerment. Some policies and interventions should change to promote women's economic empowerment for the full recognition and realization of women's economic rights. In accordance to that central and state Government should offer financial assistance to the needy women to enable them for the proper living and standard their families. It is the reality of the world that women from economically disadvantaged groups.

This paper presented the self employments of women created by them to become economically empowered. Secondly various schemes which are implemented by the village panchayat, Banks and Government etc.

Economic Empowerment of Women:

According to WIEGO's The economic empowerment of women has been defined in terms of increased access to control over resources and markets and increased agency and choice as well as improvements in and control over specific outcomes and achievements.

Empowerment addresses the process of improvements in the existing condition and change that give a breathing of inner freedom. If we think about the working in Govt/ private sectors these women somewhat doing both jobs very skillfully. The society is neglecting such women's duty towards their families. They lack the emotional supports and other honors/ respects. Majority of women have no right to expend their money according to their own wish for such working women, freedom should be given to utilize their money for their welfare and other works. In real sense the economic empowerment of women bring a good way of life for secure of life.

Need of Economic Empowerment of women:

As I stated in the introduction it is the right of women. The constitution not only gives the permission for equality to women but also empowers the state to adopt the measures to bring equality. It also foster welfare and development of women. Women compromise all circumstances in general she is called as home minister of home/ family. If we see the scenario of women in our Indian society most of the women are surviving in poverty and below poverty line in such circumstances the women are facing the problems difficulties/ hurdles and wanted to be empowered.

In globalization women needs capability of maintaining their day to day life in terms of social, political, economical empowerment. Some innovative policies should be implemented for the development of women. In the modern world the wages should be balance within men and women. According to the reservation women are stepping in

urban/rural governance like village panchayat, corporation etc. It is one kind of symbol of economic empowerment. To enhance the Indian economic women should empowered in each and every context.

Women Self- Help Groups:

Self- Help Groups of women proved blessing for women society. They can solve their economical problems through this self help group some when have tendency to save something from earnings and created large amount of money. If any occasion will take place at home financial assistance available from these self help groups. They are becoming self dependent. Govt approved banks giving required amount to Self- Help Groups if they applied for loan. Hence we can say that banks are playing a supportive role in this regard.

Some other essential qualities like adjustment in life with less/large amount is developed. Secondly they introduce their hidden talents from it and utilise it as profession or in jobs etc. From these profession or jobs they can enter into marketing and earn profit from it. The women below poverty line, poor women get together under a banner & they can achieve opportunity to develop their employments / self employments. With this powerful source they can catch a good amount of money for their families. Women which are already working working in private/ Govt sectors they form Self- Help Groups with their members, they created a handsome amount from monthly / quarterly collection it will be useful for occasion like marriages ceremony, purchasing useful items for homes etc. The amount is available on less interest, from such sources they can satisfy their needs and standardize their lives. If we are going to count the benefits of Self- Help Groups, it inspired the rural women. If we observe the rural India major problems of women, their wages are not regular, non cooperation of their husband as they spent their money on their favourite laments, their children are deprived from basic education. Self- Help Groups very helpful to fight against such heart cry problems. From these Self- Help Groups they can easily run their families in well order, they can develop their skill of management. They make able to their children for education and other activities. Most important factor is that, they can create good environment in their families. They can gain support, respect in their relatives etc. In short we can say that Self help women groups are developing economical empowerment.

Conclusion:

It is demand of our Indian society to enable the environment through various devices for the women of economic empowerment. From the required guidance, they can realize their full potential for recognition as self employed. Secondly Self Help Groups are steps of women to forget the old status like working for child and kitchen. They are becoming forward and making a contribution in State / nation economy.

There are two women classes which are struggling towards the economic empowerment, first is the women working for their families to run families smoothly, second is that they are economically well settled from their families as their husbands are working on good/ remunerative jobs. Such women are also running various activities for strengthening their economic status. Hence we can conclude that they are enjoying their economic rights. It creates healthy environment for developing economical empowerment of women.

References:

- 1] Women in Indian Society National Book Trust Delhi
- 2] The Hon ble Speech of Pratibha Devisingh Patil
- 3] Indian Women Status, role, empowerment Mangal Deen Publisher, Jaipur
- 4] The story of self employed women in India New Delhi Oxford University press.
- 5] Wiego Position and Approach: for Economic Empowerment of Women.

Dalit Literature Movement and Dalit Feminism (with special reference to ‘Sangati’)

- Dr. Pavan Mandavkar

Principal, Indira Mahavidyalaya, Kalamb,
Distt. Yavatmal, Maharashtra, Mob. 9422867658
E mail: pavanmandavkar@hotmail.com

Abstract:

India is one of the fastest growing countries in the world; yet it is notorious for its rigid caste system. This paper will throw light on the history of suppression, how the writings to heal up came into being and Dalit Feminism with special reference to Sangati, a Tamil autobiography. Also to study the movement and scope of Dalit Literature, how it is able to deal with the conditions of the suppressed class of our earth. It is widely believed that all Dalit literary creations have its root in the Ambedkarite thoughts. No doubt, as the movement began in Maharashtra, the focus is on Marathi Dalit Literature. The paper also dissects the stark realities of dalit specially dalit women's lives and their commendable attempts to upraise socially.

Keywords:

Dalit, castes, shudra, oppressed, suppressed, feminism, movement

Castes and Classism:

In India people of different castes and classes lived since ancient period. Four classes or Varna Brahmin, Kshatriya, Vaishya and Shudra are there in the cultural history of India. The basic definition and explanation given in Hindu religion is the people engaged in education are Brahmin, fighters on battle field are Kshatriya, businessmen are Vaishya and other low level workers are known as Shudras. This classification was made on the basis of skill and ability of work, resulted in different castes as per occupation. But after thousands of year the reality became tragic with meaning that the class and caste of father should given to their children without examining occupation, skill or ability to do that work.

Dalit:

Since few decades Shudras are known as Dalit. Dalit, a word that refers ‘ground’ collects under its umbrella numerous groups that move at the margins. Etymologically, the word Dalit is derived from Sanskrit word dalita, that means 'oppressed'. In Indian socio-cultural context ‘Shudra’ or 'Dalit' are untouchables due to their low level work and the below the three classes: Brahman, Kshatriya, and Vaishya. Mahatma Gandhi has given a name ‘Harijans’ to Shudras, means people of God.

Dalit Literature Movement:

Dalit literature means the writing about dalit community or oppressed. This might be written by dalit or non-dalit. But writing of non-dalit is not accepted as ‘Dalit literature’ by dalit community. It is believed that one of the first Dalit writers in the history was Madara Chenniah, who was a cobbler saint in 11th century. He lived in the reign of Western Chalukya and was regarded by some scholars as the “father of Vachana Poetry”. There is another poet, who was Dalit by birth, Dohara Kakkaiyah but his only six confessional poems are being able to survive. Marathi Saint Chokhamela also explained the condition of oppressed through his poems (Abhanga) in 13th century. Actual Dalit Movement started in the sixty's decade by the motivation of great thinkers Dr. Bhimrao Ambedkar and earlier by Mahatma Jyotiba Phule

not particularly for dalit but for all suppressed communities including poor Indian farmers in British Rule. This movement got the spark from the 'Black Movement' of contemporary America.

Indian Dalit literature began as a concerted movement in the 1960s, though clannish elements were visible as early in the 11th century. It began in Marathi literature and later on infiltrated to Hindi, Kannada, Telugu, Malayalam and Tamil literatures. Dalit writers initiated a realistic, experience based and authentic literature which threatened the upper class hegemony in society and in literature. The anger, sorrow and the indomitable will and hope of Dalit protagonists were offered in a tongue which is often denigrated as vulgar. The writers of different states in India share a collective relationship to a common cause, a common identity and a common political stance. Historically Dalit literature goes hand in hand with Dalit liberation movement.

One of the chief aims of Indian government since independence is to raise the living standards of the Dalits. But, in spite of India's modernization agenda dalits have been deprived of their land, their home and their fundamental rights. In many states tribal lands are being taken over by plantations, dams, social forestry and ecotourism.

Dalit caste organizations like 'Dalit Panthers of India' in Maharashtra, 'Dalit Mahasabha' in Andhra Pradesh, 'Dalit Sangharsha Samiti' in Karnataka, and 'Arundhatiyar' in Tamil Nadu were formed in response to mainstream atrocities. They demand for equitable shares in opportunities and reservation. Most of the activists are good writers as well. Dalit issues are recorded in a variety of genres- autobiographies, novels, poetry and essays. Mulik Raj Anand with his *Untouchables* pioneered the movement. Mahaswetha Devi, Namdeo Dhasal, Basudev Sunani, Bama, Sharankumar Limbale, Lakshman Gayakwad, Sivakami, Poomani, Om Prakash Valmiki, Marku, Paul Chirakkaroode and Arundhati Roy walked after him. Ka. Ayothi dass Pandithar is the pioneer of the Dalit literature and Philosopher in India as well as south India.

Dalit Literature in Marathi:

Dalit Literature, which is about the oppressed according to the Indian caste system. People, who are called as Dalits in the Indian society have a history of being lived in subjugation under the high-classes of the Indian society. So they have been a marginalized, downtrodden and subaltern group from centuries. But because of the efforts of many social reformers like – Dr. B.R. Ambedkar, Mahatma Jyotiba Phule and Mahatma Gandhi, this community has also rise and been progressing day-by-day. Although, the Dalits have rise but still there many problems related to their existence in the present scenario. Dalit literature, a literature by this particular ethnic group, came into use in the 20th century in 1958, with the commencement of Dalit Conferences. The First of this kind was held at Mumbai, known as Maharashtra Dalit Sahitya Sangha (Maharashtra Dalit Literature Society), a movement driven by thinkers like Dr. Bhimrao Ambedkar.

There are many writers belonging to this category but the pioneer of Dalit writing in Marathi is Baburao Bagul (1930-2008). He published his first collection of stories, 'Jevha Mi Jat Charoli' (When I had Concealed My Caste) published in 1963. It is a passionate depiction of a crude society and created a stir in Marathi literature. It brought a new momentum to Dalit literature in Marathi. It is highly praised and now today, it is seen by many critics as the epic of the Dalits. It was even later adapted into a film by Marathi actor-director Vinay Apte.

Writer, like Namdeo Dhasal, founded Dalit Panther. There are many other Dalit Marathi writers like Daya Pawar, P.I. Sonkamble, Arun Kamble, Shantabai Kamble, Raja Dhale, Namdev Dhasal, Annabhau Sathe, Bandhu Madhav, Laxman Mane, Laxman Gayakwad, Hari Narake, Sharankumar Limbale, Waman Nibalkar, Bhimsen Dethe, Bhau Panchbhavi, Ambadas Shinde, Murlidhar Bansode, Kishor Shantabai Kale who have contributed a lot to Dalit writings. There are many other writers who have enriched Dalit literature and are still enriching it to a great extent.

Sharankumar Limbale in his one of the seminal essays entitled as 'Dalit Literature: Form and Purpose' suggests certain pivotal traits to discern the form of Dalit Sahitya and has also assayed to explain some of the basic reasons behind this paradigm shift in the literary sphere of Indian literature. Limbale while commenting on the revolutionary factor of the Dalit literature asserts: Rejection and revolt in Dalit literature have been birthed from the womb of Dalits pain. They are directed against an inhuman system that was imposed on them. Just as the anguish expressed in Dalit literature is in the nature of a collective social voice, similarly, the rejection and revolt are social and collective. ('Dalit Literature: Form and Purpose', p. 31)

The Dalit consciousness in Dalit literature is the revolutionary mentality connected with struggle. It is a belief in rebellion against the caste system, recognizing the human being as its focus. Ambedkarite thought is the inspiration for this consciousness. Dalit consciousness is an important seed for Dalit literature; it is separate and distinct from the consciousness of other writers. Dalit literature is demarcated as unique because of this consciousness. ("Dalit Literature: Form and Purpose", p. 32)

He also confesses that because of the form, purpose and role of Dalit literature, many accusations have been made against it. 'Dalit literature has been criticized as being propagandist. It has been alleged that this literature lacks artistic finesse. It has been charged further, that their writing expresses the frenzy of a movement and does not possess neutrality and objectivity.' (p. 34-35)

But today, Dalit Literature includes not only the writings about Indian suppressed people but also other groups throughout the world that are relegated to a secondary position by the privileged classes. Dalit Literature might include writings about the exploitation of nature and environment, the racial discrimination of Afro Americans in America, the women subordination, the rights of homosexuals, the negligence of old age people. The word dalit has a large periphery and it speaks about every type of domination that any group faces. It has the healing power to cure the traumas of the past

Similarity connection of Dalit Literature:

The world literature is a mixture of reality and imagination. The words – pain, sorrow, resistance, protest, oppressed, classism, suppressed, untouchable found in every literature. So, with different names the literature of the oppressed found everywhere. For an example - African-American and Palestinian literature having some similarity with Dalit Literature of India.

African-American literature:

African-American writing or in other word what is called as 'Black writing' is an important part of literature. It is also considered as body of literature written by the writers of African descent in United States. The pioneer of this writing are Phillis Wheatney and Olaudah Equiano, who began their works in late 18th century. It has reached early high points with slave narratives of 19th century. African-American writers are considered as great writers of the world as they have been felicitated by all the best awards of the world including- Noble Prize to Tony Morrison. Walter Mosley, who is an award winning writer, is being ranked among the top writers in the United States.

Palestinian literature:

The term 'resistance' has extensively been drawn in the context of subaltern studies. Etymologically the word owes its genesis to Latin *resistere* meaning 'to take stand'. The term resistance was first applied in relation to literature in Ghassan Kanafani's work on Palestinian literature. This literature define it as a category of creative endeavors which registers strong protest against the oppressors. In this connection it is not perverse to consider dalit literature as one of the recent forms of resistance literature in India. The spurt in dalit literature is to expose issues of exploitation, discrimination, malnutrition and growing death rate of the

underprivileged sections of India: the untouchable minorities, nomadic tribes and other degraded lives. It came as a move away from the symbolic grand narratives and posed a tremendous challenge to the existing literary conventions.

Dalit Feminism

(with special reference to Tamil autobiography ‘Sangati’):

Dalit literature is a literature with its prime focus on the social marginalization of the oppressed communities like Scheduled Castes, Scheduled Tribes and religious minorities. Dalit literature and dalit activism became rampant in the twentieth century especially in Maharashtra and Southern India.

Autobiographies or self referential texts have always been powerful instruments for registering the presence of dalits. In Maharashtra, women dalit writers like Shantabai Kamble (Majya Jalmachi Chittarkatha), Mukta Sarwagaud (Mitleli Kawada), Baby Kamble (Jina Aamcha), Mallika Amarsheikh (Mala Uddhwatha Vhayachay), Kumud Pawde (Anthasphot) throw a light on dalit feminism through their autobiography. The condition of dalit women is analogous to the situation of black women in America.

In Tamil Nadu writers like Bama, Sivakami and Poomani explored gender discrimination in their works, books and in articles. Their female protagonists are prone to psychological analyses. They are doubly victimised, as dalits and as women. It is in this context, a recent wave of dalit literature emerged as dalit feminism.

Bama is a representative writer of Dalit feminism. A laudable attempt to couple penniyam (feminism) and dalityam (dalit studies) has been recorded by Bama, whose ‘Sangati’ speaks of the hitherto unheard annals of dalit women. Through Sangati, Bama tries to bounce back the bi-fold oppression of dalit women. ‘Sangati’ is more of a celebration of dalit female identity. Bama’s women are no longer subjugated; they assert their individuality through education and collective action. Their resistance - both passive and active to oppression makes Sangati a piquant depiction of the Dalit cause.

Bama’s ‘Sangati’, published in 1994 in Tamil is a series of local anecdotes strung through a female narrator. Both *Sangati* and her earlier work *Karukku* exploited autobiographical elements to innovate an experimental form of writing fiction. Whereas *Karukku* is the autobiography of an individual, *Sangati* is the autobiography of a community. There are only a few self narratives of dalits in Tamil literature though a spate of autobiographies nourished Marathi literature. *Sangati* like *Karukku* is translated into English by Laxmi Holmstrom and is written in a new narrative style and diction. It flouts the traditional concept of a novel. Written in an elliptical structure, it ends where it starts. The word ‘sangati’ can be literally translated into English as events. In Marathi this form is known as ‘Aatmakathan’.

‘Sangati’ is an account of some personal impressions on certain atrocious and blood curdling incidents in a dalit street. Among these incidents there is neither a story nor characterization that is often associated with a novel. The novel owes its popularity to the contributions it made in the field of both dalit literature and feminist literature. It is written in a dalit-feminist perspective. Dalit feminism is a reactionary movement against academic feminism and the universalism of the experiences of dalit male. The writings and manifestoes of different Dalit women’s groups underlined the fact that the unmarked feminism of the 1970s had, in fact, been in theory and praxis a kind of Brahmanical feminism. Hailed as the first Dalit woman writer in Tamil and may be India, Bama seeks to establish a collective female identity for dalit women. The protagonist cum narrator of the novel gradually develops the awareness that they are the lowest rung in the hierarchy and that only through education they can rid of their oppressed consciousness.

In *Sangati* Bama reflects on the impoverished and violent world of dalit women. Her female characters suffer from double discrimination; they are oppressed by the so-called high caste people (which equally affects both male and female Dalits) and by Dalit males. They

constitute the majority of labourers, doing hard manual labour and engage in agricultural operations. Women participate in productive works, earn wages and participate in the economic chain. But they are paid much less than their male counterparts. This unequal division of labour becomes a major issue in *Sangati*. The Dalit community is also under the reigning patriarchal system whereby dalit men who themselves are marginalized by the upper class land owners, in turn marginalize dalit women. "It is not the same for women of other castes and communities. Our women cannot bear the torment of upper-caste masters in the fields, and at home they cannot bear the violence of their husbands" (*Sangati* - p 65)

Invidious patriarchal distinctions are initially inculcated in children within the first ten years of their lives. Gender games act as effective tools to achieve this goal. Bama as a young girl understands the crafty nature of gender games they play. Girls are not allowed to play the games of boys. While games like 'kabaddi' and 'marbles' are meant for boys, girls play at cooking, getting married and other domestic matters. Elders consider boys as permanent members in a family because they are supposed to take care of their parents. On the other hand, female children are transient members who are to be transplanted to another family and so have no role to play in their families. This causes gender prejudices even in the minds of parents.

Two of the stories that Bama reminds is that of Mariamma and Thayi whose marital disharmonies are revealed in an attempt to stereotype the dalit predicament. They are ill treated and beaten up daily by their husbands. Mariamma is humiliated by her father, assaulted by the landlord and later tormented by her husband. She is a true representative of the entire community of the submissive dalit women. She never resents her tormentors. She is unjustly accused of being intimate with a village boy and summoned to the village meeting. Even though the whole village knows that she is not guilty, nobody had the courage to defend her. The women are prevented from speaking in village meetings and the men do not possess the courage to stand erect before the upper class and question them.

Bama realizes that women occupy a claustrophobic space in the world and are constantly under menace. They are not safe in their home, agricultural fields, in church and even in public spheres. They are constantly under the threat of sexual harassments in the field of work. Family, church and caste-courts are usually male-led. Justice and rules for behavior are different for men and women. While Mariamma pays 200 rupees as fine, Manikkam pays only 100 rupees for an equal offence.

Dalit women resort to variegated tools for survival. While Mariamma accepts what comes to her, Pecchiamma protests by walking on without her husband. Language is one of the effective tools they deploy against their oppressors. The folkloric native language of the dalits itself becomes a language of protest and political challenge. To this Bama added a language of human rights articulated by her liberated protagonist. This new language of political resistance also includes a free use of abusive terms. Women give vent to their feelings by calling their neighbours abusive names or shouting the names of their body parts. This, for them, is an effective defence mechanism to maintain their psychological equilibrium.

Bama's chosen village includes Parayars, Pallars, Koravars and Chakkiliyars. Among these only the parayars have been converted into Christianity. This coerced conversion brought nothing but economic deprivation because they had lost their right to reservation. The popular education scheme promised by the Christian priests becomes a poor substitute for economic self sufficiency. The children could not attend the school since they have to assist their parents in work. Within the subdivisions of dalit community there is caste-hierarchy. In matters of marriage and love women are discriminated. Parayar women do not have the right to marry a man from the Pallar, Koravar or Chakkiliyar community. On the other hand men have the right to marry whoever they like.

Bama also draws a comparison between dalit and non dalit women. According to her the dalit situation is better than that of upper class women who have been forced to live in

most vulnerable conditions. Upper class women find no way to express their pent up emotions. Bama feels proud that their women have economic freedom from their men folk; they work hard in the fields and match box factories and rear up their children. Sometimes widows are allowed remarriage and their culture never alienates a widow from the mainstream. But the upper class women confine their emotions within the four walls of their mansions. Even the male members of the dalit community have their own defence systems. Since they cannot protest against their landlords they show their strengths at home on their wives and children. Women, as a result, suffer caste oppression in mornings and gender oppression in nights. The narrator's grandmother who is the general commentator of the events in the novel explains their plight: We have to labour in the fields as hard as men do, and then on top of that, struggle to bear and raise our children. As for the men, their work ends when they have finished in the fields. If you are born into this world, it is best you were a man. Born as women, what good do we get? We only toil in the fields and in the home until our vaginas shrivel. (Sangati p 6)

Bama identifies instances of early child marriage, poverty, lack of proper health care and sanitation and lack of education as certain barriers impeding women from coming out of their subdued state.

The child narrator in the early chapters grows melancholic and rebellious due to the events happening around her. When she grows into a young woman she stresses on the need for a radical change and calls out for action against the exigencies of her companions. She exhorts them to take pride of their caste and march towards social empowerment. Bama draws attention to their immense capacity for hard labour, their spirit of protest, their culture's absence of dowry and their rich cultural heritage. She talks about the narrator's courageous grandmother who pawned her thali to feed her children, Katturaasa's mother who bore her son by herself while cutting grass and about Marriamma who came back to work even after she met with an accident. But they have been silenced in the crucial moments of their lives. Their protests are nipped in the very bud. When Bama's protagonist admonishes her grandmother for not protesting, she replies, "From your ancestors' times it has been agreed that what the men say is right. Don't you go dreaming that everything is going to change just because you've learnt a few letters of the alphabet?"

This is the climax of story. There is no change in dalit feminism today. The need is to stand by dalit women themselves against this double discrimination by pen on paper or movement on road.

Conclusion:

The earliest records of Indian civilization are preserved in Aryan or Hindu scriptures. The early Indian society was constructed around Varnasrama Dharma, a labour based division of castes in India that inevitably brought racial prejudices. The Brahmins were the topmost in the pecking order. The Shudras were destined to serve the three upper ladders, namely Brahmins, Kshatriyas and Vaishyas. They remain the 'untouchables' in society. They have been accepted as Scheduled Castes in the Indian constitution after the British use of the phrase. Gandhiji and Ambedkar used two different terms to name them- Harijan and Dalit. Their efforts have brought about an upliftment in their social status. They also encouraged education of the Dalits that ultimately lead to a new writing.

Dalit Movement started in the sixty's decade by the motivation of Dr. Bhimrao Ambedkar. It brought a new momentum to Dalit literature in Marathi. Rejection and revolt in Dalit literature have been birthed from the womb of Dalits pain. African-American and Palestinian literature having some similarity with Dalit Literature of India. Factor of Classism is everywhere in world.

Dalit Feminism is more than in any other community. Dalit women are doubly victimised, as dalits and as women. Bama, first Dalit woman writer in Tamil narrated autobiography of her community in 'Sangati'. The beginning of the novel displays a state of

depression and hopelessness of the dalit women; but the latter part reveals the vigour, courage and the resilience of women even in the midst of all misery. They face the problems by their solidarity. They chatter and laugh to forget their sorrows; they celebrate their newly found identity and inner strength. The narrator finally becomes free of the clutches of her limitations. She works and lives by herself. But it is striking to note that she had to hide her caste name out of fear of repercussions. Even when there are more educated and self reliant women among the dalits the cult of violence still continues to trouble their lives.

The only solution is that the dalit women has to protest strongly against this double discrimination and to destroy the barriers from coming out of their subdued state in all manner, through pen on paper or a movement on road.

Refferences:

- 1) Bagul, Baburao, **Dalit Sahitya : Aajche Krantivdnyan**, (Marathi), Nagpur, Buddhist Publishing House, 1981. Print.
- 2) Bama, **Sangati**, translation into English by Laxmi Holmstrom, Chennai, 1994. Print.
- 3) Limbale, Sharankumar. "**Dalit Literature: Form and Purpose**": Towards an Aesthetic of Dalit Literature: History, Controversies and Considerations. Trans. & ed. Alok Mukherjee. Delhi: Orient Longman, 2004. Print.
- 4) Macwan, Joseph. **The Step Child**. Trans. Rita Kothari. New Delhi: Oxford Uni. Press, 2004. Print.
- 5) Manavkar, Pavan. **Daya Pawar: Wangmaydarshan Ani Chikitsa**, (Marathi), Amravati, Seva Prakshan, 2010. Print
- 6) Pantawne, Gangadhar, Vicharyugache Pranete Dr. Babasaheb Ambedkar, (Marathi), Aurangabad, Vichar Granthamala, 1978. Print.
- 7) Prasara V.P., SRJIS, MAY-JUNE, 2013, VOL-I, ISSUE-VI, <<http://www.srjis.com/>>

तरुणांमध्ये फास्टफूडचे आकर्षण

— सरोज या. लखदिवे

सहा. प्राध्यापक व गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ,
भ्रमणध्वनी ९४२०१९९४७९

‘निरोगी शरीरात निरोगी मन असणे हेच खरे आरोग्य होय’, असे महात्मा गांधी म्हणत. आहार आणि आरोग्य यांचा घनिष्ट संबंध आहे. सात्विक व समतोल आहार आरोग्यासाठी आवश्यक आहे. शरीर व मन निरोगी राहिले की आपोआपच सौंदर्य, व्यक्तीमत्व, बौद्धिक क्षमता, नितीमत्ता व दिर्घायु प्राप्त होते. परंतु आधुनिक काळात किशोरवयीन वर्ग कृत्रिम व सदोष आहाराकडे धाव घेणारा आपणाला दिसून येतो. आजच्या स्पर्धात्मक आणि धावपळीच्या युगात स्वतःच्या शरीराविषयी चांगला वाईट विचार करायला वेळच उरला नाही. आधुनिकीकरणामुळे जीवनशैली बदलत चालली आहे. निवांतपणे खायला वेळ नसतो व घरी स्वयंपाक करायलाही वेळ नसतो. बाहेर जे मिळेल ते खाण्यावर जास्त भर दिला जातो.

आज भारतीय समाजात शहरीकरण झपाट्याने होत आहे. तर काही विशिष्ट वयोगटातील तरुण मंडळी नोकरीच्या निमित्ताने वेळे अभवी जे मिळेल त्या अन्नाचा स्विकार करित आहे. दिवसेंदिवस लोकप्रिय होणारे फास्टफूड आपल्या आरोग्याकरिता घातक आहे.

वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहिल्यास फास्टफूड हे फास्ट लाईफकरिता वरदानच आहे. सर्व महानगरातील व मेट्रोपाॅलीला शहरातील ८० टक्के लोकांचे खाद्य फास्टफूड आहे. उदा. मुंबईचे बहुतेक लोक फास्टफूडवर जगतात.

फास्टफूडचे अध्ययन करताना आधी पोषणाचे महत्त्व समजावून घेणे आवश्यक आहे.

अन्न :-

‘जे घटक शरीराचे पोषण करतात त्यांना अन्न म्हटले जाते’.

आहार :-

‘जे पदार्थ द्रव किंवा घन स्वरूपात मुखाद्वारे शरीरात घेतले जातात, पचनेंद्रियाद्वारे त्यांचे पचन होऊन शरीरात शोषण होते, त्याच्या शरीराच्या वाढीवर, आरोग्यावर परिणाम होतो, अशा घटकांचा आहारात समावेश होतो.

फास्टफूड :-

एक अशाप्रकारचे खाद्य जे कमीतकमी वेळात तार होऊन कमी वेळात वाढल्या जाते याला फास्टफूड असे म्हणतात.

शिक्षणासाठी परगावी राहणाऱ्या मुली व मुले यांची संख्या लक्षणीय आहे. घराबाहेर खावे लागते रोजचे मेसचे जेवण निकृष्ट दर्जाचे असेल, किंवा कॉलेज कॅटीनचे जेवण व नास्ता चांगला नसेल तर अशा वेळेस फळ, सुकामेवा हे खावे हे सर्वाना समजत नाही. जवळपासच्या हॉटेलमध्ये जाऊनजे मिळेल ते खाऊन येतात. समोसा, वडापाव, तेलकट, तुपकट, निकृष्ट दर्जाचे अन्न पोटात जाते. आजच्या धकाधकीच्या काळात मुलांना सकाळी ६ वाजेपासून घर सोडावे लागते. रात्री घरी परत यावे लागते. सकाळपासुनचा थंड डबा खाण्यापेक्षा गरमा-गरम फास्टफूड खाणे त्यांना आवडते.

फास्टफूडचे प्रकार :-

- १) युरोपियन फास्टफूड :- पिझ्झा, बर्गर, नुडल्स, मंचुरियन, पास्ता.
- २) भारतीय फास्टफूड :- वडापाव, दाबेली, पावभाजी, मिसळ, पाव, बेकरीचे पदार्थ

फास्टफूडचा वापर वाढण्याची कारणे :-

- १) महानगरात फास्टफूड बद्दल बालक, युवक व युवतींमध्ये आकर्षण वाढत चालले.
- २) विद्यार्थी वर्गात भूक शमविण्यासाठी फास्ट फूडचा उपयोग
- ३) पाश्चिमात्य संस्कृतीचे अनुकरण
- ४) फॅशन, जाहिरातीचा परिणाम
- ५) आधुनिकीकरणामुळे बदलती जीवनशैली
- ६) फास्टफूड सर्व्हे सेंटर्स कानाकोप—यात आढळतात, यालाच कारण म्हणजे या पदार्थाची 'रेडी टू सर्व्हे'
- ७) रोजच्या धावपळीच्या आयुष्यात निवांतपणे खायला वेळ नसल्याने वेळ मिळाला तर हॉटेल मध्ये जावून निवांतपणे फास्ट फूडची मागणी
- ८) पाहिजे त्या वेळेस सहज उपलब्ध होतात त्यामुळे फास्ट फूडचा उपयोग होतो.
- ९) चविष्ट व चटपटीत असतात त्यामुळे फास्ट फूडची क्रेझ निर्माण झाली

फास्टफूडमुळे होणारे दुष्परिणाम :-

- १) हृदयविकार होणे.
- २) किडनी कमजोर होणे.
- ३) लठ्ठपणा वाढणे, (तेलतुपामुळे लठ्ठपणा वाढतो)
- ४) लक्ष केंद्रित न होणे.
- ५) जास्त गोड पदार्थांच्या सेवनाने मधुमेह होतो.
- ६) पचनक्रियेवर ताण पडल्या जातो त्यामुळे पित्ताच्या तक्रारी सुरू होतात.
- ७) मानसिक विकार होतात.
- ८) कर्करोग होतो.
- ९) फास्टफूडमध्ये ट्रान्स कॅट असते. ट्रान्सकॅटमुळे कोलेस्ट्रॉल वाढतात तसेच डन्स्युलिन रेझिस्टन्स वाढला की मधुमेहाची पुर्वसूचना देतो.

उद्दिष्टे :-

- १) तरुणांमध्ये परंपरागत आणि सकस आहाराबाबत जागृती उत्पन्न करणे.
- २) फास्टफूड खाण्याची कारणे जाणणे.
- ३) तरुणांमध्ये फास्टफूडच्या सेवनाने होणाऱ्या दुष्परिणामाबद्द जागृती निर्माण करणे.
- ४) पालकांना मार्गदर्शन करणे.
- ५) तरुणांमध्ये पोषक घटकांविषयी जाणीव जागृती निर्माण करणे.

गृहितके :-

- १) पारंपारिक खाद्य पदार्थाबाबत अनाकर्षण निर्माण झाले असते.
- २) पारंपारिक घरघुती खाद्यपदार्थातील पौष्टिक घटकांबाबत युवकांना पुरेशी माहिती नसते.
- ३) फास्ट फूड मधील रासायनिक घटकांच्या शरीरावर होणाऱ्या दुष्परिणामाची जाणीव नसते.
- ४) फॅशनच्या आहारी जावून फास्ट फूडचे सेवन केले जाते.

नमुना निवड :-

संशोधन क्षेत्रासाठी यवतमाळ शहरातील ५० तरुण व ५० तरुणी याची निवड करण्यात आली.

मर्यादा :-

उपरोक्त संशोधन हे यवतमाळ शहरापुरते मर्यादित आहे.

संशोधन पद्धती :-

सर्व्हेक्षण पद्धतीचा उपयोग केला गेला. प्रश्नावली व मुलाखती घेऊन माहिती देण्यात आली

उपाययोजना :-

- १) पारंपारिक पदार्थातील पोषक घटकांचे महत्व पटवून देणे त्याबाबत आवड निर्माण करण्यासाठी त्यामध्ये सकारात्मक बदल करणे.
 - २) भडक जाहिराती बघण्यापासून तरूणांना परावृत्त करणे.
 - ३) फास्टफूड मध्ये असणाऱ्या हानिकारक रसायनाबद्दल तरूणांना मार्गदर्शन करून त्यापासून होणाऱ्या गंभीर परिणामाची जाणीव निर्माण करणे.
 - ४) विविध रोगांवर संबंधीत तज्ञांचे म्हणजेच डॉक्टरचे व्याख्यान आयोजित करावे त्यामुळे तरूणांची मानसिकता बदलण्यास मदत होईल.
 - ५) आई-वडीलांना मार्गदर्शन करणे. बाहेरगांवी शिक्षणासाठी गेलेल्या पाल्यांना पॉकेट मनी मर्यादित देणे आणि त्यांच्या सवयी बाबत जाणुन घेण्यासाठी पाठपुरावा करणे.
- या उपाय योजना अंमलात आणल्यास भावी पिढी सुदृढ आणि सकस तयार होवून एक आदर्श भारत निर्माण होईल.

निष्कर्ष :-

- १) ९० टक्के तरूणांना फास्टफूड आरोग्याकरिता घातक आहे हे माहिती नाही.
- २) समतोल आहाराविषयी माहिती नाही.
- ३) तरूणांना फास्टफूड खाणे आवडते.
- ४) फॅशनच्या नावाखाली फास्टफूडचे आकर्षण युवकांमध्ये वाढलेले दिसून आले.

संदर्भ सूची :-

- १) ना.रा. घाटोळे सामाजिक संशोधनाची तत्वे व पद्धती
- २) प्रा.सौ. स्नेहा महाजन आहार शास्त्राची मुळ तत्वे 'श्री. मंगेश प्रकाशन, रामदास पेठ, नागपूर
- ३) सुमती कुकडे, निती भावे 'अन्न शास्त्र' शेठ प्रकाशन, टाटा रोड, मुंबई.

मोगलकालीन उद्योगधंदे

— एन. आर. ठवळे

सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख,
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ
भ्रमणध्वनी ९४२०६८३११६

प्राचीन काळापासून भारतात चालत आलेला सर्वात महत्त्वाचा उद्योग म्हणजे कापड उद्योग होय. अरब व्यापारी भारतात तयार झालेले कापड संपूर्ण जगभर पोहचवित असे. कापड उद्योगानंतर दुसरा महत्त्वाचा उद्योग म्हणजे अलंकार व दाग दागिने उद्योग. भारतीय समाज दागदागिन्यांचा भारी शौकीन असल्यामुळे प्राचीन काळापासून या उद्योगाला चांगले दिवस होते. जंगलाचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे लाकूड उद्योगही महत्त्वाचा उद्योग होता. याशिवाय बांधकाम उद्योग, धातू उद्योग, चर्म उद्योग, कागद उद्योग हे भारतातील महत्त्वाचे उद्योग होते. वरील सर्व उद्योगधंदे चांगले भरभराटीस आले होते. मात्र सर्वात मोठ्या उद्योगाचे स्थान कापड उद्योगाला होते. कारण भारतातील कापडाला जगभर मोठी मागणी होती. कापडाच्या मोबदल्यात भारताला जगभरातून सोने व चांदी प्राप्त होत असे.

कापड उद्योग भारतात गावागावात चालत असला तरी काही महत्त्वाची केंद्रे उदयास आली होती. त्यात अहमदाबाद, भडोच, सूरत, आग्रा, बनारस इत्यादी शहरात कापडाचे मोठे उत्पादन होत असे. ढाका येथील मलमल संपूर्ण जगात प्रसिद्ध होती. एका शर्टचे कापड बोटाच्या नखात तर लुगडे आगपेटीत मावेल एवढे बारीक विनकाम होत असे. मलमलचे विविध प्रकार होते. उच्च दर्जाची मलमल उच्च वर्गातील लोक वापरत असे. चांदी सोन्याचे तार घालूनसुद्धा भारतात कापड तयार केले जाई परंतु ते अत्यंत मौल्यवान असत. चिट नावाचा कापडाचा प्रकार भारतात होता. लाकडी ब्लॉक करून तो रंगात भिजवून कापडावर प्रिंट केल्या जाई. ब्रशने सुद्धा कापडावर प्रिंट केला जाई. या कामी लहान मुलेसुद्धा मदत करित असे. कारोमंडल येथे या कापडाचे मोठे केंद्र होते. आग्रा, लाहोर, पाटना, फतेपूर सिक्री, काबुल या शहरात उनी कापड तयार होत असे. मुर्शिदाबाद, अहमदाबाद, बनारस, सुरत या शहरात सिल्कचे कापड तयार होत असे. तयार झालेले उच्च दर्जाचे कापडाची युरोप तसेच मध्य आशियात मोठी मागणी होती. व्यापारी निर्यात व दुकानदार शहरात कापडाची विक्री करित असे. लहान व्यापारी ग्रामीण भागात, आठवडी बाजारात, जनावरांच्या पाठीवर किंवा डोक्यावर कापडाचे गट्टे घेवून कापड विक्रीस नेत असे.

भारतीय लोक दागदागिने वापरणे सामाजिक प्रतिष्ठा समजतात, आजही तीच मानसिकता भारतीय समाजात आहे. मध्ययुगात श्रीमंत लोक हिरेजडीत दागिने वापरत असे प्रमुख्याने भारतीय स्त्रीया त्यात अग्रेसर होत्या. बिंदी, कर्णफुले, कुण्डल, झुमके, बाळी, हार, चंद्रहार, एकपदरी, दोनपदरी, तीनपदरी, चारपदरी, पाचपदरी माळा, कमरेचे विविध दागिणे, बोटातील, दागिने, कमरेचे दागिने, पायाच्या बोटातील दागिने, हाततील दागिने बाजूबंद वगैरे लोक वापरत होते. त्यामुळे या उद्योगाला भरभराटीचे दिवस आले होते. पायातील दागिने बहुदा चांदीचे असत पण इतर दागिने सोन्याचे असत. त्यात हिरे जडवलेले असत. टेवरनियर हा हिच्याच्या एक मोठा व्यापारी होता. त्याने दक्षिण भारतात मोठी हिच्याची खाण होती. हजारो कामगार तिथे काम करित, असे वर्णन केले आहे. मध्ययुगात बांधकाम उद्योग हा एक महत्त्वाचा उद्योग होता. श्रीमंत लोक मोगल सम्राट, सरंजामदार, सावकार, व्यापारी, सरदार वर्गाला बांधकामाचा मोठा छंद होता. आजही तात्कालीन बांधकाम आपणास पाहता येते, मोठमोठे वाडे, राजमहाल, मकबरे त्या काळी बांधले जात. बांधकामात विटा, दगड, चूना, लाकूड, माती इत्यादीचा वापर होत असे. आईने अकबरीत विटांच्या तीन प्रकाराचे वर्णन आहे. पक्की विट, अर्धपक्की विट, कच्ची विट. पक्क्या विटाचे भाव ३०रु. दाम, अर्धपक्की विटांचे भाव २४ दाम, तर कच्च्या विटांचे भाव १० दाम प्रती हजार होते. सामान्य जनतेची घरे मातीची होती. तर अती गरीबांच्या झोपड्या होत्या. स्थानिक जंगलात मिळणाऱ्या वस्तुंचा वापर करून त्या झोपड्या तयार केल्या जात असे. त्या झोपडीत सर्व कुटुंब व त्यांची जनावरेही राहत होती. मोगल काळात बाबरने पानीपत येथे काबुल बगीचा व संभलपूर येथे जामा मशिदीचे बांधकाम केले. अकबरनेही फतेपूर सिक्री व आग्रा येथे मोठे बांधकाम केले. शहाजहान ने दिल्लीचा लालकिल्ला व ताजमहालचे बांधकाम केले. आजही दिल्ली शहर व उत्तर भारतात मध्यकालीन बांधकामाचे हजारो नमुने दिसतात.

वरील महत्वाच्या उद्योगाशिवाय चर्म उद्योग, दिल्ली व आग्रा शहरात भरभराटीस आला होता. तसेच प्रत्येक गावात चर्मकार समाज शेतीला लागणारे साहित्य तसेच चपला, जोडे, पाण्यासाठी पिशव्या तयार करित असे. भारतात प्राचीन काळापासून ग्रामीण भागात मातीची भांडी तयार करणारी कुंभार नावाची जात प्रसिद्ध होती. गरीब व मागासलेले लोक मातीची भांडी स्वयंपाक व पाण्यासाठी वापरित असे. शिवाय मातीच्या बाहुल्या, खेळणी, देव देवतांच्या मुर्त्या तयार करण्याचा उद्योग भरभराटीस आला होता. लखनौ, दिल्ली, बनारस, जयपूर इत्यादी शहरात हा उद्योग विकास पावला होता. गावा गावात तेली समाज बैलांच्या सहाय्याने घाणीवर तेल काढण्याचे काम करित असे. संपूर्ण भारतभर हा उद्योग चालत असे. मोगल काळात धातु उद्योग एक अत्यंत महत्वाचा व व्यापक असा उद्योग होता लोखंडापासून शेतीची अवजारे, घरगुती भांडी, शस्त्रे तयार करण्याच्या उद्योग लोहार नावाचा समाज करित असे. गोवळकोंडा येथे उच्च दर्जाचे लोखंडी शस्त्रे तयार होत असे. कार्लीजर, लाहोर, ग्वालियर इत्यादी ठिकाणी लोह खनिज मोठ्या प्रमाणात प्राप्त होत असे. तांबे हा अत्यंत उपयुक्त व महत्वाचा धातू असून त्यापासून मोगल काळात नाणी तयार केली जात. याशिवाय घरगुती भांडी, मुर्त्या केल्या जात. मुस्लीम लोक तांब्याची भांडी वापरण्याला प्राधान्य देत असे. तर हिंदू लोक पितळी भांडी वापरण्याला प्राधान्य देत असे. बनारस, दिल्ली, लखनौ इत्यादी शहरात या उद्योगाची भरभराट झाली होती. मात्र संपूर्ण भारतभर ग्रामीण भागातही कमी जास्त प्रमाणात हा उद्योग चालत असे. कागद उद्योगसुद्धा भरभराटीस आला होता. सरकारी पत्रव्यवहार, पुस्तके, चित्रकला इत्यादीसाठी कागदाची आवश्यकता होती. आग्रा, दिल्ली, अहमदाबाद, लखनौ, पाटणा इत्यादी शहरात कागद उद्योग चालत असे. मात्र त्यांचे उत्पादन कमी पडत असल्यामुळे चीन व युरोपातून कागदाची आयात केली जात असे. मोगल काळात काही उद्योग शासनामार्फत चालविले जात त्यांना शाही कारखाने (Imperial Karkhanas or Factories) म्हटले जात. राजपरिवार व राजदरबाराला लागणाऱ्या कलात्मक वस्तूंची निर्माती या उद्योगात होत असे. अशाप्रकारचे उद्योग दिल्ली, लाहोर, आग्रा, ढाका इत्यादी शहरात होते. उच्च दर्जाचे कापड, चैनीच्या वस्तू, विविध सुगंधी अत्तर, भेटवस्तू, युद्ध साहित्य इत्यादी वस्तू शाही कारखान्यात तयार होत. कारखान्यात तयार होणाऱ्या मालाचा दर्जा वाढविण्यासाठी तसेच मजूरांचा दर्जा वाढीसाठी सम्राट अकबराने विशेष प्रयत्न केल्याचा उल्लेख आईने अकबरीत आहे.

एकंदरीत मध्य युगात भारतातील उद्योगधंदे चांगले भरभराटीस आले होते. भारतीय उद्योगातून तयार होणारा माल जगभर जात असे. भारताची निर्यात जास्त होती. उलट आयात कमी होती. त्यामुळे निर्यातीमधून भारताला मोठी संपत्ती प्राप्त होत असे. परिणामतः युरोपियनांचे लक्ष भारताकडे वेधले गेले. येथील संरक्षण व्यवस्था जोपर्यंत मजबूत होती तोपर्यंत भारताकडे त्याची वक्रदृष्टी गेली नाही. पण मोगल साम्राज्याला उतरती कळा लागताच त्याचा लाभ युरोपियन देशांनी घेणे सुरु केले. शेवटी त्यात इंग्लंड यशस्वी झाले.

संदर्भ ग्रंथ :-

१)	हमारे पुराने नगर	—	डॉ. उदयनारायण राय
२)	दिल्ली और उसका अंचल	—	वाय. डी. शर्मा
३)	मध्यकालीन भारत	—	प्रा. बारगळ, प्रा. ढवळे
४)	मध्ययुगीन भारताचा इतिहास	—	प्रा. मा. म. देशमुख
५)	ऐतिहासिक मान चित्रावली	—	रश्मिता राणी, अखिलेश झा
६)	भारत का आर्थिक इतिहास	—	डॉ. ओमप्रकाश सिंह
७)	भारताचा इतिहास	—	डॉ नि. सी. दीक्षित

तंबाखू : घातक सवय

— कल्पना कोरडे

सहा. प्राध्यापक व गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
शिवशक्ती महाविद्यालय, बाभुळगाव, जि. यवतमाळ

व्यसन म्हटले की, सर्वसामान्य जनतेला फक्त सिगारेट, दारू, परस्त्रीगमन, एवढेच डोळ्यासमोर येते आणि तंबाखू, बिडी, गुटखा यांचे सेवन अन्नपाण्याइतकेच स्वाभाविक आणि आवश्यक झाले आहे. जसा चहा प्यायला, झोपायचे, उठायचे, शौचालयाला जायचे तसेच तंबाखू, बिडी, सिगारेट, पान, हुक्का यांचा मोठा सहभाग आहे असे वाटत नाही. आपण काही चुकीचे करतो असे वाटत नाही. घरातील मंडळी, नातेवाईक, मित्र मैत्रिणी यांना इतकी सवय झाली की, त्यांना नावीन्य वाटत नाही.

तंबाखू मळण्याचे विविध प्रकार आहेत. ते लीलल्या करतात, पिचकारी टाकणे ही एक कला आहे व तिचे खुले प्रदर्शन करण्यात जराही संकोच मानत नाहीत. चार माणसे काही ठिकाणी उभी असतील तेथे थोड्या वेळाने बघितल्यास पिचकाच्यांनी नक्की कोरलेली दिसते. रिश्वा, थांबा, बस थांबा, प्रसाधन गृह, बस स्टँड, बँकांचे जिने, काना कोपरे, भिंती रंगविलेल्या दिसतात. हुक्का पिणारे घरातले बुजुर्ग पुरुष आणि हुक्का पेटवून देणाऱ्या स्त्रिया पुरुषांनी आपणच आपल्या आरोग्याला घातक कृत्य करीत आहे याची खंत नाही. तर स्त्रियांना आपण आपल्या संसाराला हाताने काडी लावत आहे याची जाणीव नाही.

बिडी, सिगारेट प्रमाणेच तंबाखूचे दुष्परिणाम होत असतात. चिमुटभर तंबाखूचे वजन ४.५ ते ५ ग्रॅम असते. मात्र एवढ्या तंबाखू मध्ये सिगारेटमध्ये जेवढे निकोटीन असते तेवढेच निकोटीन असते. तंबाखूच्या सेवनाने आपल्याला पचंदीयाचा कर्करोग होतो. याची मुळात कल्पना नसते. एक संशोधन सांगते की, भारतीय स्त्रीयांचे तंबाखू खाण्याचे प्रमाण ७.२ टक्के आहे. ग्रामीण स्त्रीयांचे १७.२ टक्के स्त्रीया तंबाखू खातात. पण गर्भावस्थेत गर्भावर त्याचा वाईट परिणाम होतो. ऑक्टोबर २०१० मध्ये नई दिल्ली वयस्क तंबाखू सर्वेक्षण अहवाल इंडिया यांचा ३४.२ टक्के वयस्क तंबाखू खातात यामध्ये ४७.९ पुरुष २०.३ महिला आजच्या स्थितीत हुक्का ओढणारे २४३ पुरुषांमध्ये २९ स्त्रिया ५.७ वृद्ध सिगारेट पितात. १०.३ पुरुष तर ०.८ टक्के महिला बीडी पितात. वृद्धांची संख्या ९.२ टक्के आहे. १६ टक्के पुरुष तर १.९ टक्के महिला धुररहित तंबाखू खाणारे आहेत. २५.९ टक्के लोक सिगारेट पितात. ३२९ पुरुष तर १८४ स्त्रीया त्यामध्ये आहेत.

रोज तंबाखू सेवन करणारे ६०.२ टक्के लोक आहे. सकाळी उठल्यानंतर अर्धा तासाने सेवन करतात. तंबाखू खाणाऱ्या महिला २५.८ पंधरा वर्षाखालील आहे. नाबालीक मुल-मुली १५.१७ टक्के आहे. सिगारेट पिणारे ४६ टक्के तर तंबाखू खाणारे २६.६० टक्के डॉक्टरांचा उपचार घेत आहेत. संशोधनानुसार १५ वर्षा पर्यंतची तंबाखू सेवन करणारे घरातच या व्यसनाला बळी पडतात.

आयोडींग सर्वेक्षणात असे आढळले की, ८० टक्के मुले-मुली १ ते ४ थी ची विद्यार्थी तंबाखू, बिडी, सिगारेटच्या आहारी आहे. घरात वडिल, आई, मामा, मामी, काका, काकु, आजोबा, मोठे भाऊ वडिल मंडळीचे अनुकरण करतात. उध्याच्या जगण्याची त्यांना चिंता नाही. मृत्यू आपल्यामागे धावत आहे, कॅन्सर आम्हाला आवाज देत आहे हे कळत नाही. ग्रामीण भागात ८० टक्के लोक तोंडात बोकसा भरून असतात. आई-वडिलांना कल्पना असूनही ते काहीच का करत नाही. मुलांना उद्याला घसा तोंडाचा कॅन्सर होवू शकतो, तो स्लो पॉयझनींग घेत असूनही काही पडसाद उमटत नाही.

भारतात दरवर्षी २० लाख तरूण तंबाखू वापरण्यास सहभागी आहे. भारतात वर्षाला १० लाख लोक तंबाखू सेवनामुळे मरतात, जगात तोंडाच्या कर्करोगाच्या रोगी भारतात सर्वात जास्त आहे. तंबाखूच्या धुरामुळे ४००० पेक्षा अधिक लोक घातक रसायने हवेत पसरवितात. ४० टक्के लोक कर्करोगाने प्रेरीत आहे. तंबाखू खान्यामध्ये कर्करोगाचे प्रमाण ३ पटने वाढले. क्षयरोग, दमा या सारखे रोग पुरुषांना तर गर्भपात, गर्भाशयाचा कॅन्सर, वंधत्व इत्यादी महिलांना होणारे आहार आहेत.

भारतात दरवर्षी ४ हजार ३०० लाख किलो तंबाखूचे सेवन केले जाते. २ हजार ३३० लाख किलो तंबाखू बिडी, १ हजार १६० लाख किलो सिगारेट, २० किलो गुटखा तंबाखू, मावा यांच्या माध्यमातून सेवन

केल्या जातो. भारतात १४ कोटी स्त्री, पुरुष नियमित धुम्रपान करतात. एवढ्या भयानक तंबाखूच्या व्यसनाधीन झालेल्या भारतीयांनी विचार करणे गरजेचे आहे. शेवटी जीव तुमचा जगायचे की मरायचे आपण आपल्यानीच ठरविले पाहिजे.

निर्णय तुमचा – आयुष्य की तंबाखू? तंबाखूमुळे होणारे आजार –

हार्ट अटॅक, हृदयविकार, क्षय रोग, कर्करोग, अकाली मृत्यू,
कायमचा खोकला, घरातील लोकांना संसर्ग, तोंडाचा कॅन्सर.

म्हणून व्यसनापासून दूर, कर्करोगापासून बचाव, पुढील पिढीचे भविष्य धोक्यात घालू नका. विचार करा.

Tobacco use kills our 2200 pople every day in India

संदर्भ सूची :-

- १) हमारा घर – २०१०
- २) आरोग्य पत्रिका – २०१०
- ३) आषा – जानेवारी २०१०
- ४) वर्तमान पत्र –
- ५) संशोधन अहवाल –

कृषी मालाचे विपणन : सहकारी संस्थांची भूमिका

- डॉ. मार्तंड खुपसे

उपप्राचार्य तथा वाणिज्य विभाग प्रमुख

इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ, भ्रमणध्वनी ९८९०६१०४९८

प्रास्ताविक :

शेतकऱ्यांना पूर्वी शेतीसाठीचे कर्ज खाजगी सावकारांकडून घेतल्याशिवाय पर्याय नव्हता. शेतकऱ्यांचे अज्ञान त्यांचे दारिद्र्य आणि गरज यामुळे शेतकऱ्यांवर या काळात सतत अन्याय व अत्याचार होत होते. त्यांची आर्थिक कुचंबणा होत होती. सावकार दिलेल्या कर्जावर दामदुपटीने व्याज तर आकारत होतेच, शिवाय त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन हिशोबात हेराफेरी करून व दबाब आणून शेतकऱ्यांच्या जमिनी सावकारांनी बळकावल्या. मालाच्या वजन मापात, भावात, हिशोबात शेतकऱ्यांची अशी चहू बाजूंनी गळचेपी होत होती. या बाबींचा परिणाम म्हणून सावकारांविरुद्ध सन १८७५ मध्ये देशात काही ठिकाणी बंडागिरी सुरू झाली होती.

शेतकऱ्यांना मदत व्हावी म्हणून सन १८७९ साली 'डेक्कन अॅग्रिकल्चर रिलीफ अॅक्ट' या नावाचा कायदा पास करून तो सरकारने अमलात आणला; परंतु या कायद्याचा पाहिजे तसा उपयोग झाला नाही. शेतकऱ्यांना जमिनी सुधारण्याकरिता व शेतीसाठी 'तगाई' कर्जे देण्याचे कायदे सन १८८३ व १८८४ मध्ये केले गेले. या कायद्यांप्रमाणे मुलकी खात्यामार्फत कर्जे देण्यात येऊ लागली; परंतु या कायद्यांचा पाहिजे तसा उपयोग होऊ शकला नाही आणि शेतकऱ्यांची गळचेपी कमी होत नव्हती.

अशा परिस्थितीत शेतकऱ्यांच्या जमिनी सावकारांकडे जाऊ लागल्या व शेतकरी भूमीहीन होऊ लागले. असे भूमीहीन झालेले शेतकरी खंडाने या सावकारांच्या जमिनी घेऊन त्यात राबू लागले. अशा या तात्पुरत्या खंडाने घेतलेल्या जमिनीत साहजिकच शेतकरी मनापासून राबू शकत नव्हता. त्यामुळे शेतीचे उत्पन्न घटू लागले. शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारावयाची असेल तर शेतकऱ्यांच्या सावकारांकडे जाणाऱ्या जमिनी थांबल्या पाहिजेत, ही बाब सरकारच्याही लक्षात आली. त्यासाठी शेतकऱ्यांना कमी व्याजाने कर्ज मिळणे आणि त्या कर्जाचे योग्य हिशोब ठेवल्या जाणे, या बाबी होणे गरजेचे होते. यामुळे शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारण्यास उपयोग होईल हे सरकारच्या लक्षात आल्याने सहकारी संस्था स्थापण्याचा पर्याय समोर आला.

सन १८८२ मध्ये सर विल्यम वेडरबर्न यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमल्या गेली. शेतकऱ्यांना कर्ज देण्यासाठी बँकेच्या स्थापनेविषयी ही समिती नेमण्यात आली. दहा लाख रुपये भाग भांडवलाची बँक स्थापन करून त्या मार्फत शेतकऱ्यांना कर्ज देण्यासाठी व सावकारी कर्ज फेडीसाठी या बँकेची स्थापना योग्य असल्याची या समितीने शिफारसही केली; परंतु त्या वेळच्या स्टेट सेक्रेटरी लॉर्ड किंबर्ले यांनी ही योजना व शिफारशी नामंजूर केल्याने ही योजना पुढे बारागळली.

मद्रास प्रांतातर्फे फेड्रिक निकोल्सन यांना युरोपातील परिस्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी पाठविण्यात आले. सन १८९५ व १८९७ मध्ये त्यांनी कृषी अधिकोष स्थापन करण्यासंदर्भात आपल्या सूचना केल्या. कर्ज पुरवठ्याचे नियम शिथिल करून प्रगतीत सहाय्य करण्याचे या समितीने सुचविले. पंजाबमध्ये मॅकलेगन व कॅप्टन कॉस्थवेट यांनी तसेच बंगालमध्ये मि.लियन यांनी अभ्यास करून सोसायट्या स्थापन करण्यास सुरुवात केली. सन १९०० साली हेन्री वुल्फ या इंग्लंडमधील सहकारी तज्ञाने सहकारी तत्त्वावर सोसायट्या स्थापन कराव्यात असे सुचविले. शेतकऱ्यांना सरकारने कर्जाऊ पैसा पुरवावा किंवा शेतकऱ्यांकडूनच असा पैसा निर्माण करून व बचत करून त्यांची गरज भागवावी असे काही तज्ञांना वाटत होते. या सर्व विचारांचा परिपाक सन १९०४ चा सहकारी संस्थांचा कायदा होय. या कायदानुसार सोसायट्या स्थापन करून सहकाराची मुहूर्तमेढ रोवल्या गेली.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची स्थापना व विकास :

भारतातील गरीब शेतकऱ्यांना सावकारांच्या मागारमिठीतून सोडविण्यासाठी व त्यांना कमी व्याजदरात शेतीसाठी कर्ज उपलब्ध करून देण्यासाठी देशात १९०४ पासून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था अस्तित्वात आल्या. या संस्थांचा झालेला विकास पुढीलप्रमाणे दिसून येईल.

तक्ता क्र. १

महाराष्ट्रातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था

वर्ष	संस्थांची संख्या
१९६१	२१४००
१९८१	१८५७७
१९९१	१९५६५
२००१	२०५५१
२००८	२१२४८

स्रोत : म.रा. सहकारी संघ म. पुणे

आज महाराष्ट्र राज्यात २१२४८ संस्थांच्या वर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था कार्यरत आहेत. आदिवासी संस्थांच्या पुनर्रचनेमुळे १९८१ ला ही संख्या कमी झालेली दिसत असली तरी त्यानंतर सातत्याने या संस्थांच्या संख्येत वाढ झालेली दिसून येते.

प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्था या विपणन संस्थाच :

प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्था पतपुरवठ्याचे महत्त्वाचे कार्य करत असल्या तरी त्यांच्या उद्देशांचा विचार करता त्यांच्या विपणनाच्या कार्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. पतपुरवठा करण्यासोबतच विपणनाचेही त्यांचे महत्त्वाचे कार्य आहे. सभासद शेतकऱ्यांना शेतीसाठी लागणाऱ्या वस्तु उदा. खते, बियाणे, औषधी व इतरही वस्तूंचा निर्भेळ व वाजवी भावात पुरवठा करणे, सोबतच शेतमालाच्या संग्रहणाची व्यवस्था करणे, मालावर प्रक्रिया करणे, शेतमालास भाव मिळवून देण्यास यंत्रणा उभी करणे व सहकार्य करणे ही प्रमुख कार्ये आहेत.

एकंदरीत या संस्थांचे पतपुरवठ्यासोबतच विपणनाचेही कार्य असल्याने या संस्था एक प्रकारे विपणन संस्थाच आहेत. त्यामुळे या संस्थांचा पतपुरवठा, सोबतच विपणनाचे कार्यात किती सहभाग आहे, हे पाहण्याच्या उद्देशाने यवतमाळ जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. यवतमाळ जिल्ह्यात ५९५ प्राथमिक पतपुरवठा सहकारी संस्था असून त्यापैकी सहकारी संस्थांचा अभ्यास केला असता पुढील प्रातिनिधिक निष्कर्ष हाती आलेले आहेत.

१) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची आर्थिक स्थिती समाधानकारक नाही :

यवतमाळ जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थांची आर्थिक स्थिती समाधानकारक नसल्याचे स्पष्ट होते. नमुना निवड केलेल्या एकंदर १०० संस्थांपैकी १४ टक्के संस्था तोट्यात असलेल्या दिसून येतात. प्रत्येक संस्थेचा नफा हा महत्त्वाचा घटक असतो. या आधारावरच संस्था आपली कार्ये पार पाडत असते; परंतु संस्थेला नफाच नसेल तर संस्था आपली कार्ये चांगल्या प्रकारे पार पाडू शकत नाहीत. शिवाय विविध प्रकारचा निधी किंवा संचितीही संस्था नफ्याअभावी निर्माण करू शकत नाहीत. त्यामुळे संस्थांना आर्थिक बळकटी प्राप्त होत नाही. अशा संस्था मग भविष्यातील आर्थिक नियोजन तयार करण्यास असमर्थ ठरतात. यवतमाळ जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थांची अशीच स्थिती झाल्याचे दिसून येते.

२) शतप्रतिशत कनिष्ठ अंकेक्षण वर्ग :

प्रत्येक सहकारी संस्थेचा अंकेक्षण वर्ग हा त्या संस्थेची चौमुखी प्रगती विचारात घेऊन दिला जातो. त्यामध्ये संस्थेची आर्थिक बाजू, भाग भांडवलाची वाढ, सभासद संख्येत झालेली वाढ, संस्थेचा नफा, संस्थेची उद्देश पूर्ती, मागील अंकेक्षण त्रुटीचे अनुपालन या बाबी विचारात घेतल्या जातात. साधारणतः अ आणि ब अंकेक्षण श्रेणीतील सहकारी संस्था या चांगल्या प्रकारात आणि श्रेणीत मोडणाऱ्या संस्था समजल्या जातात. प्रत्येक सहकारी संस्थेचा अ आणि किमान ब श्रेणी मिळविण्यासाठी प्रयत्न असतो आणि ते साहजिकही असते.

यवतमाळ जिल्ह्यात ज्या ५९५ संस्था आहेत त्यापैकी फक्त तीनच सहकारी संस्था ब अंकेक्षण श्रेणीत आहेत. बाकीच्या ९९.५० टक्के संस्था या क अंकेक्षण श्रेणीत येतात. याचाच अर्थ असा की अंकेक्षणाचे जे विकास निकष आहेत ते या संस्था पूर्ण करू शकल्या नाहीत असे दिसून येते. नमुना निवड म्हणून ज्या संस्था घेण्यात आल्या त्यापैकी १०० टक्के संस्थांचा क अंकेक्षण वर्ग दिसून आल्या एकही संस्था अ किंवा ब अंकेक्षण श्रेणीत दिसून आली नाही.

३) नफ्याच्या राशीचे प्रमाण कमी :

यवतमाळ जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थांच्या नफ्याच्या राशीचे प्रमाण फारच कमी असल्याचे दिसून येते. ३१ मार्च २००८ रोजी संपणाच्या आर्थिक वर्षात जिल्ह्यातील या संस्थांचा एकूण नफा फक्त ८९१.५९ लाख रुपये आहे. तोट्याचा विचार करता तो ७४५२.७९ लाख रुपये असल्याचा दिसून येतो. एकंदर नफा तोट्याच्या तुलनेत तोट्याच्या राशीचे प्रमाण हे ८९ टक्के आहे. म्हणजेच तोट्याचा विचार करता जिल्ह्यातील या संस्था संख्येनीच जास्त नसून या संस्थांची तोट्याची राशीही जास्त असल्याचे दिसून येते.

४) अनिष्ट तफावतीचे प्रमाण ७२ टक्के :

प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थांना जो कर्जपुरवठा होतो, तो जिल्हा मध्यवर्ती बँकेच्या माध्यमातून होतो. या पतपुरवठ्यातूनच संस्था आपल्या शेतकरी सभासदाला कर्ज पुरवठा करतात सभासदांकडून आलेली वसुलीची राशी वेळोवेळी जिल्हा बँकेत भरली जाते. मात्र जिल्हा बँकेत वसुली वैयक्तिक सभासदांची जमा न होता ते संस्थेला दिलेल्या कर्जाची वसुली जमा झाल्याने सभासदांचे येणे आणि जिल्हा बँकेचे देणे अशी तफावत निर्माण होते. यालाच अनिष्ट तफावत असे म्हणतात. अशी ही तफावत निर्माण झाल्यानेही संस्थांची आर्थिक स्थिती खालावते. यवतमाळ जिल्ह्यातील एकंदर ५९५ प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थांपैकी ४३१ संस्था अशा अनिष्ट तफावतीत असून त्यांचे प्रमाण ७२ टक्के आहे. हे ही संस्थांच्या विकासाला बाधा निर्माण करणारे असल्याचे दिसून येते.

५) कर्ज वितरणाचे एकमेव कार्य :

प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थांची निर्मिती शेतकरी सभासदांना शेतीसाठी कर्ज पुरवठा करण्यासाठी झाली असली तरी यासोबतच त्यांची इतरही महत्त्वाची कार्ये आहेत. त्यामध्ये सभासदांना शेती साहित्य पुरविणे, त्यांच्या मालाचे संग्रहण, वितरण, विपणन, मालावर प्रक्रिया करणे, इत्यादी कार्ये येतात; परंतु नमुना निवड केलेल्या १०० संस्थांच्या प्रतिनिधींना या बाबत विचारले असता फक्त कर्ज वितरणाचे एकमेव कार्य १०० टक्के केले जाते. इतर कुठलेही कार्य या संस्था करताना दिसत नाहीत.

६) शेती उपयोगी वस्तूंचा विक्री व्यवसाय नाही :

यवतमाळ जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थांचा शेतकऱ्यांना शेतीविषयक अवजारे, साहित्य, खते, बी-बियाणे, औषधी इत्यादी कृषी उपयोगी माल विक्री करण्याचा व्यवसाय दिसून येत नाही. त्यामुळे खाजगी व्यापाऱ्यांकडूनच या वस्तूंचा पुरवठा होतो. १०० टक्के संस्थांची नकारार्थी भावना या संदर्भात दिसून येते. संस्थांच्या सचिव आणि संचालकांना या संदर्भात विचारले असता आर्थिकतेचा व कर्मचाऱ्यांचा अभाव असल्याचे त्यांनी सांगितले.

७) १० टक्के संस्थांकडे स्वतःची गोदामे नाहीत :

प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्था या शेतकऱ्यांच्या संस्था आहेत. शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला जास्तीत जास्त बाजारभाव मिळवून देणे, हा या संस्थांचा मुख्य उद्देश आहे. या उद्देश परिपूर्तीसाठी शेतकऱ्यांचा शेतमाल संग्रहित करण्यासाठी प्रत्येक सहकारी संस्थेकडे स्वतःची गोदाम व्यवस्था असणे गरजेचे असते. यवतमाळ जिल्ह्यातील या संस्थांचा विचार करता फक्त १० टक्के संस्थांकडे स्वतःची गोदाम व्यवस्था असून ९० टक्के संस्थांकडे स्वतःची गोदाम व्यवस्था नाही. त्यामुळे गोदाम व्यवस्थेच्या अभावी या संस्था शेतमालाचे संग्रहणाचे कार्य चांगल्या प्रकारे करू शकत नाहीत. त्यामुळे आपल्या शेतकरी सभासदांना या संस्था शेतमालास योग्य भाव देण्यासाठी मदत करू शकत नाहीत असे म्हणावे लागेल.

८) गोदामाचा उपयोग शेतमाल साठवणुकीसाठी नाही :

एकतर प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थांकडे स्वतःची गोदामे नाहीत आणि आहेत त्या संस्था त्यांचा शेतमाल साठवणुकीसाठी उपयोग करत नाहीत. वास्तविक शेतकऱ्यांचा शेतमाल या गोदामांमध्ये तारण ठेवून त्यांना काही राशी आगावू देऊन शेतमालाचे भाव स्थिर ठेवण्यासाठी, शेतमालाला योग्य भाव मिळवून देण्यासाठी या व्यवस्थेचा उपयोग करता येऊ शकतो; परंतु याबाबत संस्था अपयशी ठरलेल्या दिसून येतात.

९) शेतमालाला योग्य भाव मिळवून देण्यासाठी संस्था अपयशी :

आपल्या सभासद शेतकऱ्यांना शेतीसाठी कर्जपुरवठा करताना शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य भाव मिळवून देण्यासाठी प्रयत्नशील असणे हा महत्त्वाचा उद्देश या संस्थांचा आहे; परंतु यवतमाळ जिल्ह्यातील या

संस्था असा प्रयत्न करताना दिसून येत नाहीत. असे कोणतेही प्रयत्न या संस्थांचे उपक्रम या संस्थांचे नाहीत फक्त सभासदांना कर्ज वितरित करणे या एकमात्र उद्देशाची पूर्ती करताना या संस्था दिसतात.

१०) स्वनिधी वाढविण्याचे संस्थांचे कोणतेही प्रयत्न दिसून येत नाहीत :

यवतमाळ जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्था आपला स्वनिधी वाढविण्यासाठी प्रयत्नशील दिसून येत नाहीत. सभासदांकडून ठेवी स्वीकारून त्यामार्फत आपल्या सभासदांना कर्जाऊ रकमा देण्याबाबत संस्थांचे प्रयत्न दिसून येत नाहीत. भाग भांडवलाचा आणि निधीचा अभाव ही संस्थांची समस्या आहे. अशा प्रकारे वेगवेगळ्या माध्यमातून संस्थांनी निधी उभा केला तर ही समस्या दूर होण्यास मदत होऊ शकते.

११) तालुका खरेदी विक्री संस्थेमार्फत कोणत्याही सुविधा नाहीत :

यवतमाळ जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थांच्या प्रतिनिधीना विचारलेल्या प्रश्नांच्या उत्तरादाखल १०० टक्के उत्तरदात्यांनी अशा कोणत्याही सुविधा प्राप्त होत नाहीत असे सांगितले. वास्तविक खरेदी विक्री संस्थेने आपल्या तालुक्यातील प्राथमिक संस्थांना कृषी अवजारे, खते, बियाणे, औषधी अशा वस्तू सवलतीच्या दरात पुरवून त्याची विक्री त्या संस्थांच्या कार्यक्षेत्रातील शेतकरी सभासदांना करावयास पाहिजे; परंतु तसे होताना दिसत नाही. खरेदी-विक्री संस्था आपापल्या स्तरावर खते, बियाणे, औषधी, वितरणाचा व्यवसाय हाताळतात; परंतु प्राथमिक संस्था या त्यांच्या संस्था सभासद आहेत. त्यांना सोबत घेऊन संयुक्तपणे असा व्यवहार हाताळताना दिसत नाही.

१२) आर्थिक अडचणींचा अडसर :

नमुना निवड केलेल्या १०० संस्थांच्या प्रतिनिधींना प्रश्नावलीच्या माध्यमातून जी माहिती विचारण्यात आली त्यामध्ये संस्था विविध उपक्रम का हाती घेत नाही. असा प्रश्न विचारण्यात आला. त्या उत्तरादाखल १०० टक्के उत्तरदात्यांनी आर्थिक अडचण असे उत्तर दिले. फक्त १० टक्के उत्तरदात्यांनी आर्थिक अडचणीसोबत संस्थेची निष्क्रीयताही कारणीभूत असल्याचे सांगितले.

वास्तविक कमी भाग भांडवलावर किरकोळ संस्थांना हाती घेता येऊ शकतात. उदाहरणच द्यावयाचे झाल्यास रॉकेलचा शासकीय नियंत्रित व्यवसाय संस्था कमी भांडवलावर हाती घेऊ शकतात. कामाचे दिवस, कर्मचाऱ्यांचे नियोजन योग्य पध्दतीने केल्यास संस्थेला हा उपक्रम फायदेशीर ठरू शकतो. अशा प्रकारे विविध उपक्रमात वाढ करता येईल. त्यासाठी खरी अडचण भांडवलाची नसून साह्याची आणि मेहनतीची आहे हे कबूल करावे लागेल.

सूचना आणि उपाय योजना :

१) कर्ज वितरणाशिवाय इतरही उपक्रम संस्थांनी हाती घ्यावेत.

प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्था फक्त कर्ज वितरणाचे कार्य करताना दिसतात, याशिवाय या संस्थांनी शेतकऱ्यांना लागणारे बी-बियाणे, खते, औषधी व इतर साहित्य आपल्या संस्थामार्फत पुरविल्यास त्याचा शेतकऱ्यांना व संस्थेसही फायदा होईल. सभासदांना निर्भेळ व वाजवी दरात या वस्तू प्राप्त होतील. शेतकऱ्यांची पिळवणूक व नाडवणूक होणार नाही. त्यामुळे शेतकरी खऱ्या अर्थाने या संस्थेशी जुळतील त्यामुळे टप्प्याटप्प्याने संस्थांनी या दिशेनी आपले प्रयत्न सुरू ठेवणे गरजेचे आहे.

२) गोदाम व्यवस्था सक्षम करावी :

प्रत्येक प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थेचे स्वतःचे गोदाम असणे गरजेचे आहे. या गोदामाचा उपयोग शेतकऱ्यांचा शेतमाल ठेवण्यासाठी होणे आवश्यक आहे. शेतमाल तयार झाल्यानंतर मोठ्या प्रमाणात हा शेतमाल बाजारपेठेत येतो याला दोन महत्वाची कारणे आहेत. एकतर शेतकऱ्यांची आर्थिक टंचाई आणि दुसरे म्हणजे शेतमाल ठेवण्याची जागेची अडचण. संस्थांनी आपली गोदाम व्यवस्था जर सक्षम केली तर या दोन्ही अडचणी सोडविता येऊ शकतात. शेतकऱ्यांचा शेतमाल गोदामात ठेवल्यास त्यांची जागेची अडचण दूर होऊ शकते. दुसरे म्हणजे त्यांना वाजवी दरात या शेतमालावर तारण राशी दिल्या गेली तर त्यांची तात्पुरती आर्थिक परिस्थिती दूर झाल्यामुळे शेतकरी बाजारात कमी किमतीला आपला माल विकण्यासाठी आणणार नाहीत. बाजारपेठेवर शेतकऱ्यांचे वर्चस्व आणि नियंत्रण राहिल. एकाच वेळी बाजारात शेतमाल आल्याने शेतमालाचे भाव पडणार नाहीत. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान होणार नाही.

३) प्रक्रिया उद्योग हाती घ्यावेत :

ज्या प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थांची आर्थिक स्थिती चांगली आहे., त्या संस्थांनी छोट्टेमोठे प्रक्रियाउद्योग हाती घेतल्यास आपल्या शेतकरी सभासदांच्या शेतमालाला योग्य भाव मिळवून देता येईल. एकट्या संस्थेनी नाही तर तालुक्यातील काही संस्थांनी एकत्र येऊन असे प्रयत्न केल्यास निश्चितच त्याचा फायदा शेतकरी आणि संस्था या दोन्ही घटकांना होईल.

४) शासकीय सहकार्याची गरज :

वैद्यनाथन समितीने सुचविल्याप्रमाणे शासनाने प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थांना अनिष्ट तफावतीसाठी चांगले आर्थिक सहकार्य केलेले आहे. त्याचप्रमाणे विविध उपक्रम हाती घेण्यास काही संस्था पुढे येत असतील तर त्यांनाही शासनाने आर्थिक सहकार्य करणे गरजेचे आहे.

५) नियंत्रित बाजारपेठेत मध्यस्थाची भूमिका या संस्थांनी बजावावी :

कृषी उत्पन्न बाजारपेठेत किंवा इतर ठिकाणी मध्यस्थ आणि दलाल म्हणून या संस्थांनी आपली भूमिका अदा केल्यास त्याचा फायदा शेतकऱ्यांना करून देता येईल. बऱ्याचदा नियंत्रित बाजारपेठेतही व्यापाऱ्यांचे वर्चस्व दिसून येते. व्यापारी संख्येने कमी असल्याने त्यांचे संगनमतही होते. त्याचा फटका शेतमालाची विक्री करणाऱ्या शेतकऱ्यांना बसतो; परंतु सहकारी संस्थांची मध्यस्थाची भूमिका असेल तर अशा बाबींवर नियंत्रण राहू शकते. शेतकऱ्यांना न्याय देता येतो.

६) खरेदी विक्री संस्थेशी समन्वय :

तालुका खरेदी विक्री संस्था व तालुक्यातील प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्था यांचे नाते जवळचे आहे. खरेदी विक्री संस्थेच्या या संस्था सभासद असतात. या संस्थांचे प्रतिनिधी खरेदी विक्री संस्थेवर संचालक म्हणून निवडून आलेले असतात. बरेचदा ते अध्यक्ष आणि इतर पदाधिकारीही असतात. त्यामुळे प्राथमिक संस्था आणि खरेदी विक्री संस्था यांच्यात समन्वयाचे नाते असल्यास अनेक उपक्रम या दोन्ही संस्था संयुक्तपणे चांगले राबवू शकतात. खरेदी विक्री संस्था घाऊक प्रमाणात खते आणि बी-बियाण्यांची खरेदी करून आपल्या सभासद सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना वितरित करू शकते. एक चांगले नेटवर्क या माध्यमातून निर्माण करता येऊ शकते.

उपसंहार :

एकंदरीत प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्था ही ग्रामीण भागातील अत्यंत महत्त्वाची अशी सहकारी संस्था आहे. गावाचा विकास करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरू शकणारी ही संस्था आहे. शेतकरी मध्यवर्ती ठेवून या संस्थेने आपले उपक्रम राबविले तर शेतकऱ्यांचा विकास या संस्थेच्या माध्यमातून साध्य होऊ शकतो; परंतु त्या दिशेने प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. आपला फक्त कर्ज वितरणाचा व्यवसाय सांभाळत न बसता या संस्थांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांचा चहू बाजूनी विचार करून त्यांचे प्रश्न आणि समस्या कशा सोडविता येतील आणि शेतकऱ्यांचा आवाज आपल्या संस्थेमार्फत कसा बुलंद करता येईल याचा प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. अशा प्रकारे सर्व अंगांनी संस्थांनी आपली प्रगती केली तर शेतकऱ्यांनाही या संस्था न्याय देऊ शकतील आणि कृषी विकासासाठी या संस्था अधिक बळकटी प्राप्त करून देऊ शकतील यात शंका नाही.

संदर्भ सूची :-

- (१) भारतीय अर्थव्यवस्था — देव झामरे
- (२) भारतीय अर्थव्यवस्था — निर्मल भालेराव
- (३) महाराष्ट्र राज्य कृषी पणन मंडळ पुणे— ऑक्टो. २००५
- (४) महाराष्ट्र राज्य कृषी पणन मंडळ पुणे— फेब्रु. २००६
- (५) सहकारी महाराष्ट्र, विविध अंक, महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ म. पुणे
- (६) कार्यालयीन अभिलेख, जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था, यवतमाळ

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ संलग्नित यवतमाळ जिल्ह्यातील शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील सोयी सवलती आणि विकास : सर्वेक्षणात्मक अभ्यास

— रविन्द्र बापुराव निमट

संशोधनकर्ता

जे.जे.टी.यू., झुनझुन, राज्यस्थान

सारांश :-

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठातील अनुदानित व विनाअनुदानित यवतमाळ, या जिल्ह्यातील एकूण १० महाविद्यालयांचा अभ्यास करून प्रथम ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल यांना वेगवेगळ्या प्रश्नांची विभागणी करून प्रश्नावली देण्यात आली. शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयात पूर्ण वेळ ग्रंथपालाची नियुक्ती १० महाविद्यालयात आहे. महाविद्यालयामध्ये शारीरिक शिक्षणावर आधारीत बी.पी.ई. व बी.पी.एड. पाठ्यक्रम १० महाविद्यालयात सुरू असून एम.पी.एड. पाठ्यक्रम ०२ शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयात सुरू आहे. शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयाचे नॅक ०१ महाविद्यालयाचे नॅक ग्रेडेशन झालेले आहे. शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयीन ग्रंथालयात बैठक व्यवस्था वाचन कक्ष १० शा.शि. महाविद्यालयां आहे. खेळासंबंधीत पुस्तक १० महा. ग्रंथालयात आहे. एन.सी.टी.ई. निकषानुसार पुस्तक १० महा. ग्रंथालयात आहे. ग्रंथालयात मासिक/नियतकालीके राष्ट्रीय पातळीवरील मासिक ०५ महाविद्यालयांच्या ग्रंथपालांनी होकार दर्शविला असून इंटरनेशनल मासिक फक्त २ ग्रंथालयात आहे. दैनिक वृत्तपत्र १ ते ०५ दै.वृत्तपत्र येणा-या ०५ महाविद्यालयातील ग्रंथपालांनी होकार दर्शविला आहे तर ५ ते १२ वृत्तपत्र येणारे महाविद्यालयातील ग्रंथालयाची संख्या ०५ असून त्यांच प्रमाणे १९: आढळून येतात. शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयामधिल दृकश्राव्य साधन ०५ ग्रंथालयात आहे

प्रस्तावना :- उच्च शिक्षणात ग्रंथालयाचे स्थान :-

शिक्षण प्रक्रियेत ग्रंथालयांना अन्य साधारण महत्व आहे. विद्यापीठ शिक्षण आयोगाचे अध्यक्ष डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्ण यांच्या मतानुसार विद्यापीठ व महाविद्यालयीन कार्याचा केंद्रबिंदु ग्रंथालय आहे. संशोधकामध्ये व शैक्षणिक उपक्रमामध्ये विद्यापीठ व महाविद्यालय व संशोधक संस्था महत्वाची भूमिका बजावतात. विज्ञानातील संशोधकांना प्रयोगशाळे बरोबरच ग्रंथालये पण आवश्यक असते. तर मनुष्य विद्या आणि सामाजिक शास्त्रे विषयातील विद्यार्थी संशोधकांना ग्रंथालय व प्रयोगशाळा अशी दुहेरी भूमिका बजावत असते.

अमरावती विद्यापीठाची संक्षिप्त माहिती :-

अमरावती विद्यापीठाची स्थापना सन १९८३ साली झाली असून अमरावती विद्यापीठाचे परिक्षेत्र हे (०५) पाच जिल्ह्यांशी निगडित आहे. त्यामध्ये अमरावती, अकोला, वाशिम, बुलढाणा, यवतमाळ ह्या परिक्षेत्रामध्ये एकूण १९ विद्याशाखेसाठी एकूण २६६ महाविद्यालय असून त्यामध्ये शासकीय सहा (०६) व अशासकीय महाविद्यालयांची संख्या २५६ ऐवढी आहे. विविध शाखेमधिल ९६४ प्राध्यापकांना आचार्य पदवी देण्यात असली असून विद्यापीठांशी संलग्न महाविद्यालयातील ९५ प्राध्यापकांचे शोधप्रकल्प मंजूर झालेले आहे. तसेच विद्यापीठातील २१ प्राध्यापकांचे संशोधन प्रकल्प सुरू आहेत. विद्यापीठाशी संलग्न महाविद्यालयापैकी ९१ महाविद्यालयांनी NAAC व्दारे मानांकन झाले असून ८१ महाविद्यालयांना विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या 2(f), 12(b) यादीमध्ये समायोजित करण्यात आले सत्र २००६-०७ पासून १८ विषयामध्ये M.Phil (Vcalutlional) अभ्यासक्रम सुरू करण्यात आला आहे.

विद्यापीठ ग्रंथालयामध्ये डॉ.पंजाबाराव उपाख्य भाऊसाहेब देशमुख, कर्मयोगी गाडगेबाबा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि प्रज्ञाचक्षू गुलाब महाराज यांच्या जीवन कार्यासंबंधी माहिती देणारा विशेष ग्रंथसंग्रह उपलब्ध आहे. संगणीकृत असून इंटरनेट व ई-मेल सेवा उपलब्ध असल्यामुळे अन्य संशोधन संस्थाशी माहितीचे

आदान, प्रदान करणे शक्य झाले आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाने Internet Scheme च्या अंतर्गत विद्यापीठाला २५६ kbs Bond width चे V-SAT उपलब्ध करून दिले आहे. त्यामुळे विदेशातील विद्यापीठा सोबत पदजमतदमज द्वारे संपर्कात आले आहे. ळळ प्दमिसपइदमज अहमदाबाद द्वारे उपलब्ध Soul software प्रत्येक विभागाच्या संगणकावर उपलब्ध करून देण्यात आली आहे, त्यामुळे जगभर खालील नियतकालिके विद्यापीठाच्या संगणकावर सहज उपलब्ध होते.

संत गाडगेबाबांच्या दशसुत्रीला समोर ठेवून नविन योजना अधिक परिपूर्ण करण्याच्या हेतुने IQAC (Internal Quality Assurance Cell) च्या अंतर्गत महत्वाचे निर्णय घेऊन “मानव सेवा केंद्र” ज्याद्वारे गरीब व गरजू लोकांना कपडे, अन्न व साहित्य वाटप तसेच आपत्कालीन व्यवस्थापन केंद्राद्वारे विद्यार्थी व शिक्षक मदत करतील अशी यंत्रणा विद्यापीठ परिसरात Rainwater Harvesting, माजी विद्यार्थी संघटना इ. व कार्यशाळा/ चर्चा सत्र आयोजन करणे प्फाळ द्वारे सुरू करण्यात आले. विद्यापीठ खेळाडूंची राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय स्पर्धांमध्ये सहभागी होवून उत्तम कामगिरी बजावली असून सुवर्णपदक प्राप्त केले आहे. “अश्वमेध” मैदानी क्रीडा स्पर्धेत खुप मोठ्या प्रमाणात सहभाग दिसून येते.

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ शारीरिक शिक्षण व रंजन मंडळाचा सत्र २००६-०७ ला प्रारंभ झाला असून आंतरमहाविद्यालयीन क्रीडा स्पर्धा, युवा महोत्सव यासारख्या विविध स्पर्धांचे आयोजन करण्यात येते.

समस्या निवडीची आवश्यकता :-

शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयात मिळणारे शिक्षण अतिशय महत्वाचे आहे. बौद्धिक विकासाबरोबर शारीरिक विकास अतिशय महत्वाचा ठरतो. आज भारतात खेळ, क्रिडा या विषयांकडे दुर्लक्ष केल्या जाते. परिणामी राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर खेळाडूची गुणवत्ता अन्य राष्ट्रातील खेळाडूंच्या तुलनेत निकृष्ट दर्जाची आढळून येते, हि निकृष्ट कामगिरी राष्ट्रीय अस्मीतेला कलंक ठरते. हा विषय कुतूहलाचा ठरतो. या मागील समस्या व बौद्धिक विकास ग्रंथालयीन विकास करून विषयाबाबतची निश्चित माहिती एकत्रित करण्यासाठी मी या विषयाची निवड केलेली आहे. आधुनिक युगात खेळ व क्रीडा या विषयाला विशेष महत्त्व असल्यामुळे मी या विषयाची निवड अध्यायनासाठी केली. तसेच महाराष्ट्र शासनाने विना अनुदान तत्त्वावर व खाजगी शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय व्यवस्थापनाला दिल्यामुळे ग्रंथालयाच विकास कितपत झाला आहे. याचा शोध घेण्यासाठी मी या विषयाची निवड अध्यायनासाठी केली आहे. आजपर्यंत त्या दोन्ही प्रकारच्या महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयासंबंधी सर्वेक्षण आणि अभ्यास झालेला नाही. अशा प्रकारच्या अभ्यासाद्वारे ग्रंथालयासंबंधी माहिती तर मिळेलच ज्याद्वारे ग्रंथालयाचे मुल्यमापन होईल. ज्यामुळे महाविद्यालयाच्या विकास आणि प्रगतीसाठी पण ही घटना प्रेरणादायी ठरेल या सर्वांचा एकत्रित विचार ह्या संशोधन प्रकल्पाद्वारे करण्यात येणार आहे.

समस्या विधान :-

“संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ अमरावती संलग्नित यवतमाळ जिल्हयातील शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील सोई-सवलती, आणि विकास सर्वेक्षणात्मक अभ्यास”

समस्येचे महत्त्व :-

प्रस्तुत संशोधनाच्या माध्यमातून यवतमाळ जिल्हयातील संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठाशी संलग्नित सर्व शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयामध्ये असणाऱ्या ग्रंथालयाची आजची स्थिती कशी आहे. याविषयी माहिती प्राप्त होईल. ग्रंथालयामध्ये अभ्यासक्रमा व्यतिरिक्त, विविध क्षेत्रातील ज्ञान मिळविण्यासाठी असणारी सेवा, सुविधा याची उपलब्धता योग्य प्रमाणत आहे की नाही याविषयी माहिती प्राप्त होईल.

आजच्या जागतीकीकरणाच्या आधुनिक युगात माहिती संप्रेषण व संगणकाच्या माध्यमातून एका ठिकाणची माहिती एका क्षणात सर्व जगात पोहचते. त्यासाठी ग्रंथालयामध्ये इंटरनेट, अत्याधुनिक सोयी सुविधा उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी आज महाविद्यालयांची झालेली आहे. त्यामुळे महाविद्यालयातील ग्रंथालयात दिल्या जाणाऱ्या सोयी-सुविधा व व्यवस्थापन यांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

समस्येची उद्दिष्टे :-

- १) शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयातील ग्रंथालयातील सोयी व साधनाचा अभ्यास करणे.
- २) ग्रंथ संग्रह विकासाचा अभ्यास करणे.
- ३) ग्रंथालय विकास कार्यक्रमांचा आढावा घेणे.

समस्येची व्याप्ती व मर्यादा :-

“संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ अमरावती संलग्नित यवतमाळ जिल्हयातील शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय निहाय यादी.”

अ.क्र.	जिल्हानिहाय	अनुदानित	विना अनुदानित	एकुण
१	यवतमाळ	०१	०९	१०
१)	प्रस्तुत संशोधनामध्ये अनुदानित व विनाअनुदानित शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयातील ग्रंथालयातील सोयी, सवलती, विकास प्रकल्पाशी निगडित आहे.			
२)	प्रस्तुत संशोधन हे संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ अमरावती संलग्नित यवतमाळ जिल्हयातील शा. शिक्षणा पुरते मर्यादित आहे.			
३)	प्रस्तुत संशोधनामध्ये २०१२-१३ पर्यंत मर्यादित आहे.			

प्रस्तुत अध्ययनाची व्याप्ती “संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, संलग्नित शा. शि. महाविद्यालयापर्यंत मर्यादित आहे. तसेच संकलित माहितीच्या आधारे निष्कर्ष काढण्यात आले आहे. काही महाविद्यालयांनी आर्थिक अनुदानाबाबत अपूर्ण माहिती दिल्याने उपलब्ध माहितीच्याच आधारे निष्कर्ष काढलेले आहेत.

गृहितके :-

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठाशी संलग्नित शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयातील ग्रंथालयाची स्थिती समाधानकारक आहेत

अनुदानित व विनाअनुदानित शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयातील ग्रंथालयात सोयी व साधने आवश्यकतेनुसार समाधानकारक आहेत.

ग्रंथालय विकासासाठी व गुणात्मक विकासासाठी ग्रंथालयाला कमी प्रमाणात मुलभूत सेवा व सुविधा प्राप्त होतात. परिणामी वाचक ग्रंथालयीन सेवेपासून वंचित राहते.

संशोधनाची कार्यपद्धती :-

प्रस्तुत संशोधन पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक माहिती संकलित करण्यासाठी खालील साधनाचा आणि मार्गाचा उपयोग केला जाईल.

१. प्रश्नावलीद्वारे माहिती संकलन.
२. संकलित माहितीचे वर्गीकरण.
३. संकलित माहितीचे सांख्यिकी विश्लेषण.
४. माहितीचे आधारावर सारांश कथन.

माहितीचे संकलन :-

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठातील अनुदानित व विनाअनुदानित यवतमाळ, या जिल्हयातील 2(f) 12(b) UGC अनुदान प्राप्त एकुण १० महाविद्यालयाचा अभ्यास करून प्रथम ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल यांना वेगवेगळ्या प्रश्नांची विभागणी करून प्रश्नावली देण्यात आली. ग्रंथालयाच्या प्रश्नावलीमध्ये प्रथम संस्थेची सद्यस्थितीचा आढावा घेण्याबाबत माहिती, घेण्यात आली प्रश्नावलीवरील मिळालेल्या माहितीद्वारे संशोधक माहितीचे विश्लेषण करून माहिती तक्ते, आलेख इत्यादीच्या आधारे माहितीचे सादरीकरण करण्यात येते. सादर केलेल्या माहितीची चिकित्सा करून संशोधक निष्कर्ष व उपाय योजना सुचवितो.

ब) माहितीचे विश्लेषण :-

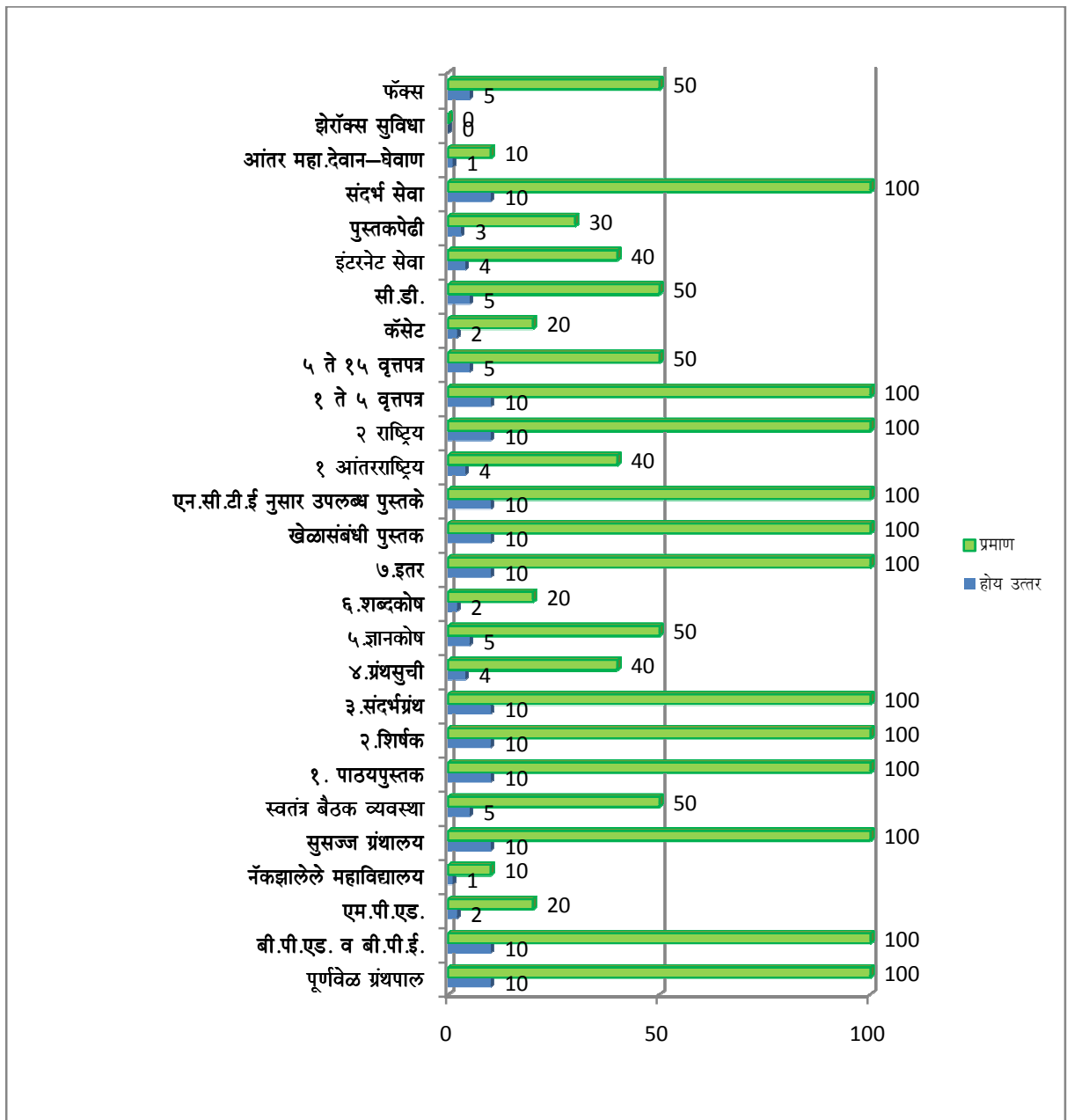
प्रस्तुत प्रकरणात संशोधकाने संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठा अंतर्गत 2(f), 12 (b) UGC अनुदान प्राप्त अश्या १० शारीरिक शि महाविद्यालयातील ग्रंथालयातील ग्रंथपालांना शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील सोयी, सवलत, व विकासाचे सर्वेक्षणा विषयी प्रश्नावली तयार करून पाठविण्यात आली होती त्यापैकी १० प्रश्नावल्या भरून आल्यात. प्रश्नावली भरून येण्याचे प्रमाणे १००% दिसून आले.

अ.क्र.	पर्याय	होय उत्तर	प्रमाण
१.	पूर्णवेळ ग्रंथपाल	१०	१००
२	बी.पी.एड. व बी.पी.ई.	१०	१००
	एम.पी.एड.	२	२०
३	नॅकझालेले महाविद्यालय	१	१०
४	सुसज्ज ग्रंथालय	१०	१००
५	स्वतंत्र बैठक व्यवस्था	५	५०
६	१. पाठयपुस्तक	१०	१००
	२. शिर्षक	१०	१००
	३. संदर्भग्रंथ	१०	१००
	४. ग्रंथसूची	४	४०
	५. ज्ञानकोष	५	५०
	६. शब्दकोष	२	२०
	७. इतर	१०	१००
७.	खेळासंबंधी पुस्तक	१०	१००
८	एन.सी.टी.ई नुसार उपलब्ध पुस्तके	१०	१००
९	१ आंतरराष्ट्रीय	४	४०
	२ राष्ट्रीय	१०	१००
१०	१ ते ५ वृत्तपत्र	१०	१००
	५ ते १५ वृत्तपत्र	५	५०
११	कॅसेट	२	२०
	सी.डी.	५	५०
१२	इंटरनेट सेवा	४	४०
१३	पुस्तकपेढी	३	३०
१४	संदर्भ सेवा	१०	१००
१५	आंतर महा.देवान-वेवाण	१	१०
	झेरोक्स सुविधा	०	०
	फॅक्स	५	५०

शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयात पूर्णवेळ ग्रंथपालांची नियुक्ती केली काय ? असा प्रश्न विचारण्यात आला असता १० शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयाने होकार दर्शविला असून त्यांचे प्रमाणे १००% आहे महाविद्यालयामध्ये शारीरिक शिक्षणावर आधारीत कोणकोणते पाठयक्रम उपलब्ध आहेत. असा प्रश्न विचारण्यात आला असता बी.पी.ई.व बी.पी.एड. पाठयक्रम १० महाविद्यालयात सुरू असून त्यांचे प्रमाण १०० असून एम.पी.एड. पाठयक्रम ०२ शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय सुरू असून त्यांचे प्रमाण ०२ एवढे आहे. शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयाचे नॅक नामांकन झाले आहे काय? असा प्रश्न विचारण्यात आला असता संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठांशी संलग्नीत एकुण शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयापैकी ०२ महाविद्यालयाचे नॅक ग्रेडेशन झालेले असून त्यांचे प्रमाणे १०% असून ०९ महाविद्यालयाचे नॅक झालेले नाही त्यांचे प्रमाणे ९०% एवढे आहे. शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयीन ग्रंथालयात बैठक व्यवस्था वाचन कक्ष आहे काय ? असा प्रश्न विचारला असता १० शा.शि. महाविद्यालयांनी होकार दर्शविला आहे त्यांचे प्रमाणे १००% एवढे आहे. शा.शि.महाविद्यालयाची खेळासंबंधीत पुरक आहे काय असा प्रश्न विचारला असता १० महा. ग्रंथपालांनी होकार दर्शविला असून त्यांचे प्रमाणे १०० आहे. त्यांचे प्रमाण १९% आहे. एन.सी.टी.ई. निकषानुसार पुस्तक उपलब्ध आहे काय असा प्रश्न विचारला असता १० महा. ग्रंथपालांनी होकार दर्शविला असून त्यांचे प्रमाणे १००% एवढे आहे. शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयातील ग्रंथालयात मासिक/नियतकालीके येतात का असा प्रश्न विचारला असता राष्ट्रीय पातळीवरील मासिका ०५ महाविद्यालयाच्या ग्रंथपालांनी होकार दर्शविला त्यांचे प्रमाणे ५०% असून इंटरनेशनल मासिक फक्त २ ग्रंथपालांनी होकार दर्शविला असून त्यांचे प्रमाण ०२ असून ०८ महाविद्यालयातील ग्रंथपालांनी नकार दर्शविला आहे त्यांचे प्रमाण ८० शारीरिक शिक्षण ग्रंथालयातदैनिक वृत्तपत्र येतात काय असा प्रश्न

विचारला असता १ ते ०५ दै. वृत्तपत्र येणा—या ०५ महाविद्यालयातील ग्रंथपालांनी होकार दर्शविला असून त्यांचे प्रमाण ५० आहे तर ५ ते १२ वृत्तपत्र येणारे महाविद्यालयातील ग्रंथालयाची संख्या ०५ असून त्यांचे प्रमाणे ५० आढळून येतात.शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयामधिल दृकश्राव्य साधन आहे काय असा प्रश्न विचारणा केला असता ०५ महाविद्यालयातील ग्रंथपालांनी सी.डी. करीता होकार दर्शविला असून त्यांचे प्रमाण ५० आहे तर १० महाविद्यालयांनी कॅसेट करीता नकार दर्शविला असून त्यांचे प्रमाण १००% आहे शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयामधिल दृकश्राव्य साधन आहे काय असा प्रश्न विचारणा केला असता ०५ महाविद्यालयातील ग्रंथपालांनी सी.डी. करीता होकार दर्शविला असून त्यांचे प्रमाण ५०% आहे तर १० महाविद्यालयांनी कॅसेट करीता नकार दर्शविला असून त्यांचे प्रमाण १००% आहे

आकृती क्रं.१. माहितीचे विश्लेषण

निष्कर्ष

अ) सोयी, सवलती बाबत :

१. शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयामध्ये ब—याच प्रमाणात पूर्ववेळ ग्रंथपालाची नियुक्ती झालेली दिसून येते.
२. शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयीन ग्रंथालयात ब—याच प्रमाणात पुस्तक संख्या दिसून येते.
३. शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयीन ग्रंथालयामध्ये वाचन कक्ष, बैठक व्यवस्था चांगली आहे.
४. शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयीन ग्रंथालयामध्ये खेळासंबंधी संशोधनावर आधारीत पुस्तके उपलब्ध आहे.
५. ग्रंथालयात येणा—या मासीक/ नियतकालीकांचे प्रमाणे समाधानकारक दिसून येते.
७. शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयीन ग्रंथालयात देण्यात येणा—या सेवा व सुविधा समाधानकारक आहे.
८. शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयामध्ये अल्पप्रमाण पदव्युत्तर शिक्षणक्रम खूप कमी उपलब्ध आहे.
९. शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयाचे अति अल्प प्रमाणे नॅक नामांकन झालेले दिसून येते.
१०. दृक्श्राव्य साधने अतिशय अल्प प्रमाणात उपलब्ध असल्याचे दिसून येते.

ब) ग्रंथालय विकासाबाबत :

१७. शारीरिक शिक्षण ग्रंथालयात ग्रंथालयात ग्रंथ संग्रह विकास समाधानकारक दिसून येते नाही.
१८. शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयामध्ये अति अल्प प्रमाणात ग्रंथालय समिती स्थापना झालेली दिसून येते.
१९. शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयात ग्रंथालयाद्वारे ग्रंथ प्रदर्शनी खूप कमी प्रमाणात दिसून येते.
२०. शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयात येणा—या वाचकांची संख्या अती अल्प प्रमाणात दिसून येते.
२१. यु.जी.सी. अनुदान चे योगदान समाधानकारक दिसून येत नाही.

वरिल मुद्यावरून आणि माहिती संकलनावरून असे दिसून येते की, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठाशी संलग्नीत शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयातील ग्रंथपालाची स्थिती समाधानकारक आहे. अनुदानित व विना अनुदानित शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयातील सोयी, सवलती व व्यवस्थापन आवश्यकतेनुसार समाधानकारक आहे. परंतु शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयात ग्रंथ संग्रह विकासाकडे विशेष लक्ष पुरविले जात नाही. तसेच शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयीन ग्रंथालयाच्या आधुनिकीकरणात विशेष खर्च केलेला दिसून येते नाही, त्यामुळे ग्रंथालयाच्या विकासासाठी ग्रंथालयात कमी प्रमाणात मुलभूत सेवा व सुविधा प्राप्त न झाल्यामुळे वाचक ग्रंथालयीन सेवेपासून वंचित दिसून येतो. ब—याच शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयाचे नॅक नामांकन झालेले दिसून येत नाही.

ग्रंथसूची :-

- आगलावे, प्रदीप., संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे, नागपूर विद्या प्रकाशन, १ जाने. २०००.
- अवचट, जयश्री., वर्धा शहरातील शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय ग्रंथालयीन सेवा व सवलतीचे अध्ययन, लघु शोधप्रबंध, ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विभाग नागपूर विद्यापीठ नागपूर (२००५—०६).
- बुवा, जी.ए., ग्रंथालय व माहितीशाळा व्यवस्थापनाचे नवे प्रवाह, श्री. साई प्रकाशन, बांद्रा पृ.क्र. ७०—८५.
- बाहेती, एस.आर., शैक्षणिक उपक्रमाचे ग्रंथेत्तर साहित्याचा उपयोग, शिक्षण संक्रमण, ऑगस्ट २००२, पृ.क्र. ५२—५५.
- चव्हाण, दि.श्री., महाराष्ट्र विधान मंडळ ग्रंथालय : इतिहास, स्वरूप व ग्रंथालयसेवा : ज्ञानगंगोत्री, मार्च—एप्रिल—मे २००५, पृ.क्र. १६—३०.
- साखरे, राजेंद्र., ग्रंथालय संदर्भसेवा : तात्विक व प्रात्याधिक पुणे, युनिव्हर्सल प्रकाशन, २००३, पृ.क्र. ३५—५०.
- दुनाखे, अरविंद., शालेय व्यवस्थापन, प्रशासन, संघटन व नियोजन, नुतन प्रकाशन पुणे—३०, पृ.क्र. ८५—१०५.

डॉ. आंबेडकर यांचे लोकशाहीधिष्ठित संसदीय विचार

— डी.एस. पाटील

सहयोगी प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ, भ्रमणध्वनी ९४०३०४७४७१

प्रस्तावना —

भारतीय राजकीय विचारवंतांमध्ये डॉ. आंबेडकरांचे राजकीय विचार फार मौलिक आहेत. भारताची सर्वांगीण उन्नती घडवून आणायची असेल तर भारताच्या समाजाचे स्थितीप्रिय स्वरूप बदलले पाहिजे असा त्यांचा नेहमीच हट्ट असायचा. त्यांच्या भाषणामधून सुद्धा प्रकर्षाने जाणवत होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकशाही संकल्पनेचे विश्लेषण करतांना असे म्हटले आहे की, “ज्या शासन पद्धतीमुळे सत्तारूढ मंडळींना सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात मुलभूत बदल करता येत नाही आणि बदल ग्रहण करतांना जनता हिंसात्मक मार्गाचा अवलंब करित नाही तेथेच लोकशाही नांदते असे मी म्हणून. खऱ्या अर्थाने लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी महत्वाची आवश्यक बाब म्हणजे समाज व्यवस्थेत विषमता असता कामा नये. डॉ. आंबेडकरांना संसदीय लोकशाही प्रस्थापित होणार किंवा नाही याबद्दल त्यांना शंका वाटत होती. भारतीय समाज व्यवस्था ही जातीवर आधारित आहे आणि ज्या समाजाचे बहुमत/संख्या जास्त असेल तेच धर्म/जाती सत्तारूढ राहतील किंबहुना अल्पसंख्याक हे नेहमीच अल्पसंख्याक राहून पुढे जाता येणार नाही. अशी परिस्थितीही भारतीय लोकशाहीला पोषक नाही त्यामुळे लोकशाहीधिष्ठित समाज व्यवस्था निर्माण होणे अत्यंत निकडीचे आहे.” डॉ. आंबेडकरांचा लोकशाहीधिष्ठित संसदीय कार्यप्रणाली वर अतिशय विश्वास होता त्यांच्या प्रति नितांत आदर त्यांच्या मनी होता. स्वाभाविकच हुकूमशहा, पद्धतीचे ते विरोधक होते.

ह्या संशोधनपर निबंधातून डॉ. आंबेडकर यांचे लोकशाहीधिष्ठित संसदीय विचारांवर वेगवेगळ्या पैलूंच्या माध्यमातून, मुद्यांमधून टिपणांवरून प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

डॉ. आंबेडकरांचे लोकशाहीवर आधारित संसदीय कार्यप्रणालीचा अभ्यास करतांना त्यांची पार्श्वभूमी देणे फार गरजेचे आहे. डॉ. आंबेडकर हे लोकशाहीचे उपासक होते असे म्हटले तरी अतिशयोक्ती होणार नाही त्यांनी आपल्या स्टेट्स अँड मायनारिटीज या ग्रंथामध्ये राज्यविषयक व राज्यकारभारविषयक विचार मांडले आहेत. राज्याची कर्तव्ये स्पष्ट करतांना डॉ. आंबेडकरांनी सामाजिक व आर्थिक समतेवर भर दिल्याचे आढळून येते. त्याच प्रमाणे लोकशाहीची मुलतत्वे राज्यामध्ये रूजविण्यासाठी राज्यातील नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय स्वातंत्र्य देण्यावरसुद्धा भर देण्यात आलेला आहे. डॉ. आंबेडकरांचे शिक्षण हे इंग्लंड व अमेरिकेसारख्या लोकशाही राष्ट्रात झाल्यामुळे अध्यक्षीय लोकशाहीपेक्षा संसदीय लोकशाहीचा पुरस्कार केला आहे व त्यांच्या संसदीय लोकशाहीच्या संगोपनासाठी काही आवश्यक बाबींचा विचार होवून अंमलात याव्यात व संसदीय लोकशाही यशस्वी व्हावी हा विचार यांनी दि. २२ डिसेंबर १९५२ रोजी पुणे येथील भाषणात प्रगट केला. संसदीय लोकशाही अंगीकृत करतांना त्यांनी काही महत्वाच्या व मौलिक बाबींवर भर दिला आहे. त्या पुढीलप्रमाणे —

समतेचा स्वीकार —

डॉ. आंबेडकर यांच्या मते संसदीय लोकशाहीत पुरक व पोषक असणारी बाब म्हणजे समता होय. त्यामुळे भारतामध्ये कुठल्याही समाज व्यवस्थेत कुठल्याच स्वरूपाची विषमता असता कामा नये. या संदर्भात अब्राहम लिंकन यांच्या गॅटीस बर्ग येथील भाषणाची आठवण करून देतांना त्यांनी म्हटले की, दुभंगलेले घर कधीही टिकू शकणार नाही. कुठल्याही देशामध्ये /राष्ट्रामध्ये, सामाजिक विषमता, वर्ग भेद, वर्ण भेद किंवा कायदे भेद जर असेल तर त्या ठिकाणी, संसदीय लोकशाही ही कधीही रूजणार नाही. त्याचे कारण म्हणजे तेथे विरोधी विचार हे नेहमी करिता दडपण्याचा प्रकार निर्माण झाल्याशिवाय राहणार नाही.

नीतीमत्ता समाजाचा पाया —

संसदीय लोकशाही पद्धतीसाठी नीतीमत्ता ही आवश्यक बाब आहे. कारण नीतीमत्तेशिवाय राजकारण म्हणजे गुन्हा करण्यासारखेच आहे. त्यामुळे सामाजिक नीतीमत्तेची आवश्यकता निर्माण होण्यासाठी राज्याने प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. जेणेकरून कायदा पाळला जाईल व कायद्याची अमलबजावणी चोख होईल.

बाहुबली विरोधी पक्ष —

डॉ. आंबेडकरांनी विरोधी पक्षाची भूमिका विशद करतांना विरोधी पक्षाला केंद्रस्थान बनविले आहे. याचे कारण म्हणजे सत्तारूढ पक्षावर, सरकारवर अंकुश ठेवण्याचे फार महत्वाचे काम विरोधी पक्ष करित असतो. विरोधी पक्ष हा खंबीर भूमिका असणारा, कुठल्याही सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, क्षेत्रीय, ह्या धारणेतून मुक्त असावा व जनतेला तो पर्यायी पक्ष म्हणून ओळख असणारा पाहिजे. इतर देशांमध्ये विरोधी पक्षाला किंवा त्याच्या नेत्याला ज्या सुख सुविधा मिळतात त्या भारतातील विरोधी पक्षाला, पक्ष प्रमुखाला मिळत्या पाहिजेत असे त्यांचे ठाम मत होते.

कायदा व प्रशासनामध्ये समानता प्रस्थापित करणे —

लोकशाहीच्या सर्वांगीण विकासासाठी कायदा व प्रशासन या गोष्टी समाज व एकमेकांस पुरक असल्या पाहिजेत. कुठल्याही राज्याचे प्रशासन चालवितांना समतेवर आधारीत प्रशासन ही चांगल्या राज्यकारभाराचे लक्षण आहे. ह्या संदर्भात त्यांनी उदाहरण दाखल सांगितले की, पुर्वी अमेरिकेमध्ये नविन पक्ष सत्तेवर आला की जुन्या सरकारने प्रशासनाने नियुक्त केलेले सर्व सनदी अधिकाऱ्यांना कामावरून कमी करत बदली करत. त्यामुळे अशा सनदी अधिकाऱ्यांवर एक प्रकारे अन्याय होत असे व स्थिर प्रशासनाचा अभाव निर्माण होत असे. अशा प्रकारची प्रशासन यंत्रणा ही संसदीय लोकशाहीस बाधक आहेत असे त्यांना नेहमीच वाटत असे. त्यामुळे संसदीय लोकशाहीचा महत्वाचा दुवा म्हणजे कायदा व प्रशासनात समानता प्रस्थापित करणे ही राज्याच्या कर्तव्यात गणना केली तरी वावगे ठरणार नाही.

संसदीय लोकशाहीचे समर्थन —

डॉ. आंबेडकरांनी संसदीय लोकशाहीचे समर्थन करतांना काही ठळक विधाने केलेली आहे. सांसदीय लोकशाहीला निर्माण होणाऱ्या अडथळ्यांवर उपाय योजना करतांना पुढील ठळक बाबींना आत्मसात केले पाहिजे असे सुचविले आहे.

१) चर्चात्मक पद्धतीने प्रश्नांची सोडवणूक करणे —

जनतेच्या कुठल्याही तक्रारी, प्रश्न, प्रातिनिधिक स्वरूपाने सोडविण्याची संधी संसदीय लोकशाहीमध्ये प्राप्त होते. अशा पद्धतीमध्ये कुठल्याही महत्वाच्या प्रश्नावर, विवादावर निर्णय सर्वांच्या संमतीने होत असतो व सर्व प्रतिनिधींना आपले म्हणणे मांडण्यासाठी वाव मिळतो. त्यामुळे संसद हे सर्व जनतेच्या प्रश्न व दुःखांना वाचा फोडण्याचे महत्वाचे केंद्र म्हणून उदयास येते. या उलट हुकुमशाही पद्धतीमध्ये निर्णय होण्याचे स्वातंत्र्य हे एकच व्यक्तीकडे असते व कधीकधी अशा पद्धतीचा निर्णय हा मनमानी व एककल्ली स्वरूपाचासुद्धा राहू शकतो यात शंका नाही.

२) राजकीय पक्षांचे बळशाली अस्तित्व —

विरोधी पक्ष आणि वृत्तपत्रे व वृत्तवाहीण्या हे लोकशाहीचे महत्वाचे वैशिष्ट्ये आहेत. सत्तेत असणाऱ्या पक्षाच्या उणीवा, दोष व कार्यप्रणाली चुकीची आहे काय यावर योग्य पणे प्रतिबंध घालणे व सरकारच्या नजरेत आणून योग्य ती भूमिका घेण्यासाठी भभाग पाडणे अशी मौलिक कार्ये वृत्तपत्रे व विरोधीपक्ष पार पाडत असतो. भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी सुद्धा विरोधी पक्ष सक्रीय कार्य करित असतो. अशा प्रकारे सरकारला हुकूमशाही पासून परावृत्त करण्यासाठी व अशा प्रकारच्या वृत्तीपासून सुरक्षित ठेवण्यासाठी वृत्तपत्रे वृत्त वाहिन्या व विरोधी

राजकीय पक्ष महत्वाचा वाटा उचलतांना कुठल्याही प्रकारची कुचराई करता कामा नये. इतर घटक पक्षांना सुद्धा महत्वाचा कार्यभार अशा प्रकारच्या कार्यप्रणाली मध्ये अग्रगणी आहे. बऱ्याचवेळा महत्वांच्या मुद्यावर किंवा प्रश्नांवर घटक पक्षांना विचारात घेणे महत्वाचे ठरते.

३) समान विकासाच्या संधी —

प्रत्येक नागरिकांचा सर्वांगीण विकास व आपल्या गुणांचा विकास लोकशाहीत करता येतो. नागरिकांच्या विकासासाठी भाषण, मुद्रण व लेखन, इतर प्रकारचे स्वातंत्र्य हे आवश्यक आहे. अशा संसदीय लोकशाही कार्यप्रणालीमध्ये व्यक्तीचा, व्यक्तीत्वाचा विकास होवून दृष्टिकोन व्यापक बनतात. प्रत्येक नागरिकाला समान संधी मिळण्यास बाधा येत असेल तर सामाजिक असमतोल निर्माण होवू शकतो.

४) लोकमताचे मूल्य व आदर —

संसदीय लोकशाहीत प्रगट होणाऱ्या सर्व लोकमतांचा आदर व मूल्य जोपासणे हे प्रमुख मानल्या गेले आहे. सत्तेत आलेल्या पक्षाचे सरकार बनविण्यासाठी लोकमताचा आधार आवश्यक आहे. त्यामुळे सरकार निर्मिती व पदभ्रष्टता ही प्रक्रिया सर्वस्वी लोकमतावर आधारित आहे असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही. लोकमत हे निवडणुकीच्या माध्यमातून प्रगट होत असते. अशा प्रकारे राज्यातील/देशातील सर्व पक्षाला समान संधी प्राप्त करून देण्याची जबाबदारी सुद्धा लोकमतावर आहे, असे आपणास आढळून येते.

५) संसदीय व शांततामय मार्गाने परिवर्तन —

सत्तारूढ पक्षाच्या सरकारमध्ये बदल घडवून आणणे किंवा परिवर्तन करण्यासाठी ही एक चांगली पद्धती आहे. लोकहिताचे काम न करणे, भ्रष्टाचाराला दुर्लक्षित करणे, अशा प्रकारच्या समस्यांना प्रभावी धडा शिकविण्याचे कार्य संसदीय कार्यप्रणालीमध्ये शांततेच्या मार्गातून होत असते. निवडणुकामध्ये स्वच्छ वातावरण ठेवणे किंवा मतदारांवर कुठल्याही प्रकारचे दडपण न आणणे ह्या गोष्टी सुद्धा तितक्याच महत्वाच्या आहेत. ह्यात निवडणुक आयोग महत्वाची भूमिका बजावत असते. अशा प्रकारच्या वातावरणात संसदीय लोकशाहीत हिंसाचार व रक्तपाताला स्थान नाही. लोकांनी लोकांमधूनच निवडलेल्या प्रतिनिधीला/नेत्याला देशाच्या सर्वोच्चस्थानी रूढ होण्याचा मान दिल्या जातो. यामध्ये जातपात धर्मभेद अशा कुठल्याही प्रकारच्या भेदभावाला थारा जावू नये.

संसदीय लोकशाहीचे अडथळे —

संसदीय लोकशाहीला राबवितांना किंवा अशा प्रकारच्या यंत्रणेत बरेच अडथळे संभाव्य आहेत. तेव्हा ते जाणीवपूर्वक दूर करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी उपाय देखील सुचविले आहेत.

१) सामाजिक व आर्थिक विषमता —

प्रस्थापनेत कथन केल्याप्रमाणे भारतामध्ये अनेक धर्म जाती विविध प्रांत व प्रभाग आहेत. त्यामुळे प्रत्येक धर्माला/जातीला आपण प्रगतीपथावर जाण्यासाठी आपल्या सरकारकडून सुख सोयी व सुविधा मिळाल्या पाहिजेत असे वाटणे स्वाभाविक आहेत. त्याचप्रमाणे, मालमत्ता, जोपासणे, स्वातंत्र्य व मजुरवर्गाला योग्य न्याय दिल्या गेला नाही असेही भारतातील समाजात आढळून येते. संसदीय लोकशाहीचा आधार म्हणून सामाजिक व आर्थिक विषमता नष्ट करणे महत्वाचे आहे. राजकीय लोकशाही रूजविण्यासाठी, आर्थिक व सामाजिक लोकशाहीला समृद्ध करून समान संधी, न्याय, कायदा ही मूल्ये जोपासणे गरजेचे आहे.

२) जातीय स्वरूपावर आधारित राजकारण —

भारतीय समाज हे जातीयव्यवस्थेवर आधारित आहे. जाती व्यवस्थेची मुळे खोलवर रूजल्या गेल्याचे आढळते. कुठल्याही राजकारणामध्ये किंवा समाजकारणामध्ये जाती व्यवस्था /धर्मव्यवस्था आडवी येत असेल तर त्याचा प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे परिणाम तिथल्या राज्यव्यवस्थेवर होत असतो. तेव्हा जाती, धर्म विरहित

राजकारणाच्या अपेक्षा डॉ. आंबेडकरानी विशद केलेली आहे.

३) अल्पसंख्याकांचा प्रश्न व निरक्षरता —

देशात निरक्षरतेचे प्रमाणही भ्रमरपूर आहे. त्यामुळे एका विशिष्ट किंवा सुशिक्षित वर्गाकडून, अशिक्षित वर्गावर अन्याय होवू नये कुठल्याही प्रकारचा भेदभाव निर्माण होवू नये ह्याची काळजी घेणे सुद्धा गरजेचे आहे. त्याच प्रमाणे अल्पसंख्याकांचा प्रश्न सुद्धा गंभीर स्वरूपाचा आहे. संसदेमध्ये सर्व घटकांचे प्रतिनिधी असतात आणि बहुमत हे जातीय स्वरूपावरच आधारीत राहू शकते. अशा परिस्थितीत अल्पसंख्याक समाज हा दुर्लक्षित राहून त्यांचे प्रश्न, तक्रारी ह्याला कुठलेही स्थान राहणार नाही त्यामुळे अल्पसंख्याक समाजाचे, प्रतिनिधी संसदेमध्ये असणे बंधन कारक करण्यात यावे प्रत्येक समाजाला/ धर्माला संसदेमध्ये आपले प्रतिनिधी पाठविता यावे अशा सुचनाही डॉ. आंबेडकरानी सुचविल्या आहेत.

निष्कर्ष —

डॉ. आंबेडकरांना लोकशाहीधिष्टित संसदीय कार्यप्रणाली मध्ये बऱ्याच ठळक बाबींचा उल्लेख केला आहे. सामाजिक समाजवाद समतेतून प्रस्थापित होणे गरजेचे आहे. असे त्यांना नेहमीच वाटत असे. भारतासारख्या विघटीत देशात सार्वजनिक सोयी, वंश, वर्ण, जातपात या आधारावर होणारा भेदभाव डॉ. आंबेडकरांनी अनुभवला होता. त्याप्रमाणे डॉ. आंबेडकरांनी संसदीय लोकशाहीला प्रभावीपणे अंमलात आणण्यासाठी सामाजिकआर्थिक राजकिय हया सगळ्या घटकांचा विचार करून देशाला धर्मनिरपेक्ष, भ्रष्टाचारमुक्त व सद्सद्विवेकबुद्धीचा वापर करून अस्तित्वात असणारे पक्षांपैकी कुठलाही पक्ष सत्तारूढ व्हावा व स्वच्छ प्रशासनाची निर्मिती व्हावी हयाचा प्रामुख्याने उल्लेख केलेला आपणास आढळून येतो.

जातीविरहित, धर्मविरहित, भेदभाव विरहित समाज व्यवस्था स्थापन करून, एका व्यापक, सामाजिक, राष्ट्रीय वृत्तीची जोपासना केल्या जावी व जबाबदार जागरूक व निर्भय नागरिक म्हणून आपल्या राष्ट्राप्रती कर्तव्यरत राहणे वप्रत्येक नागरिकाचे व्यक्तीस्वातंत्र्य अबाधीत राहावे यासाठी समातधिष्टीत समाज व्यवस्था निर्माण व्हावी हेच ध्येय डॉ. आंबेडकरांच्या लोकशाहीधिष्टीत सांसदीय विचार प्रणालीतून प्रगट होत असल्याचे आपल्या निर्दर्शनास येते.

संदर्भ ग्रंथ —

- १) भारतीय राजकीय विचारवंत — कृ.दि. बोराळकर
- २) प्रमुख भारतीय व पाश्चिमात्य राजकीय विचारक — प. सि. काणे
- ३) भारतीय राजकीय विचारवंत — प्रा. बी. बी. पाटील
- ४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ

मर्हेकरांच्या कवितेतील नवता

— डॉ. संतोष विष्णू चतुर

सह. प्राध्यापक, मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय,
दारव्हा, जि. यवतमाळ, भ्रमणध्वनी ९४२२८१६२२६

मराठी कवितेत १९४५ च्या आसपास एक मूलगामी स्वरूपाचे परिवर्तन घडून आले. मराठी कवितेची पारंपरिक संकल्पनाच उलटीसुलटी करणारे हे परिवर्तन होते. बा. सी. मर्हेकर यांना या परिवर्तनाचे मूलाधार मानले जाते. काव्याशय, काव्यात्मक रूप व काव्यशैली या घटकांमध्ये मर्हेकरांनी जे परिवर्तन घडविले, ज्या नव्या दिशा दाखविल्या, सूचित केल्या सामान्यतः त्या दिशांनी पुढील कविता लिहिली गेली. काव्यसंकल्पनेचे हे वेगळे रूप स्वीकारणाऱ्या कवींना नवकवी व कवितेला नवकविता म्हटले आहे. नवकवितेची ही जी परंपरा निर्माण झाली, ती घडविण्यामागे मर्हेकरांच्या काव्याचे कितपत योगदान आहे याचा शोध घेणे हा प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश आहे. संशोधनाकरिता आशय विश्लेषण पद्धतीचा वापर केला आहे.

नवकवितेविषयी अनेक वाद झालेले दिसतात. नवकाव्याच्या समर्थकांनी नवकाव्य हेच खरे काव्य, दुर्बोधता हेच नवकाव्याचे व्यवच्छेदक तत्त्व आणि विरोधकांनी नवकाव्य म्हणजे बीभत्स, ओंगळवाणे काव्य वा खऱ्या अर्थाने काव्य नव्हे अशा मूल्यसूचक अर्थाने या संज्ञेचा उपयोग केला आहे. मर्हेकरांच्या काव्यासंदर्भात डॉ. अक्षयकुमार काळे म्हणतात, “वस्तुतः काव्यशास्त्राच्या संकेताबरहुकूम विद्रोही वृत्तीच्या कवींचे काव्य निर्माण होत नाही उलट अशा निर्बंधाची ‘ऐशीतैशी’ करणाऱ्या त्यांच्या काव्यावरून काव्यशास्त्राचे नवे संकेत तयार होतात. मर्हेकर असे भाग्य लाभलेल्या कवींपैकी एक असले तरी त्यांचे अलौकिक कार्य लक्षात न आल्याने त्या काळी टीकेचा गदारोळ उठला. वैफल्यग्रस्त, निराशावादी, जीवनविरोधी, अश्लील, पावित्र्यविडंबनात्मक, विरूप, क्षणवादी, तुच्छतावादी, सबझूटवादी अशा शैलीच्या विशेषणांनी तिची संभावना करण्यात आली.”^१ नवकाव्य म्हणताच आज आपल्याला विशिष्ट आशयसूत्रे, जाणिवा, विशिष्ट रूपतत्त्वे, रचनातंत्रे, विशिष्ट भाषाशैली, प्रतिमा असलेले, विशिष्ट गुणसमुच्चय, वृत्ती—प्रवृत्ती असलेले काव्य अभिप्रेत असते. ते नवकाव्य आहे म्हणून ते मूल्यदृष्ट्या चांगले वा वाईट असे आपल्याला अभिप्रेत नसते. नवता ही संकल्पना कालसापेक्ष नाही. काव्यातील नवता ही कोणत्याही कालखंडातील चांगल्या, सकस, जातिवंत कवितेबाबत प्रत्येकाला येणारी गोष्ट आहे. संतांच्या काव्यातही आपल्याला नवतेचा प्रत्यय येतो. म्हणजे नवता ही संकल्पना मूल्यसूचक आहे. मराठी नवकाव्याने काही प्रमाणात पाश्चात्य आधुनिकवादातून प्रेरणा घेतल्याचे, त्याचे आधुनिकवादाशी, त्यातील काही अंगाशी नाते असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. जसे ग्रामोपाध्ये यांनी स. द. भावे यांच्या ‘आर्द्रा’ या काव्यसंग्रहाला दिलेली प्रस्तावना.

मर्हेकरांनी काव्यातील नवतेची चर्चा एका कविसंमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून केली आहे. त्यावेळी ते म्हणाले, “काव्यातील नवीनता म्हणजे नवीन भावनानिष्ठ समानता किंवा New Emotional Equivalences.” काव्यातील नवतेसंदर्भात शरच्चंद्र मुक्तिबोध म्हणतात, “नवकवींचा स्वतःचा एक सामाजिक दृष्टिकोन असून आज सामाजिक वास्तवतेने व्यक्तित्वाच्या साऱ्या मानवी सहजप्रवृत्तींवर कसे भयानक आक्रमण करून त्याला विकृत व एकांगी केले आहे त्याचे आणि उद्याचे जीवन घडविणाऱ्या शक्तीचे चित्रण नवकवितेतून केले जाणे अपरिहार्य आहे. पुरोगामी नवकाव्य नुसते सामाजिक चित्रणच करू पाहत नाही तर त्या समग्र सामाजिक परिस्थितीवर आरूढ होऊन तीस बदलू पाहते. म्हणूनच नवकाव्य हे अत्यंत ज्वलंत आणि परिस्थितीस बदलावयास लोक कटिबद्ध होतील, अशा प्रखर निष्ठेने सरस निर्माण होऊ पाहत आहे.”^२ य. द. भावे यांच्यामते, “नव्या अनुभूतीशी आणि तिच्या अभिव्यक्तीशी निगडित असलेला नवा अर्थ हाच नावीन्याचा निदर्शक असतो. नवीनता ही अर्थावर अवलंबून असते. नुसत्या प्रतिमांवर नाही. कारण अर्थ हाच आत्मा. प्रतिमा हे शरीर.”^३ काव्यातील नवतेसंदर्भात वरीलप्रमाणे मतभिन्नता असली तरी मर्हेकरांच्या काव्याकडे जेव्हा आपण नवतेच्या दृष्टिकोनातून पाहतो तेव्हा असे लक्षात येते की, मर्हेकरांच्या ‘काही कवितां’नी मराठी काव्येतिहासात पुन्हा एकदा केशवसुतांसारखे युगांतर घडवून आणले. वा. ना. देशपांडे, अनंत काणेकर, अनिल, पु. शि. रेगे, मनमोहन, मुक्तिबोध इत्यादींना नवयुगाची काही

पूर्वचिन्हे प्रकट केली असली तरी काव्याशय, काव्यभाषा आणि कवितेच्या स्वरूपासंबंधीची जाणीव यात क्रांतिकारक परिवर्तन घडून आले ते मर्ढेकरांच्या कवितांमुळे.

नवकाव्याचा आशय नवाच होता. साम्राज्यवाद आणि भांडवलशाही यांचे दुष्परिणाम, त्यामुळे सामाजिक, वैयक्तिक जीवनात येणारे दैन्य आणि लाचारी, स्वार्थ आणि ढोंग, यंत्रयुगामुळे आलेली कृत्रिमता, यात्रिकता व अमानुषता, महायुद्धांनी घडवलेले विज्ञानाचे भिषण परिणाम, माणसांची व माणूसकीची हानी, राष्ट्रवादाचे फॅसिझममध्ये झालेले रूपांतर, बीभत्स आणि घृणास्पद जीवन ही सर्व विटंबना मर्ढेकरांनी उघड्या डोळ्यांनी पाहिली आणि आपली प्रतिक्रिया अत्यंत उपरोधाने, उपहासाने, तिरस्काराने आणि कारुण्याने कवितेच्या माध्यमातून व्यक्त केली. मर्ढेकरांच्या कवितेत नवतेची अनेक अंगे समर्थपणे व्यक्त झाली आहेत, आणि अनेक अंगे निर्माण करण्याची तिच्यात क्षमता आहे. हा मराठी नवकवितेचा गाभाच आहे. मर्ढेकरी कवितेमुळे मराठी कवितेतील रोमँटिक व मानवतादी परंपरांना पहिला मोठा छेद गेला आहे. नवतेचे हे सर्वात महत्त्वाचे सूत्र आहे. मर्ढेकरांसमोर दोन महायुद्धे, शहरातील यांत्रिकीकरण व अमानवीकरण, जातीय दंगे अशा स्वरूपाचे वास्तव होते. मर्ढेकरांनी मानवी बुद्धीच्या, ज्ञान-विज्ञानाच्या मर्यादा अनेकदा उघड केल्या आहेत. जीवनातला देव, परमशक्ती असे कोणतेही निश्चित केंद्र येथे नाही. साशंकता, अश्रद्धा हा या कवितेचा स्थायीभाव आहे. डॉ. अश्वयकुमार काळे यांच्यामते, “मर्ढेकरांचा आविष्कार उपहासप्रधान असला तरी अंतःकरणात एक ठसठसती वेदनाच आहे. त्यांची कविता अभद्र वास्तवदर्शनाची स्थूल प्रतिक्रिया नसून निर्मल मूल्यांच्या न्हासाने दुखालेल्या अंतःकरणाची जळजळीत प्रतिक्रिया आहे.”^४

मानवी जीवनाला कोणतेही केंद्र न उरल्याने माणसाला येथे कोणत्याच गोष्टीचा आधार राहिलेला नाही. विश्वरचनेच्या संदर्भात जीवनाचा विचार करताना मर्ढेकरांना विश्वरचना व मानवी जीवन यांच्यात कोणतेही निश्चित नाते आहे असे दिसत नाही. या दोहोंमध्ये एक विपरीत ताण त्यांना जाणवत राहतो. विपरीत ताणाच्या कल्पनेत एक प्रकारचे उफराटेपण, न सुटणारे पेच, कोंडी व त्यातून निर्माण होणारे कडवट भाव अभिप्रेत आहेत. या दोहोंतील ताणातून मर्ढेकरी कवितेतील काही आशयसूत्रे सिद्ध होतात. संपूर्ण विश्वरचनेच्या संदर्भात त्यांना माणसाचे पोरकेपण, एकाकीपण, त्याच्या जीवनाची असंबद्धता, निरर्थकता जाणवते. या जाणिवेला म्हणजे भारतीय परंपरेतील नियतीची जाणीव नव्हे तर तिला आधुनिक ज्ञानविज्ञानाचा संदर्भ आहे. यामुळेच मग ... अर्थ काय बेंबीचा । विश्वचक्री?॥ असा प्रश्न निर्माण होतो. किंवा

“जेथें जातो तेथें । मी माझा सांगाती ।
डोळ्यांच्याच भिंती । झाल्या ऐशा ॥”

असा संवादहीनतेचा अनुभव येतो. विश्वरचनेच्या संदर्भातच भव्य भीतीचा जीवनातील काळोखाचा प्रत्यय मर्ढेकरांच्याकवितांमधून होत राहतो.

मर्ढेकरांनी मानवी जीवनाला समाजाच्या संदर्भातही पाहिले आहे. प्रचलित समाजरचना व व्यक्तीचे जीवन यांच्या संदर्भातही मर्ढेकरांना विपरीत ताणाचा अनुभव येतो. या समाजरचनेतील अंतर्विरोध, तिच्यातील विसंगती आणि त्यामुळे माणसाच्या जगण्याला, त्याच्या मूल्यांना लाभणारे उफराटेपण मर्ढेकरांना जाणवत राहते.

“जगायची पण सक्ती आहे;
मरायची पण सक्ती आहे”

किंवा

“त्रुटित जीवनीं सूटी कल्पना,
ट्रिंग ट्रिंग जैसा खोटा नंबर;
सलग जमेला एक भावना
‘हलो हलो’ला हलकट उत्तर.”

वरील रचनांमध्ये असा विपरीत ताणाचा अनुभव येतो. माणसामाणसांच्या संबंधातील तुटकपणा, संवादहीनता इतरांशी कोणताही अर्थपूर्ण संबंध प्रस्थापित करू न शकल्यामुळे निर्माण होणारे एकाकीपण, आधुनिक यंत्रसंस्कृतीतील, शहरातील माणसाचे होणारे अमानवीकरण, त्रुटित अराजकसदृश्य जीवनामुळे दुभंगलेले व्यक्तिमत्त्व अशा

अनेक जाणिवांचा आविष्कार मर्देंकरांनी आपल्या कवितांमधून केला आहे. वास्तववादाचा अव्हेर, केंद्रे हरवल्याची, ते निखळून पडल्याची भावना इत्यादींमुळे कळतनकळत मर्देंकरांच्या कवितेत काही जाणिवा महत्त्वाच्या ठरतात.

य. द. भावे हे या काळातील एक महत्त्वाचे नवकवी आहे. आधुनिक समाजरचनेमधील विसंगतींमुळे, अंतर्विरोधांमुळे निर्माण होणारे ताण, सर्वसामान्य माणसाच्या वाट्याला येणारे अगतिक, निरर्थक जीवन ही त्यांच्या कवितेतील मर्देंकरी वळणाची काही आशयसूत्रे आहेत. माणूस हा या व्यवस्थेत गांडुळासारखा, कुत्र्याच्या छत्र्यांसारखा नगण्य आहे, हा भाव त्यांनी काही कवितांमधून व्यक्त केला आहे.

“फडा काढतात
शेषाच्या ऐटीनें गांडुळे अनंतं
डोलत गातात,
रम्य भाविकाल !”

अशाप्रकारे मर्देंकरी कवितेतील विपरीत ताण, जीवनाची काळीकुट्ट बाजू भावे यांच्याही कवितेत दिसून येते.

मर्देंकर समकालीन नवकवींपैकी वसंत हजरनीस यांनी ‘काव्यांत मी मर्देंकरी’ असे स्वतःविषयी म्हटले आहे. आधुनिक जीवनातील यांत्रिकता, निरसपणा, जीवनातील दैन्य—दारिद्र्य, दुःख ही त्यांच्या काही कवितांची वैशिष्ट्ये आहेत. मर्देंकरांप्रमाणे हजरनीसांनीही रोमॅंटिक व मानवतावादी परंपरा नाकारली आहे. ते जीवनाच्या काळ्या बाजूचे चित्र थेट मर्देंकरी पद्धतीने रेखाटतात. पण बहुतेक कविता क्षीण अनुकरणात्मक पातळीवरच राहते.

मर्देंकरांच्या कवितांच्या संदर्भात या समकालीन नवकवींची कविता पाहिली म्हणजे या कवितेच्या मर्यादा स्पष्ट होतात. या कवींच्या कवितांमधून काही मर्देंकरी आशयसूत्रे, जाणिवा व्यक्त झालेल्या असल्या तरी मर्देंकरांचा आवाका, त्यांच्या भावनांची सूक्ष्मता, पिळदारपणा, त्यांची चिंतनशीलता, त्यांच्या कवितेतून प्रत्ययाला येणारी अभिजात संयतशीलता, मुख्य म्हणजे त्यांच्या आध्यात्मिक कळकळीमुळे त्यांच्या जाणिवांना, अनुभवांना लाभणारी व्यामिश्रता ही या अन्य कवींच्या कवितेत अपवादात्मकच आहे. आधुनिक मानवाच्या जीवनातील एकाकीपणा, संवादहीनता इत्यादी अनुभवांमुळे मर्देंकरांच्या कवितेत जगण्याबद्दल एक भावनिक कडवटपणाचा सूर प्रत्ययाला येतो. किंबहुना काही वेळा हा कडवटपणा तुच्छतावादाकडेही झुकताना दिसतो. कडवटपणातूनच कवितांमधील अनुभवांमध्ये, जाणिवांमध्ये मोठ्या प्रमाणात उपरोध पाहावयास मिळतो. हा उपरोध विशिष्ट भावनिक असल्यामुळे तो नवकाव्याचा एक महत्त्वाचा विशेष ठरतो.

आधुनिक साहित्याचा, कवितेचा एक महत्त्वाचा विशेष म्हणजे कलाकृतीतून घेतला जाणारा अंतर्मनाचा, नेणिवेचा शोध हा आहे. ‘वेड्याविद्या नि वाकड्या, मनाआड मनें कितीं’ याचा शोध घेण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे. त्यांनी विश्वाचे पापुद्रे उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे. जसे,

“अजुनि चालातोचि वाट माल हा खपेना;
विश्रांतिस्तन कोठें ध्यायचा”

या ओळीतील ‘विश्रांति—स्तन’ हा सामासिक शब्द अंतर्मनाचे व्यापार सूचित करणारा आहे. लैंगिक जाणिवा व अनुभव यांचा कवितेतून आविष्कार करणे हा मराठीतील नवकवितेचा एक विशेष आहे. लैंगिक जाणिवेबरोबरच धक्कादायकता हाही विशेष नवकवितेचा आहे. प्रचलित समाजाला, त्यातील नीती—अनीतीच्या कल्पनांना, प्रचलित काव्यसंवेदनशीलतेला धक्का देण्याचे कार्य या कवितेने केले आहे.

शैली, रूप यांची स्वायत्तता हे नवकाव्याचे आणखी एक विशेष. मर्देंकर आणि समकालीन कवी यांच्यात शैली, रचनातत्त्वे, तंत्रे यांची विविधता पाहण्यासारखी आहे. मर्देंकरांनी शब्दांना वेगवेगळ्या प्रकारे नवे रूप दिले आहे. जसे, नामधातूचा अपरिचित उपयोग करणे (पतंगणे, धुकणे), रूढ नसलेली रूपे वापरणे (उगीचता, गंजदार), नवीन सामासिक शब्द तयार करणे (हाडबंडले, पाऊसपाते), नव्याने शब्द घडविणे (आंबोणी, ट्रिंगल), इंग्रजी शब्द मराठी वळणाने वापरणे (पॉलिशलेली, पंचरणे) इतकेच नव्हे तर विरामचिन्हे, यमक, अनुप्रास यांचा त्यांनी प्रयोजक असा उपयोग केला आहे.

मराठी नवकाव्याचा आणखी एक विशेष म्हणजे कवितेत मिथ्येचे मोठ्या प्रमाणात केलेले योजन होय. मिथ्येच्या योजनेमुळे काव्यात्म आशयाला अधिक परिमाणे लाभण्याची, तो अधिक व्यामिश्र होण्याची शक्यता निर्माण होते. मर्ढेकरांबरोबरच मिथ्येचा वापर मोठ्या प्रमाणात भावे, ग्रामोपाध्ये यांनी केलेला दिसतो. भाव्यांच्या कवितेत पांचाली, तारामती, चांगुणा, अश्वत्थामा असे अनेक संदर्भ येतात. तत्कालीन नवकवींपैकी पु. शि. रेगे यांनी मिथ्येचा वापर करून मानवी मनातील सनातन स्वरूपाच्या प्रेमभावनेला व कामभावनेला विविध रूपे प्राप्त करून दिली आहेत. इंदिरा संतांनी मिथ्येच्या योजनेतून प्रियकराशिवायच्या तिच्या एकाकी अस्तित्वाची व्यथा व्यक्त केली आहे. उदा. 'कुब्जा' ही कविता.

काव्याची लय, काव्यभाषा, प्रतिमा—प्रतीके, काव्यरूप या घटकांबाबत प्रयोगशील राहणे हाही नवकवितेचा एक विशेष आहे. मर्ढेकरांच्या काव्यातील विशेषासंदर्भात डॉ. अक्षयकुमार काळे म्हणतात, "अनपेक्षित प्रमिमासंकर, अभिजात शब्दसामर्थ्य व वृत्तकौशल्य, यमकांवरील प्रभुत्व, पूर्वसूरीच्या काव्यातील अनेक ओळींचे विरूपीकरण करून किडलेल्या समाजव्यवस्थेचे घडविलेले विरूपदर्शन, अल्पाक्षरत्व, अनेकार्थसूचकता, प्रयोगशीलता इत्यादी वैशिष्ट्यांनी बहरलेली कविता लिहून मराठी काव्यातील सगळी मरगळ नष्ट केली."⁴ मर्ढेकर, विंदा करंदीकर, पु. शि. रेगे हे कवी प्रयोगशील म्हणून अधिक ओळखले जातात. तिघांनीही पारंपरिक मराठी कवितांपेक्षा वेगळा असलेला आपला काव्याशय अधिक नेमकेपणाने व प्रभावीपणे व्यक्त करण्याच्या गरजेतून हे प्रयोग केले आहेत.

निष्कर्ष :-

मर्ढेकरांच्या नवकवितेने पारंपरिक कवितेचा आशय, काव्यभाषा व काव्यरूप यांचा विस्तार केला आहे, त्यात मूलभूत स्वरूपांची भर टाकली आहे. यात मर्ढेकरांप्रमाणेच समकालीन कवींचाही वाटा नाकारता येणार नाही. असे असले तरी मर्ढेकरांच्या काव्यातून रोमॅटिक व मानवतावादी परंपरांना दिलेला छेद, माणसाचे पोरकेपण, एकाकीपणा, त्यांच्या जीवनाची असंबद्धता, निरर्थकता, प्रचलित समाजरचना, तिच्यातील विसंगती, मूल्यांचे उफराटेपण, संबंधातील तुटकपणा इत्यादी बाबींचे होणारे हुबेहुब वर्णन काव्यात नवता आणणारे ठरले. मर्ढेकरांच्या काव्यातील काव्यविषय, काव्यरचना, काव्यभाषा, काव्यप्रतिमा, संदर्भ संक्रमण, रूपविपर्याय, केंद्रचलन, दुरक्षेप, अर्थानुप्रास, मीतभाषी, अर्थघनता, सत्याविष्कार, हुबेहुब वर्णनशैली, मिथ्येचा वापर इत्यादी बाबींमधील नावीण्यता ही मर्ढेकरांच्या कवितेची वैशिष्ट्ये ठरली. एकूणच नवकवितेची परंपरा निर्माण करण्यात मर्ढेकरांच्या काव्याचे मोलाचे योगदान आहे.

संदर्भ :-

- १) डॉ. अक्षयकुमार काळे, 'मर्ढेकरी कविता आकलन आस्वाद आणि चिकित्सा', विजय प्रकाशन, नागपूर, ५ जाने. २००६, पृ. २६३.
- २) शरच्चंद्र मुक्तिबोध, 'नवी मळवाट', मुंबई, दुसरी आवृत्ती १९६४, पृ. १०४.
- ३) य. द. भावे, 'हळवे भिंग', बेळगाव, १९७५ प्रस्तावना पृ. ११.
- ४) डॉ. अक्षयकुमार काळे, उनि. पृ. २६५.
- ५) डॉ. अक्षयकुमार काळे, उनि. पृ. २६६.

भारतातील लिंग गुणोत्तराचा समाजावर प्रभाव

— कु. एम.एम जगताप (दिवे)

सहा. प्राध्यापक व गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
बा.बु. कला. ना.भ. वाणिज्य व बा.पा. विज्ञान महाविद्यालय
दिग्रस, जि. यवतमाळ

प्रस्तावना —

‘धरणी माता सुर्य पिता,
दोघांशिवाय जीवन नाही,
तसेच मुलगा आणि मुलगीशिवाय अस्तित्व नाही.’

‘वेळ आली सुविचाराची,
स्त्रीला वंशाचा दिवा ठरवायची,
पणतीने, पणतीला लावायची,
स्त्रीश्रृण हत्या थांबवायची.’

३१ मार्च रोजी भारतात पंधराव्या जनगणनेची देशभरातील आकडेवारी प्रसिद्ध झाली आहे. लोकसंख्या वाढीचा घटलेला दर, वाढलेली साक्षरता, वाढलेले लिंग गुणोत्तर यासारख्या समाधान देणाऱ्या बाबी त्यात आहेत. परंतु मुलीचे घटलेले प्रमाण निराश करणारे आहे. आज जगाची एकूण लोकसंख्या ७०० कोटीच्या वर आहे. तर २०११ च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या १२१ कोटीच्या वर आहे. जागतिक लोकसंख्येत भारताचे प्रमाण १७.५% मात्र वाट्याला आलेली जमीन केवळ २.४% आहे. नुकत्याच झालेल्या जनगणनेनुसार भारताचा जन्मदर २३.१ व मृत्युदर ७.४ असून नैसर्गिक वृद्धी दर १५.७ आहे.

स्त्री-पुरुष प्रमाण २०११ —

सारणी १

(विविध देशांचे लिंग गुणोत्तर — दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या)

क्र.	देश	प्रमाण	क्र.	देश	प्रमाण	क्र.	देश	प्रमाण
१	जगतिक सरासरी	९८४	६	इंग्लंड	१०३७	११	म्यानमार	१०४८
२	रशिया	११६५	७	अमेरिका	१०२६	१२	श्रीलंका	१०३४
३	फ्रान्स	१०५६	८	कोरिया	१०२०	१३	नेपाळ	१०१४
४	जापान	१०५४	९	आस्ट्रेलिया	१०११	१४	बांगलादेश	९७८
५	जर्मनी	१०३८	१०	भारत	९४०	१५	पाकिस्तान	९४३

अ) राष्ट्रीय स्तरावरील प्रभाव —

- जगाचे लिंगगुणोत्तर ९८४ असून भारताचे मात्र ९४० आहे. आजही भारतात एक हजार पुरुषांमागे ६० महिला कमी आहेत.
- प्रगत देशांचे लिंग गुणोत्तर चांगले असून तेथे पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांची संख्या अधिक असल्याचे दिसते.
- भारताच्या घेजारी असलेल्या म्यानमार, श्रीलंका, नेपाळ, बांगलादेश, पाकिस्तान इ. देशांतील लिंगगुणोत्तर सुध्दा भारतापेक्षा जास्त आहे.
- २०११ च्या शिरगिणतीनुसार भारताची लोकसंख्या १२१,०१,९३,४२२ असून त्यापैकी पुरुषांची संख्या ६२,३७,२४,२४८ (५१.५४ टक्के) आहे तर महिलांची संख्या ५८,६४,६९,१७४ (४८.४६ टक्के) आहे.
- रून्दावणारी दरी — २०११ च्या जनगणनेचे वास्तव समजून घ्यावे लागेल. स्त्री-पुरुष विषमतेची दरी आणि त्यातून भविष्यात निर्माण होणारा गंभीर सामाजिक प्रश्न याकडे लक्ष द्यावे लागेल.

भारताचे लिंग गुणोत्तर —

सारणी २ (दर हजार पुरुषांमगे स्त्रियांची संख्या)

अ. क्र.	विभाग	वर्ष २०११			वर्ष २०१२		
		एकूण	ग्रामीण	शहरी	एकूण	ग्रामीण	शहरी
१	भारत	९४०	९४७	९२६	९३३	९४६	९००
२	हरियाणा	८७७	८८०	८७१	८६१	८६६	८४७
३	महाराष्ट्र	९२५	९४८	८९९	९२२	९६०	८७३
४	दमण दिव	६१८	८६७	५५०	७१०	५८६	९८४
५	दादरा नगर हवेली	७७५	८६३	६८४	८१२	८५२	६९१
६	केरळ	१०८४	१०७७	१०९१	१०५८	१०५९	१०५८
७	पांडेचेरी	१०३८	१०२९	१०४३	१००१	९९०	१००७

ब) लिंग गुणोत्तराचे परिणाम —

- १) २००१ मध्ये भारतात लिंग गुणोत्तर ९३३ होते ते २०११ मध्ये ९४० झाले.
- २) २००१ ते २०११ या दशकात भारतात पुरुषांचे प्रमाण १७.१९ टक्के नी तर महिलांचे प्रमाण १८.१२ टक्क्यांनी वाढले, ही समाधानाची बाब आहे.
- ३) २०११ च्या जनगणनेनुसार सर्वाधिक लिंग गुणोत्तर केरळ मध्ये १०८४ तर सर्वात कमी दमणदिव ६१८ दिसून आले. दमणदिव केंद्रशासित प्रदेश आहे. सर्वात कमी हरियाणात ८७७ दिसून आले.
- ४) महाराष्ट्राचे लिंगगुणोत्तर राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा कमी असून २०११मध्ये ९२५ आहे. राष्ट्रीय सरासरी ९४० आहे.
- ५) २०११ नुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ११,२३,७२,९७२ असून त्यापैकी पुरुषांची संख्या ५,८३,६१,३९७ आहे तर स्त्रियांची संख्या ५,४०,११,५७५ आहे.
- ६) महाराष्ट्रात २००१ ते २०११ दशकात पुरुष लोकसंख्या वाढीचा दर १५.८ टक्के तर महिला लोकसंख्या वाढीचा दर १६.२ टक्के राहिला. त्यामुळे लिंग गुणोत्तरात काही अंशी सुधारणा होत आहे.
- ७) २०११ नुसार भारताचे लिंग गुणोत्तर ९४० असले तरी ते ग्रामीण भागात ९४७ व शहरी भागात ९२६ आहे. महाराष्ट्राचे लिंग गुणोत्तर ९२५ असले तरी ते ग्रामीण भागात ९४८ व शहरी भागात ८९९ आहे. म्हणजेच ग्रामीण भागाच्या तुलनेत शहरी भागात स्त्रियांचे प्रमाण कमी आहे. सुषिक्षित व सुज्ञ नागरी क्षेत्रात जर ही स्थिती असेल तर स्त्री भ्रूण हत्येसाठी आधुनिक तंत्राचा गैरफायदा कोण घेत आहे, हे सहज लक्षात येते.

लिंग गुणोत्तर —(०ते ६ वयोगट) —

सारणी ३ (दर हजार पुरुषामगे स्त्रियांची संख्या)

अ.क्र	विभाग	वर्ष २०११			वर्ष २०१२		
		एकूण	ग्रामीण	शहरी	एकूण	ग्रामीण	शहरी
१	भारत	९१४	९१९	९०२	९२७	९३४	९०६
२	पंजाब	८४६	८४३	८५१	७९८	७९९	७९६
३	महाराष्ट्र	८८३	८८०	८८८	९१३	९१६	९०८
४	मिझोरम	९७१	९६६	९७८	९६४	९६५	९६३
५	हरियाणा	८३०	८३१	८२९	८१९	८२३	८०८
६	मेघालय	९७०	९७२	९५७	९७३	९७३	९६९
७	दिल्ली	९५९	९६०	९५८	९६०	९६१	९५८
८	केरळ	९५९	९६०	९५८	९६०	९६१	९५८

क) घटक राज्याच्या संदर्भातील प्रभाव —

- १) २०११ ची जनगणना) भारताचे लिंग गुणोत्तर ९४० आहे. मात्र ० ते ६ वयोगटातील बालकांचे फक्त ९१४ आहे. महिलांचे प्रमाण वाढूनही मुलींचे प्रमाण घटले आहे.
- २) २००१ मध्ये बालकांचे लिंग गुणोत्तर ९२७ होते ते घटून ९१४ झाले ही गंभीर बाब आहे. कारण या दशकात लिंग गुणोत्तर १३ ने घटले. (१९९१ मध्ये ते ९४५ होते.)
- ३) २०११ नुसार बालकांचे सर्वात जास्त लिंग गुणोत्तर मिझोराम ९७१ तर सर्वात कमी हरियाणात ८३० आहे.
- ४) २०११ नुसार महाराष्ट्रात ० ते ६ वयोगटाचे लिंग गुणोत्तर ८८३ आहे ते १९९१ मध्ये ९४६ ते २००१ मध्ये ९१३ होते. बालिकांच्या संख्येत झालेली लक्षणीय घट चिंतेचे कारण आहे. २०११ नुसार महाराष्ट्राच्या ३५ जिल्हयांपैकी २० जिल्हयांत हे प्रमाण ९०० पेक्षा कमी आहे.
- ५) २०११ मध्ये केरळचे लिंग गुणोत्तर सर्वाधिक १०८४ आहे. याच राज्यात बालकांचे लिंग गुणोत्तर ९५९ आहे.
- ६) स्वातंत्र्यानंतर बालिकांच्या संख्येत एवढ्या मोठया प्रमाणात घट होण्याची ही पहिलीच वेळ आहे. यावरून स्त्रीभ्रूण हत्या मोठया प्रमाणात होत असल्यात हे लक्षात येते.
- ७) २०११ नुसार ० ते ६ वयोगटात एकूण लोकसंख्येच्या १३.१ टक्के आहे. या वयोगटातील मुलामुलींची संख्या १५.८८ कोटी आहे.
- ८) २०११ नुसार महाराष्ट्रात ० ते ६ वयोगटाची संख्या १,२८,४८,३७५ असून यापैकी ६८,२२,२६२ मुले तर ६०,२६,११३ मुली आहेत.
- ९) विशेष म्हणजे भारतात व महाराष्ट्रातही ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागाचे लिंग गुणोत्तर कमी आहे.

स्त्री — पुरुष प्रमाण २०११—

सारणी ४ (जिल्हा निहाय लिंग गुणोत्तर (०ते ६ वयोगट) (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या)

अ. क्र.	जिल्हा	वर्ष २०११			वर्ष २०१२		
		एकूण	ग्रामीण	शहरी	एकूण	ग्रामीण	शहरी
१	यवतमाळ	९१५	९२२	८८५	९३३	९३७	९११
२	बीड	८०१	७८९	८४८	८९४	८९३	८९५
३	गडचिरोली	९५६	९६१	९१८	९६६	९६७	९३८
४	नागपुर	९२६	९३६	९२०	९४२	९५५	९३३
५	मुंबई	८७४	.	८७४	९२२	.	९२२
६	पुणे	८७३	८६१	८८०	९०२	९०४	९००
७	रत्नागिरी	९४०	९४२	९२८	९५२	९५७	९१४
८	सिंधुदुर्ग	९१०	९१३	८९४	९४४	९४५	९३०

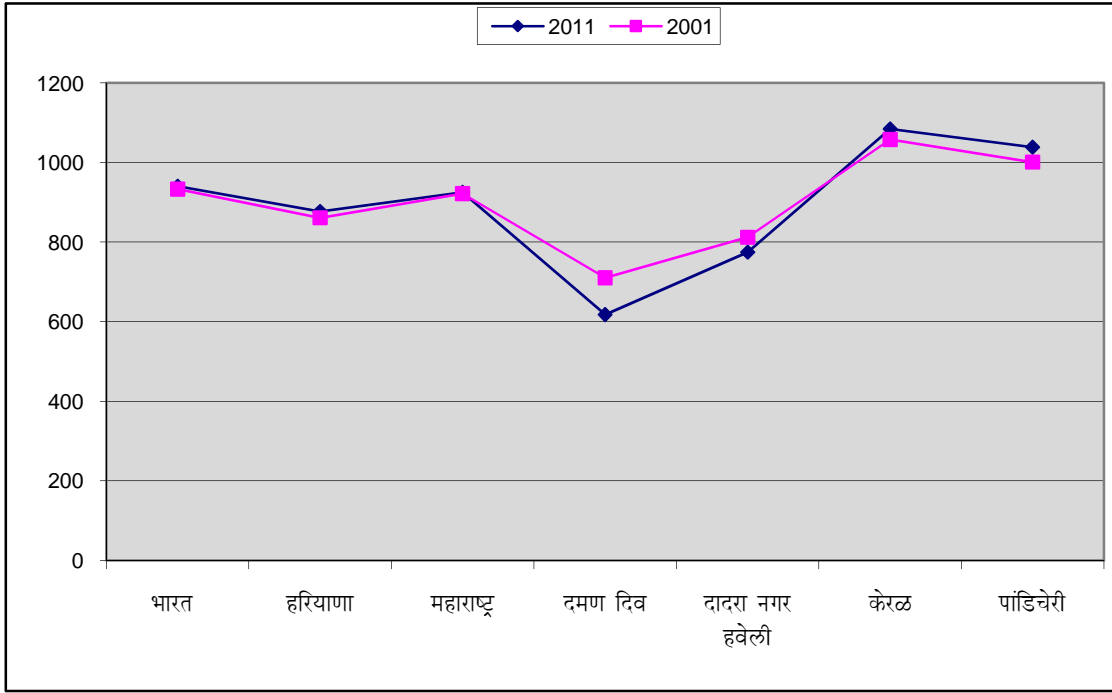
(२०११—काही जिल्हांचे लिंगगुणोत्तर — रत्नागिरी ११२३, सिंधुदुर्ग १०३७, मुंबई ८३८, पुणे ९१०, बीड ९१२, यवतमाळ ९४७)

ड) महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तराचे परिणाम —

- १) २०११ नुसार महाराष्ट्रात ० ते ६ वयोगटाचे लिंग गुणोत्तर सर्वात कमी बीड जिल्हा ८०१ तर सर्वात जास्त गडचिरोली जिल्हा ९५६ आहे. मुंबईचे ८७४ पुण्याचे ८७३ तर नागपूरचे ९२६ आहे.
- २) २०११ नुसार यवतमाळ जिल्हयातील बालकांचे लिंगगुणोत्तर ९१५ आहे. २००१ मध्ये ते ९३३ होते. म्हणजे या दशकात कमी झाले. २०११ मध्ये लिंग गुणोत्तर जे ९१५ आहे त्यापैकी शहरी विभागात ते ८८५ तर ग्रामीण विभागात ९२२ आहे. म्हणजेच बालिकांचे प्रमाण ग्रामीण विभागापेक्षा शहरी भागात कमी आहे.
- ३) २०११ नुसार रत्नागिरी जिल्हयाचे लिंगगुणोत्तर ११२३ आहे. मात्र याच जिल्हयातील बालकांचे लिंगगुणोत्तर ९४० आहे. सिंधुदुर्ग — लिंगगुणोत्तर १०३७ तर याच जिल्हयात बालकांचे ९१० आहे. पुण्याचे ९१० तर मुलांचे ८७३ व बीडचे ९१२ तर बालकांचे फक्त ८०१ आहे. याचाच अर्थ गर्भलिंग निदान सर्रासपणे होत आहे व स्त्री गर्भ नाहिसा केला जात आहे.

निसर्गाविरुद्ध कृती —

मानववंश पुढे चालविण्याची शक्ती निसर्गाने मानवाला दिली. जीवन पुढे चालविण्यासाठी स्त्री — पुरुष संख्येचा समतोल स्वतः निसर्गच आतापर्यंत सांभाळीत आला. कारण मुलगा होणार की मुलगी ही किल्ली निसर्गानी स्वतःच्याच हाती ठेवली. पण माणसाला विज्ञानाचं कोलीत हाती मिळालं. मुलगाच हवा या हव्यासापोटी त्याने गर्भलिंग चाचणी शोधून काढली आणि गर्भात मुलगी असेल तर तिला जन्मच नाकारायचा व यासाठी स्त्रीभ्रूण नष्ट करायचा. परिणामी स्त्रियांची संख्या झपाट्याने कमी होत आहे. महाभारतात कंस मातला होता. त्याने बहीण देवकीची सात मुले जन्मतःच मारून टाकली. मात्र आठव्याने त्याचा शेवट केला. (पाच पांडवाची एक पत्नी समलिंगी विवाह)

स्त्री-भ्रूण हत्येची कारणे —

आपल्याला आई आवडते, बायको आवडते, मैत्रिण आवडते, मग मुलगी का नाही? मुलींनमधुन तुमचेच रक्त वाहते, तुमच्याच वंशवेलीचा त्या भाग आहेत. मग त्यांना गर्भातच का मारले जाते.? यामागची प्रमुख कारणे पुढील प्रमाणे —

अ) मुलगा हवा ही मानसिकता :- पहिली बेटी धनाची पेटी असे एके काळी म्हणायचे मुलगी लक्ष्मीच्या पावलांनी येते असा समज होता त्रिच्या जन्माचे स्वागत व्हायचे.

ब) मुलगी म्हणजे जबाबदारीचे ओझे :- मुलगी भारभुत असते असा समाजाचा गैरसमज आहे गरिबाला तर मुलगी ओझेचे वाटते.

क) पैशाची अतिरेकी ह्राव :- गर्भलिंग चाचणी घेऊन जे स्त्रीचा गर्भ असल्यास गर्भपात करतात.

ड) विज्ञानाचा गैरवापर :- आज विज्ञानाची क्षितीजे विस्तीर्ण झालीत. वैद्यकशास्त्रात नवनवीन तंत्रे आलीत.

ई) स्त्रीबदलचा समाजाचा दृष्टिकोण :- दुर्दैवाने पुरुषप्रधान संस्कृतीने स्त्रिला स्वतंत्र व्यक्ती न मानता केवळ उपभोगाची वस्तू मानले

फ) समाजाची उदासिनता :- महिलांवरील हिंसाचार, स्त्रीभ्रूण हत्या याबाबत समाज अजूनही उदासिन आहे. ऑगस्ट २०१२ मध्ये आसाम मधील गुवाहाटी नगरात एक तरूणीचा काही तरूणांनी भर रस्त्यात पारीरिक छळ

केला तेव्हा तेथील जमावाने केवळ बघ्यांची भूमिका घेतली. स्त्रीभ्रूण हत्या सर्रास सुरू असतांना जेव्हा समाज तटस्थ राहण्याची भूमिका घेतो, तेव्हाच अशा वाईट प्रवृत्तींना अधिक हिंमत चढत असते.

ग) कायद्याचा धाक नसणे :- शासनाचा कायद्याबाबत अंमलबजावणीची उदासिनता असणे.

उपाय योजना –

स्त्रीभ्रूण हत्येचे वाढते प्रमाण सामाजिक स्वास्थाला धोकादायक ठरणार आहे म्हणून यावर प्रभावी उपाययोजनांची गरज आहे. काही प्रमुख उपाय पुढीलप्रमाणे –

अ) कायद्याचे कठोरतेने पालन :- स्त्रीभ्रूण हत्या रोखणारा कायदा देशात सर्वप्रथम महाराष्ट्रात १९८८ मध्ये लागू झाला. पुढे १९९४ मध्ये तो देशभर लागू झाला. कायदा अधिक प्रभावी करण्यासाठी महाराष्ट्रात २००३ साली सुधारणा कायदाही मंजूर करण्यात आला. मात्र तरीही या हत्यारोखण्यात यष आले नाही यासाठी कायद्यात सुधारणा करून जन्मानंतर मुलीला मारणारे जेवढे दोषी तेवढेच तिला गर्भातच मारून टाकणारे दोशी मानले जाऊन दोघांनीही कलम ३०२ खाली मुत्युदंडांची शिक्षा असावी व या कायद्याची प्रभावी अमलबजावणी व्हावी

ब) राष्ट्रीय धोरणाची आवश्यकता :- २०११ च्या जनगणनेत बालिकांच्या संख्येत झालेली लक्षणीय घट गंभीर बाब आहे. तेव्हा स्त्रीभ्रूण हत्या रोखण्यासाठी व स्त्रियांचे एकुण प्रश्न हाताळण्यासाठी एक सुनियोजित कालबद्ध राष्ट्रीय धोरण आखणे आवश्यक आहे.

क) सामाजिक चळवळीची गरज :- कोणतीही प्रश्न कायद्याने पुर्णपणे कधीच सुटत नसतो. त्यासाठी समाज जागृत होणे, व सामाजिक चळवळ उभी राहणे आवश्यक ठरते. स्त्रीवरील हिंसाचार माणुसकीला काळीमा फासणारा आहे, स्त्री चेही स्वतंत्र व्यक्तिमत्व असते, या जाणीवा समाजात निर्माण होण्याची गरज आहे. यासाठी जागतिक पातळीवर २५ नोव्हेंबर हा 'स्त्रीहिंसा निवारण दिन' म्हणून पाळला जातो. युनोने ही स्त्री हिंसा निवारण्यासाठी एक घोषणापत्र तयार केलेले आहे. असे असले तरी कुटुंबातून संस्कार झाल्याशिवाय व समाजाची मानसिकता बदलल्याशिवाय हा प्रश्न सुटणार नाही, हे लक्षात घ्यावे लागेल.

संदर्भ –

- १) जनगणना अहवाल –२०११
- २) लोकराज्य पुस्तिका –२०११
- ३) भारताची लोकसंख्या – ले. उखळकर

मराठी संत वाङ्मयातील दुर्लक्षित संप्रदाय

— डॉ. सौ. वीरा मांडवकर

इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ, भ्रमणध्वनी ९४०३०१४८८५

सारांश :

समाजमनावर दीर्घकाळ राज्य केलेल्या वारकरी संप्रदायाच्या कारकीर्दीपुढे अन्य संप्रदायांचे सामाजिक आणि वाङ्मयीन योगदान दुर्लक्षिले गेले. मराठी संतवाङ्मयात वारकरी संप्रदायासोबतच महानुभाव पंथ, समर्थ संप्रदाय, नाथ संप्रदाय, दत्त संप्रदायाच्या संत आणि वाङ्मयनिर्मात्यांनी जनसामान्यांच्या हृदयात बऱ्यापैकी पकड मिळविली; पण जैन, नागेश, सुफी, चैतन्य, वीरशैव, ख्रिस्ती, बौद्ध, शाक्त, कापालिक, श्रावक, वेदांती संप्रदायांना ते जमू शकले नाही. हे संप्रदाय आणि त्यांचे साहित्य बऱ्याच अंशी दुर्लक्षितच राहिले.

बीज शब्द :

पंथ, संप्रदाय, जैन, नागेश, सुफी, चैतन्य, वीरशैव, ख्रिस्ती, दुर्लक्षित

प्रस्तावना :

समग्र संतवाङ्मय हे मराठी साहित्याचे केवळ आभूषणच नाही, तर भारतीय संस्कृतीला लाभलेले मोठे वरदान आहे. 'जनतेला आत्म्याची ओळख करून देऊन त्यांच्यात आदर्श जीवनमूल्ये ठेवून तदनुसार जगण्याची स्वतंत्र अशी जीवननिष्ठा त्यांना प्राप्त करून देणे, ही संतांनी आपली सामाजिक जबाबदारी मानली होती. नानाविध मतमतांच्या वादळात सापडलेल्या, स्वहिताचे भान हरवून बसलेल्या व हतबुद्ध झालेल्या समाजाला त्यांनी डोळस भक्तीचा मार्ग दाखविला.'^१ सर्वच संप्रदायांनी आपापल्यापरीने समाजहित साधण्याचा प्रयत्न केला; मात्र विविध पंथ आणि संप्रदायांच्या भाऊगदीत काही संप्रदाय आणि त्यांचे साहित्य दुर्लक्षित राहिले, त्यामागे काही कारणे होती. त्याच संदर्भात संशोधनात्मक काही मुद्यांची पुर्नमांडणी करण्याचा या शोधनिबंधाचा हेतू आहे.

पंथ व संप्रदाय :

संप्रदाय व पंथ हे दोन्ही शब्द एकाच अर्थाने वापरले जात असले तरीही त्यातून दोन भिन्न गोष्टी सूचित होतात. संप्रदाय शब्दावरून परंपरा सूचित होते. दैवी अनुभूतीसंपन्न अशा एखाद्या पुरुषापासून परंपरा सुरू होते. त्यास संप्रदाय म्हटले जाते. ही अनुभूती मानवी जीवनात प्रत्येकास घेता आली पाहिजे, या तळमळीने काही विशिष्ट साधनेची रूपरेषा संप्रदाय प्रवर्तकांकडून निश्चित केली जाते. अनुभूती ध्येयाकडे नेण्याचा तो मार्गक्रमच आखलेला असतो. त्या मार्गक्रमासच पंथ हे नाव लागू पडते. 'संप्रदाय व पंथ ही नावे दोन भिन्न पदार्थ दाखवीत नसून एकाच वस्तूची दोन भिन्न रूपे होत. एकाच प्रवाहाच्या दोन बाजू होत.'^२

महाराष्ट्रातील प्रमुख संप्रदाय किंवा पंथ असे — नाथ संप्रदाय, महानुभाव पंथ, वारकरी संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, समर्थ संप्रदाय, जैन संप्रदाय, नागेश संप्रदाय, सुफी संप्रदाय, चैतन्य संप्रदाय, वीरशैव संप्रदाय, ख्रिस्ती संप्रदाय, बौद्ध संप्रदाय, शाक्त संप्रदाय, कापालिक संप्रदाय, श्रावक संप्रदाय, वेदांती संप्रदाय.

वारकरी संप्रदाय, महानुभाव पंथ आणि त्याखालोखाल समर्थ संप्रदाय, नाथ संप्रदाय, दत्त संप्रदायी वाङ्मयाला मराठीत जी अमाप लोकप्रियता व प्रसिद्धी मिळाली तशी अन्य कोणत्याही संप्रदायाला मिळविता आली नाही. यापैकी उपेक्षित किंवा दुर्लक्षित राहिले, अशा सहा संप्रदायांचे शोधपूर्ण अध्ययन असे —

१. जैन संप्रदाय :

श्वेतांबर आणि दिगंबर असे दोन प्रकार जैन संप्रदायात आढळतात. जैन आचार्यांनी आणि कवींनी संस्कृत, अर्धमागधी, प्राकृत, शौरसेनी, कन्नड, तमिळ अशा विविध भाषांमध्ये साहित्यनिर्मिती केली आहे. धर्मापासून वैद्यकशास्त्रापर्यंत जैन साहित्य निर्माण झाले आहे.

मराठी भाषेत जैनांची साहित्यनिर्मिती पंधराव्या शतकात सुरू झाली. ब्रम्हगुणदास हा मराठी जैन साहित्यातील सुरुवातीचा ग्रंथकार. भूवनकीर्ती—ब्रम्हजीनदास—ब्रम्हगुणदास अशी त्याची परंपरा दिसते. ब्रम्हजीनदास यांचे तीन शिष्य म्हणजे मल्लीदास, गुणदास व नेमीदास. इ.स. १४५१ पासून गुणदासाचे उल्लेख सापडतात. गुणकीर्ती (इ.स. १४५० ते १४७०) हे ब्रम्हगुणदासाच्या समकालीन असलेले एक श्रेष्ठ आचार्य होत. गुणदासांच्या नावावर 'श्रेणिक चरित्र', 'क्षमागीत', 'विंचूगीत', 'गान्हाणे' व 'रामचंद्र हळदुली' अशा किरकोळ रचना आढळतात. गुणकीर्तीच्या नावावर 'धर्मामृत', 'पद्मपुराण', 'रुक्मिणीहरण', 'रामचंद्रफाग', 'गौलणीभास अथवा नेमिनाथविवाह', 'नेमिनाथपाळणा', 'नेमिनाथजीनदीक्षा', 'छंदगीत', 'रत्नकरंडश्रावकचारावरील टीका' असे ग्रंथ आढळतात.

जीनदासांचा कार्यकाळ सुमारे १४९३ च्या आसपास होता. जीनदासांचा 'हरिवंशपुराण' हा ग्रंथ अपूर्णावस्थेत राहिला.

'पंधराव्या शतकात उगम पावलेली मराठी जैन साहित्याची गंगा सोळाव्या शतकात वृद्धिंगत झालेली दिसते. त्यात पंडित मेघराज, कामराज, पंडित सुरीजन, नागोआया हे प्रमुख ग्रंथकार होऊन गेलेले दिसतात.'^३ सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभी पंडित मेघराज यांनी 'जसोधरदास', 'पार्श्वनाथ', 'भवांतर', 'कृष्णगीत', 'रामायणी कथा', 'गुजरी मन्हाटी गीत' अशी लहानमोठी रचना केली. यशोधरांचे चरित्र त्यांनी पाच अधिकारांत, ११६४ ओव्यांत वर्णन केले आहे.

कामराज नावाच्या कवीने 'सुदर्शनचरित्र' हे चरित्रात्मक आख्यानकाव्य लिहिले. या ग्रंथाचे १४ अधिकार असून २८७ ओव्या आहेत. 'चैतन्यफाग' नावाची १४ कडव्यांची रचना त्यांच्याच नावावर आहे. पंडित सुरीजन यांचा 'परमहंसकथा' हा ग्रंथ 'चंपुकाव्या'च्या घर्तीवर आहे. नागोआया यांचे 'यशोधरचरित्र' तर गुणनंदी यांचे 'जसोधरपुराण' हेही जैन मराठी वाङ्मयात आढळते.

सोळाव्या व सतराव्या शतकात कारंजा, औरंगाबाद, लातूर इत्यादी ठिकाणी जैन धर्मियांची पीठे विकसित झाली. धार्मिक आचार वाढले. परिणामी वाङ्मयनिर्मितीही वाढली. अभयकीर्ती नामक कवीने 'अनंतव्रतकथा' रचली. वीरदास ह्या कवीने 'सुदर्शनचरित्र' हा २५ अध्याय व १६५० ओव्यांचा ग्रंथ लिहिला. दामापंडिताने 'जम्बुस्वामीचरित्र', 'दानशीलतपभावना', हे दोन ग्रंथ लिहिले. दयासागर नावाच्या कवीने 'सम्यक्त्व कौमुदी', 'भविष्यदत्तबंधुपुराण', 'धर्मामृतपुराण' हे ग्रंथ रचले. चिमनापंडिताने 'अनंतव्रतमथा', 'तीर्थवंदना', 'गोमठस्वामीचरित्र', 'गुरुगीता', 'मातेची सोळा स्वप्ने' अशा रचना केल्या. ह्यांच्याव्यतिरिक्त भानुकीर्ती, ब्रम्हपुण्यसागर, महिचंद यांच्याही विविध रचना आढळतात.

'जैनांचे मराठी वाङ्मय हे धार्मिक वाङ्मय आहे. परमार्थाचे संस्कार करणारे वाङ्मय आहे.'^४ त्याचप्रमाणे जैनांनी व्याकरण, ज्योतिष इत्यादी शास्त्रांमध्येही वाङ्मयनिर्मिती केली. जैनांची अजून कितीतरी ग्रंथसंपदा प्रकाशात यावयाची आहे.

२. नागेश संप्रदाय :

नागनाथ किंवा नागेश हे या संप्रदायाचे प्रवर्तक असल्यामुळे त्याला 'नागेश संप्रदाय' म्हटले गेले. नागेश संप्रदायाला वेगळे तात्त्विक अधिष्ठान आहे. अभ्यासक गं.ना. मोरजे यांच्या मते 'प्रारंभी चैतन्य संप्रदायाच्या परंपरेतून निघालेला हा संप्रदाय कालांतराने आपली वेगळीक निर्माण करून दीर्घकाळ टिकलेला दिसतो.'^५

उदार अंतःकरणाचा, हिंदू, मुसलमान, वैष्णव, वीरशैव या सर्वांना आस्थेने जवळ करणारा असा हा नागेश संप्रदाय. 'नागेशलीलामृत' हा नागेश संप्रदायाचा महत्त्वाचा ग्रंथ. नागनाथांची भक्ती ज्या घराण्यात परंपरेने चालत आलेली आहे, त्या घराण्यातील भास्कर उर्फ भानजी नामक गृहस्थाने हा ग्रंथ लिहिलेला आहे. या ग्रंथाचा रचना काळ इ.स. १८४८ असला तरी नागेश संप्रदायाचे स्वरूप, त्यातील शिष्यपरंपरा, त्यातील स्थानमहात्म्य, त्याचे तत्त्वज्ञान, त्याचा चैतन्य संप्रदायाशी असलेला संबंध या सर्व मुद्द्यांवर भरपूर प्रकाश टाकणारा असल्याने अनन्यसाधारण महत्त्वाचा आहे.^६ या ग्रंथात ४० अध्याय व ५३३४ ओव्या आहेत. ज्या भानजीत्रिंबक ह्यांनी 'नागेशलीलामृत' हा ग्रंथ रचून नागेश संप्रदायाचा इतिहास लिहिला, त्यांची गुरुपरंपरा अशी : अज्ञानसिद्ध — सिद्धलिंग — नागोजीबाबा — भूजंग — शिवराम — नागेश — भानजीत्रिंबक.

अज्ञानसिद्ध हे नागेश संप्रदायाचे आद्याचार्य. त्यांच्या नावावर 'संकटहरणी', 'वरदनागेश', 'स्वरूपनिर्माण', 'तत्त्वबोध', 'जीवब्रम्हाभेदलक्षण', 'पृच्छापत्र', 'काळज्ञान', 'अकालज्ञान' हे तात्त्विक ग्रंथ, तर भास्कर, स्तोत्रे, अष्टके, आरत्या, पोवाडे इत्यादी स्फुट रचना आढळतात. नागेश संप्रदायाचेच मन्मथ — शिवलिंगस्वामी ह्यांच्या

नावावर 'स्वयंप्रकाश', 'अनुभवानंद', 'ज्ञानबोध', 'गुरुगीताटीका', 'शिवगीताटीका', 'परमरहस्यसारांमृत' ह्या रचना आढळतात. या पंथात कर्मकांड, कडक वैराग्य, संन्यास यांवर भर नसून सामान्य माणसाच्या मर्यादानुरूप त्याला भक्तिप्रवण करण्याची प्रेरणा त्यात आहे. तरीही या संप्रदायाने जनमानसाची फारशी पकड घेतलेली दिसत नाही.

३. सूफी संप्रदाय :

इस्लामच्या अंतर्गत असलेला एक पंथ म्हणून सूफी संप्रदाय ओळखला जातो. 'इस्लामच्या प्रारंभकाळात सूफींचा सगळा भर निवृत्तीमार्गावर होता. जगातील सर्व सुखांचा त्याग करून, कौटुंबिक लागेबधे तोडून आणि फकिरी पत्करून ते एकांतात कठोर तप करित. देहदंडाच्या द्वारे ते परमेश्वराचा साक्षात्कार इच्छित. परमेश्वराच्या अवकृपेची त्यांना नेहमी भीती वाटे.'^{१९} अबुदरदा, उस्मान बिन माजून, हासन, इब्राहिम बिन आदम, उजाइल बिन इयाल असे सूफी संत आठव्या-नवव्या शतकातच होऊन गेले. नवव्या शतकात निरनिराळ्या धर्मांच्या परिषदांमधील चर्चांचा परिणाम सूफी संतांवर झाला. ते कर्मकांडाकडून ध्यानमार्गाकडे वळले. या सूफींमध्ये मासफूलकररवी, अबूसुलेमानुददारानी, जुन्नून मिस्री, लोजिदुल्लबिस्तानी उर्फ बयाजीत हे प्रमुख सूफी होते. त्या काळात कट्टर धर्माचार्य द्वैतवादी होते आणि मन्सूर हा संत अद्वैताचा पुरस्कर्ता होता. म्हणून मन्सूरला त्यांनी काफिर ठरविले व वधदंडाची शिक्षा दिली. मात्र पुढे गजाली हा शिक्षित असल्यामुळे त्याच्या काळापासून परिस्थिती बदलत गेली. त्याने मुस्लीम धर्माचारांवर अनेक ग्रंथ लिहिले. पुढे अरबी, जिल्ली हे सूफी साहित्यकार झाले. त्यांनी समाजाला वेगळी दीक्षा दिली.

सूफी संप्रदायातही मधुराभक्ती आढळते; परंतु भक्त हा प्रियकर आणि प्रेयसी परमेश्वर असे नाते त्यात असते. 'देशभरच्या भक्तिप्रेमप्रवाहात मुसलमानांच्या आक्रमणाबरोबरच सूफी पंथाचा प्रेमप्रवाह येऊन मिसळला आहे.'^{२०} सूफीदर्शन हे इस्लामचे आध्यात्मिक वैभव आहे. अंतःशुद्धता अंतर्मुखता, ईश्वरमिलनासाठी उत्पन्न झालेली अनावर व्याकुळता ही सूफी भक्तीची खूण आहे.

सांप्रदायिक वृत्तीच्या कट्टर मुसलमानांनी ईश्वराचे सच्चे भक्त असलेल्या सूफींचा निर्दय छळ केला आहे. या बाबतीत त्यांच्यामध्ये व महाराष्ट्रातील संतांच्या कर्मठांकडून झालेल्या छळामध्ये साम्य दिसते. भारतात प्रवेशिल्यानंतर सूफी धर्माने बाराव्या शतकात चिश्ती संप्रदाय, तेराव्या शतकात सुहरावर्दी संप्रदाय, पंधराव्या शतकात कादरी संप्रदाय, सोळाव्या शतकात नक्शबंदी संप्रदाय अशा चार भिन्न नावांच्या आश्रयाने काम केले.

पंधरा ते सतराव्या शतकादरम्यान अनेक मुसलमानी साधू हिंदू संतांचे शिष्य झाले आणि त्यांनी आपल्या रचना मराठी भाषेत निर्माण केल्या. मृत्युंजय, हुसेन अंबर खान, अलमखान, शेख सुलतान, शेख दाजी, शेख महंमद, शहामुनी, वाजीद पठाण अशा कितीतरी मुसलमान संतांनी मराठी भाषेत रचना केलेल्या आढळतात.

शाह मुंतोजी ब्रम्हणी या बेदरच्या माणसास पंढरीच्या विठ्ठलाची ओढ लागली होती. सहजानंदांकडून उपदेशप्राप्तीनंतर त्यांचे नाव 'मृत्युंजय' असे झाले. कल्याणीजवळ नारायणपूर येथे राहून साधना करताना अनेक लिंगायत लोक त्यांच्या शिष्यपरिवारात सामील झाले. सहजानंद स्वामीना त्यांनी 'ज्ञानसागरानंद' हा किताब दिला. त्यांनी 'स्वरूपसमाधान' व 'प्रकाशदीप' हे दोन लहान ग्रंथ, 'सिद्धसंकेत' नावाचे एक प्रकरण लिहिले. याशिवाय 'अनुभवसार', 'गुरुलीला', 'अमृतसार', 'अद्वैतप्रकाश', 'सीताबोध', 'पंचीकरण', 'विवेकोत्पत्ती', 'अनुभवामृत', अनेक पदे व अभंग शाह मुंतोजी ब्रम्हणी यांनी रचले. हुसेन अंबर खान यांनी 'अंबर हुसेनी' (इ.स. १६५३) या नावाने भगवद्गीतेवर मराठीत ओवीबद्ध टीका केली. 'गीताभावार्थदीपिका' ह्या नावाने त्यांनी आपल्या टीकेचा उल्लेख केलेला असून त्यात ओव्यांची संख्या ८७१ आहे. 'अलमखान हा आणखी एक मुसलमान भक्त कवी वडवाळच्या नागनाथ परंपरेतला म्हणून प्रसिद्ध आहे. हा विध्यांद्रीच्या पलीकडून महाराष्ट्रात आला. नागेशांच्या पंथात याला मानाचे स्थान मिळाले.'^{२१}

याव्यतिरिक्त शहानवरंग, नागेश संप्रदायातील जंगली फकीर, सय्यद हुसेन, शाह हुसेन फकीर, सय्यद मोहम्मद, शेख सलीम मोहम्मद, रामभक्त लतीफ शाह या मुसलमान कवींनीही मराठी रचना केल्या आहेत.

सूफी संप्रदायाच्या कार्याचा आणि वाङ्मयनिर्मितीचा आढावा घेताना महत्त्वाची गोष्ट लक्षात येते ती अशी की, 'धर्माने मुसलमान राहूनही ते मराठी संस्कृतीशी एकरूप झाले. ह्याचे ठळक गमक म्हणजे त्यांच्यापैकी काहींनी पंढरपूरच्या विठ्ठलाला आपले श्रद्धास्थान मानले हे होय.'^{२२} इथली संस्कृती, रीतिरिवाज, भाषा आत्मसात करून मराठी भाषेचा अभिमान धरून अद्वैत तत्त्वज्ञान मांडणारी रचना हे सूफी संप्रदायाचे वैशिष्ट्य आहे.

४. चैतन्य संप्रदाय :

चैतन्य महाप्रभूंच्या कृष्णभक्तीला अनुसरून चैतन्य संप्रदायाची स्थापना झाली. 'चैतन्य महाप्रभूंनी आपल्या मताच्या समर्थनार्थ कोणत्याही ग्रंथावर कोणतेही भाष्य लिहिले नाही. श्रीकृष्णाच्या मधुराभक्तीत प्रभू इतके भावोन्मत्त असत की असा एखादा ग्रंथ लिहिणे, ही गोष्ट त्यांच्या बाबतीत अशक्यप्राय होती.'^{११} अशा या गौरांग चैतन्य महाप्रभूंनी (इ.स. १४८५ ते १५३३) कुठल्याही स्वतंत्र संप्रदायाची स्थापना व प्रचार करण्याचा आग्रह धरला नव्हता. तसा त्यांचा हेतूही नव्हता. तरी प्रत्यक्षात त्यांचे अनेक अनुयायी होते.

मूळ नाव विश्वंभर असलेल्या ह्या प्रभूंच्या जन्मानंतर 'हा कोणीतरी श्रेष्ठ पुरुष होईल' अशी भविष्यवाणी करण्यात आली होती ती पुढे खरी ठरली. केशवभारती नामक माध्वपंथी संन्याशाकडून त्यांनी संन्यासदीक्षा घेतली. केशवप्रभूंनी त्यांचे नाव श्रीकृष्ण चैतन्य असे ठेवले. पुढे ते चैतन्यप्रभू म्हणून ओळखले गेले.

चैतन्य संप्रदाय हा वैष्णव संप्रदायाचा उपसंप्रदाय असेही म्हटले जाते. त्यांचे तत्त्वज्ञान भक्तिप्रधान आहे. श्रीकृष्ण हे मूळ तत्त्व असून त्याच्या ठिकाणी अनंत शक्ती राहतात. तो सर्वशक्तिमान आहे. त्याच्या शक्तीमुळेच जीवात्म्यांना आणि भौतिक जगताला अस्तित्व आहे. चैतन्यांच्या मते जीवतत्त्व शक्ती असून कृष्णतत्त्व हे शक्तिमत आहे. वैष्णव हा कृष्णाचे म्हणजे ईश्वराचे आकलन करू शकतो; पण त्याचे वर्णन करू शकत नाही. जीव हा अनेक फेऱ्यांतून शेवटी मुक्त होतो आणि गोलोकांत जातो.

चैतन्य संप्रदायातील आचारविधी याचे विवेचन गोपालभट्ट ह्यांच्या 'हरिभक्तविलास' ह्या संस्कृत ग्रंथात आढळतात. तीन पदरी तुलसीमाला, गळ्याशी घट्ट बांधावी, पांढरी कफनी परिधान करणे, कपाळावर दोन उभ्या रेषांचे पांढरे गंध लावणे अशी ह्यांची काही वैशिष्ट्ये आहेत. अनुयायांच्या नावापुढे 'दास' किंवा 'दासी' हे पद लावले जाते. त्यांच्या बारा उपशाखा व चौसष्ट संघटन केंद्रे असून त्यांना 'परिवार' असे म्हणतात. रामनवमी, नृसिंहजयंती, जन्माष्टमी, वामनद्वादशी हे चार वार्षिक उत्सव साजरे केले जातात. मूळ वैष्णव असूनही ते शिवरात्रीचा उपवास करतात.

चैतन्य संप्रदाय हा भक्तिसंप्रदाय आहे. ह्या संप्रदायामार्फत पाठशाळा, गोशाळा, मोफत आयुर्वेदिक औषधोपचार केंद्रे चालविली जातात. ह्या संप्रदायाच्या अनुयायांनी विशुद्ध भक्ती, शुद्ध आचरण, त्यागमय जीवन याद्वारे जनमानसावर प्रभाव पाडला. सर्व जातीच्या लोकांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला.

चैतन्य संप्रदाय चैतन्य महाप्रभूंच्या विचारांवर उभारला गेला. नित्यानंद (इ.स. १४७३), अद्वैताचार्य (इ.स. १४३४-१५५७) या चैतन्यांच्या अनुयायांनी संप्रदायाचा प्रभावी प्रसार केला. कृष्णदास कविराज यांनी 'चैतन्य चरितामृत' हा ग्रंथ, वृंदावनदासांनी 'चैतन्यभागवत' हा ग्रंथ, लोचनदासांनी 'चैतन्यमंगलम' ही रचना केली. दामोदर पंडित, गदाधर पंडित (इ.स. १४८६-१५१४), हरिदास ठाकूर (- इ.स. १५३४), जगदानंद, मुरारीगुप्त, रामानंदराय, श्रीवास, सनातनगोस्वामी, जीवगोस्वामी, रूपगोस्वामी ह्या संप्रदायातील महत्त्वाच्या व्यक्ती.

ह्या संप्रदायाचे प्रमुख कार्य ओरिसा, पश्चिम बंगाल अशा पूर्व प्रांतातच झाल्याचे दिसून येते. त्याचा प्रभाव बंगाली, उडिया, असमिया व हिंदी साहित्यावरच अधिक पडला आहे. म्हणजेच चैतन्य संप्रदाय महाराष्ट्राबाहेरच बहरला, हे लक्षात घ्यावे लागते.

५. वीरशैव संप्रदाय :

एक प्राचीनतम अवैदिक संप्रदाय म्हणून 'वीरशैव संप्रदाय' ओळखला जातो. तो वैदिक असूनही लिंगपूजक आहे. श्रीबसवेश्वर हे या संप्रदायाचे संस्थापक नसले तरी त्यांनी बाराव्या शतकात ह्या संप्रदायात चैतन्य ओतले. त्यांनी सामाजिक क्रांती आणि भक्तीची जोड ह्या संप्रदायाला दिली. 'श्रीबसवेश्वरांनी चन्नबसवेश्वरांच्या सहाय्याने मूळच्याच उदारमतवादी, मानवतावादी वीरशैवधर्माची अहिंसेच्या व भक्तीच्या परममंगल, परमकल्याणकारी अशा अधिष्ठानावर संघटना केली.'^{१२}

शिवानुभव मंटपाची स्थापना झाली. ह्या मंटपातून श्रीप्रभूदेव, श्रीबसवेश्वर, श्रीचन्नबसवेश्वर ह्यांच्यासारख्या अधिकारी आत्मानुभवी तत्त्वचिंतकांच्या मांडीला मांडी लावून विविध जातीजमातींची माणसे उच्चनीच भेदभाव विसरून धर्मचर्चा करू लागली. अक्कमहादेवी, अक्कनागम्मा, निलम्मा, गंगाम्बिका, राणी महादेवी अशा स्त्रियाही धर्मचर्चेत तन्मयतेने सहभागी झाल्या. वीरशैव संप्रदायाची निर्मिती ही वैदिक धर्माच्या उत्पत्तीबरोबरच झाली, हे मत सबळ पुराव्याअभावी ग्राह्य धरता येत नाही.

वीरशैव पंथाचा उगम 'वीरबाणांजू' ह्या संप्रदायातून झाला आहे. पाचशे स्वामींनी 'ऐहोळे' या गावी पंथाची स्थापना केली. हे स्वामी शैवपंथी असले तरी ते स्वतंत्र विचारांचे होते. ज्या नवीन पंथामध्ये ते सामील झाले, त्या पंथाचा उगम 'अठलूर' या गावी रामय्याच्या प्रेरणेने झाला.

रामय्या हे जर वीरशैव संप्रदायाचे संस्थापक असतील तर बसवेश्वर हे सुधारक आहेत. बसवेश्वरांनी शैवपंथातील विकृती दूर करून शिवभक्तीकडे लोकांना आकर्षित केले. बसवेश्वरांप्रमाणेच अल्लमप्रभू यांनाही या पंथाचे अध्वर्यू मानले गेले. ईश्वरभक्तीतील श्रीमंतांची मक्तेदारी नष्ट करून सामान्यांपर्यंत, स्त्रियांपर्यंत हे अधिकार पोचविण्याचे कार्य त्यांनी केले. ह्या पंथातील शिष्यांना शिवचरण म्हटले जाते. वेळोवेळी हे शिवचरण एकत्र येऊन विविध विषयांवर विचारविनिमय करित आणि त्यांतून निर्माण झालेले ते वचनसाहित्य होय.

वीरशैव संप्रदायाने जे नवीन सिद्धांत मांडले, त्यांत वर्णाश्रमाचे खंडन, भेदभाव निर्मूलन, अग्नी व मूर्तिपूजेचा निषेध, पंचसुतके न मानणे, प्राणीहिंसा न करता शाकाहार सेवन करणे, एकेश्वर मानणे, शरीरावर शिवलिंग धारण करणे व शिवभक्ती करणे आणि शरीरश्रमांना प्रतिष्ठा देणे ह्यांचा समावेश होतो.

विश्वनाथकृत 'ब्रम्हांडपुराण' ही चौदाव्या शतकातील पहिली मराठी वीरशैव वाङ्मयकृती. ही काव्यस्वरूपातील रचना आहे. विश्वनाथांप्रमाणेच शिवलिंग, रामलिंग, रेवणसिद्ध, भोजलिंग, शातिलिंग ह्यांनीही १५ ते १७ व्या शतकादरम्यान रचना केल्या. शातिलिंगांनी इ.स. १६०४ च्या सुमारास 'विवेकचिंतामणी' हा परमार्थविषयक व अन्य लौकिकशास्त्रविषयक माहितीग्रंथ रचला. त्यांनी कर्णहस्तकी व शांतबोध हे ग्रंथही रचले.

वीरशैव संप्रदायातील एक प्रभावशाली व्यक्ती म्हणून मन्मथस्वामींचे नाव घेतले जाते. मन्मथस्वामींनी 'परमरहस्य', 'मन्मथगाथा', 'ज्ञानबोध', 'अनुभवानंद', 'स्वयंप्रकाश' इत्यादी ग्रंथ रचले. मन्मथशिष्य लिंगेश्वर, लिंगेश्वराचा पुत्र बसवलिंग, महादेव, लक्ष्मण, शिवदास, सत्यात्मज हे सतराव्या शतकापर्यंत झालेले वीरशैव संप्रदायातील काही कवी.

वीरशैवांचा शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धांत कर्मप्रधान आहे. वीरशैवांचा उपासनामंत्र 'ॐ नमः शिवाय' असा षडाक्षरी आहे. त्या अनुषंगाने त्यांच्या बऱ्याचशा गोष्टी सहा ह्या संख्येतच बसविल्या जातात. सर्वशक्तिमान परमेश्वर 'शिव' हाच मानून तो प्रत्येकाच्या शरीरात वास करतो. त्याची पूजा करावी; परंतु अवडंबर माजवू नये. देवाला नैवेद्य किंवा बळी देऊ नये. भव्य मंदिरे बांधू नयेत. थाटामाटाचे उत्सव करू नयेत, अशी समाजसुधारणात्मक मते वीरशैव संप्रदायाची आढळतात.

६. ख्रिस्ती संप्रदाय :

भारतातील आणि विशेषतः मराठी प्रांतातील ख्रिस्ती संप्रदायाचा विचार करताना लक्षात येते की, पोर्तुगिजांनी पश्चिम किनाऱ्यावरील मोक्याची बंदरे काबीज करत इ.स. १५१० मध्ये गोवे ताब्यात घेतले. डोमिनिकन पाद्रीचे तेथे आगमन झाले. फ्रान्सिकन वगैरे इतर पंथाचे पाद्रीही तेथे धर्मप्रसारार्थ येऊन पोचले. पुढे ब्रिटिशांचे आगमन झाले आणि ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांची संख्या वाढतच गेली. फादर स्टीफन्ससारख्या धर्मप्रसारकांनी येशू ख्रिस्त, सेंट पीटर, सेंट अँथनी या ख्रिस्ती संतांवर मराठीतून पौराणिक रचना केली. ती प्रमाण आणि गुण या दृष्टींनी उल्लेखनीय आहे. संस्कृतनिष्ठ अनेक वृत्तात्मक आख्यानाक रचना मराठीत रुढण्यापूर्वीचा हा काळ होता. त्यामुळे ही रचना संतकवींच्या कथात्मक ओवीबंधाशी जवळीकतेचे नाते सांगते. धर्मप्रचाराच्या दृष्टीने ख्रिस्ती संतमहंतांची आख्याने सांगणारी पुराणरचना मराठीत झाली.

फादर स्टीफन्स यांनी 'कोंकणीचे व्याकरण' पोर्तुगीजमध्ये, 'धर्मतत्त्वपुस्तिका' कोंकणीत तर 'ख्रिस्तपुराण' हा ग्रंथ मराठीत लिहिला. गोव्यातील कवी ज्ञानेश्वर, एकनाथांच्या रचनांचा वारसा चालवीत होते. त्याच सुमारास फादर स्टीफन्सचे आगमन झाले होते. फादर स्टीफन्स यांनी देवनागरी लिपीचा अभ्यास केला. मराठी शिकले आणि 'बायबल' ह्या पवित्र धर्मग्रंथावर आधारित 'ख्रिस्तपुराण' निर्माण केले. हा ग्रंथ इ.स. १६१४ मध्ये रचला.

एतियेत—द—ला क्रुवाँ हा फ्रेंच जेझुइट धर्मप्रचारक इ.स. १६०२ मध्ये गोव्यात आला आणि त्याने कोंकणी व मराठीचा अभ्यास करून 'पीटर पुराण' हा सुमारे १५००० ओव्यांचा ग्रंथ रचला.

ख्रिस्ताच्या दारुण अंतावर आणि मेरीच्या करुण विलापावर तीन विलापिका मराठीत प्रसिद्ध आहेत : 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण', 'ख्रिस्ताचे यातनागीत', 'ख्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहणाप्रसंगीचे विलाप'. यांपैकी पहिली रचना क्रुवाँची असावी. दुसरी रचना पाद्री मानुएल जाँकीस द नोरोँज यांची तर तिसरी विलापिका कोण्या चरणसेवक या कत्याने रचली आहे.

आंतुनियु—द सालंदाज (इ.स. १५९८ ते १६६३) या जेझुएट संतचरित्रकाराने सांतु आतुनीची जीवित्वकथा रचली. याशिवाय 'जीवित्ववृक्षाची फळे' हा गोव्याच्या बोलीत रचलेला ग्रंथही त्यांच्या नावावर आहे.

पाद्री अलमैद, पेद्रोज इत्यादींनीही ख्रिस्ती मराठी वाङ्मयात भर टाकली. या सर्वांचा विचार करताना मराठी सरस्वतीच्या दरबारातील एक श्रेष्ठ विलायती मानकरी म्हणून फादर स्टीफन्स यांना मान द्यावा लागतो.

निष्कर्ष :

प्राचीन काळापासून कितीतरी संप्रदाय, त्यातून निर्माण झालेले उपसंप्रदाय, पंथ आढळतात. या सर्वांना धर्माचे अधिष्ठान होते. भक्तीची जोड होती. अनेक बंधनांमध्ये, व्रतवैकल्यांमध्ये, कालबाह्य रूढी—परंपरांमध्ये अडकलेल्या समाजाला बाहेर काढण्याचे कार्य संप्रदायांनी केले. निवडक संप्रदायांमधील कर्मठपणा सोडला तर उदारमतवादाची बीजे या पंथसंप्रदायांच्या विचारांमध्ये रुजलेली दिसतात. वर्णाश्रमविरोधी, जातिप्रथेविरोधी कार्य या संप्रदायांनी केले. स्त्रियांना, शूद्रांना बहुजन समाजाला एकत्र आणून त्यांचे अधिकार मिळवून दिले. समानता आणण्याचा प्रयत्न केला. काळाच्या ओघात काही संप्रदाय नाहीसे झाले. तरीही वारकरी संप्रदाय, नाथ संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, महानुभाव पंथ, समर्थ संप्रदाय या पाच संप्रदायांनी महाराष्ट्रावर दीर्घकाळ अधिराज्य केले.

चैतन्य संप्रदाय हा प्रामुख्याने ओरिसा, बंगाल अशा पूर्व भारतीय प्रांतात कार्यरत होता. वीरशैव संप्रदाय हा दक्षिण भारतातच बहरला. त्यामुळे महाराष्ट्रात या दोन्हींचा फारसा प्रभाव पडला नाही. काही संप्रदायांची कडक आचरणे, मर्यादित वर्गाचे भक्तगण यांमुळे ते लोकाभिमुख झाले नाहीत. शिवाय एखाद्या दीपस्तंभापुढे काजव्यांचे अदृश्य होणे साहजिकच, या न्यायाने वारकरी संप्रदायाने जे एकाच भागवत झेंड्याखाली भक्तिमार्गाने तळागाळापासून सर्वांनाच एकत्र आणले, नामसंकीर्तनाचे साधे सोपे आचरण शिकविले त्यामुळे या संप्रदायापुढे अन्य संप्रदाय व पंथ झाकोळून गेले आणि साहजिकच त्यांचे साहित्यही तितकेसे लोकाभिमुख होऊ शकले नाही. मात्र मराठी वाङ्मयअभ्यासकांना हा इतिहास एक मौल्यवान ठेवा म्हणूनच बघावा लागेल.

संदर्भ :

१. देशमुख, उषा माधव, 'रुजुवात', **मराठी साहित्याचे आदिबंध**, प्रथमावृत्ती, लोकवाङ्मय गृह प्रा.लि., मुंबई, १९८२, प्रारंभिक पृ. ८.
२. बहिरट, भा.पं., 'पुरस्कार', **महाराष्ट्रातील पाच संप्रदाय** (पं.रा. मोकाशी), द्वितीयावृत्ती, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, १९७५, पृ. १४.
३. मोरजे, गं.ना., 'अन्यपंथीय रचना : शाहिरी व गद्य', **मराठी वाङ्मयाचा इतिहास**, खंड दुसरा, भाग पहिला, संपा. स.गं. मालशे, प्रथमावृत्ती, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, १९८२, पृ. ६०३.
४. देशपांडे, अ.ना., 'महाराष्ट्र सारस्वत जैनांनीही समृद्ध केले', **प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास**, भाग तिसरा, प्रथमावृत्ती, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, १९७३, पृ. १६६.
५. मोरजे, गं.ना., 'अन्यपंथीय रचना : शाहिरी व गद्य', **मराठी वाङ्मयाचा इतिहास**, खंड दुसरा, भाग पहिला, **उनि.**, पृ. ६०३.
६. देशपांडे, अ.ना., 'नागेश संप्रदाय', **प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास**, भाग तिसरा, **उनि.**, पृ. १५७.
७. जोशी, महादेवशास्त्री (संपा.), 'सूफी संप्रदाय', **भारतीय संस्कृतिकोश**, खंड दहावा, प्रथमावृत्ती, भारतीय संस्कृतिकोश मंडळ, पुणे, १९७९, पृ. १००.
८. देशपांडे, अ.ना., 'सूफी दर्शन', **प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास**, भाग तिसरा, **उनि.**, पृ. १५७.
९. जोशी, प्र.न., 'संत एकनाथांचे समकालीन', **प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास**, प्रथमावृत्ती, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, २००२, पृ. १५४.
१०. मोरजे, गं.ना., 'अन्यपंथीय रचना : शाहिरी व गद्य', **मराठी वाङ्मयाचा इतिहास**, खंड दुसरा, भाग पहिला, **उनि.**, पृ. ६१६.
११. जोशी, महादेवशास्त्री (संपा.), 'चैतन्य संप्रदाय', **भारतीय संस्कृतिकोश**, खंड तिसरा, **उनि.**, पृ. ४५४.
१२. देशपांडे, अ.ना., 'वीरशैवांचे मराठी साहित्य', **प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास**, भाग तिसरा, **उनि.**, पृ. १७२.

जागतिक आर्थिक मंदी आणि तिचे रोजगारावर होणारे परिणाम

— कु. रेखा वाठ

सहयोगी प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग,
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ, भ्रमणध्वनी ९४२२१५३३५३

प्रस्तावना :

जगातील आर्थिक मंदीची पहिली सुरुवात सन १९२९ पासून झाली. १९८० च्या ही दशकात विकसित देशात अमेरिका, युरोप, जपान यांची अर्थव्यवस्था संकरात आली होती. आता सन २००८ ला अचानक अमेरिकेसारख्या बलशाली व विकसित देशात मंदीचा सामना करावा लागला.

बाजारपेठेतील उत्पादन जर सलग सहा महिन्यांमध्ये कमी झाले तर त्याला मंदी असे म्हणतात. तसेच अर्थव्यवस्थेमध्ये जेव्हा प्रतिमानाशी उत्पादन पूर्ण क्षमतेच्या तुलनेने नीचतम पातळी गाठते तेव्हा त्या स्थितीला मंदी असे म्हणतात. उत्पादन व रोजगार यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर झालेल्या घसरणीला मंदीची संज्ञा लावली जाते. साधारणतः अर्थव्यवस्थेत तेजीचे चक्र ६ ते १० वर्षे असते. परंतु जेव्हा आर्थिक मंदीची अवस्था असते तेव्हा अर्थव्यवस्था कोणत्याही आर्थिक वर्षात मंदीपासून तेजीकडे जाण्यासाठी सहा महिन्यांपासून दोन वर्षांपर्यंतचा कालावधी लागतो. मंदीच्या काळात औद्योगिक क्षेत्रात खालची पातळी गाठलेली असते म्हणजेच कमी उत्पादन, किरकोळ विक्री, प्रचंड बेकारी, उद्योगामध्ये अपयश ही मंदीची लक्षणे होय.

जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे संपूर्ण जगभर जाळे पसरलेले आहे. औद्योगिक उत्पादनापासून बँकापर्यंत तसेच शेतीपासून व्यापारापर्यंत या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले आहे. जागतिकीकरणामुळे एक प्रकारचे भय निर्माण झाले आहे. काही उद्योगांनी तर स्पर्धात्मक क्षेत्रात उतरण्यापेक्षा आपला उद्योगच परकीय कंपन्याला विकून टाकला. स्वस्त सुंदर चिनी माल आज बाजारपेठेत मिळू लागला आहे. गेल्या १४-१५ वर्षांच्या प्रगतीमुळे आपली उत्पादनक्षमता वाढली; परंतु मागील ४-५ वर्षांच्या काळात मंदीच्या सावटामुळे मागणी पुरेशी वाढली नाही.

मंदीची सुरुवात :

सन २००८ मध्ये मंदीची सुरुवात अमेरिकेत झाली असून याची झळ पूर्ण युरोप आणि आशिया खंडात पोहचली. अमेरिकेत होम लोन आणि मॉर्गेज लोन यामध्ये न चुकवणाऱ्या ग्राहकांच्या संख्येत तेजीने वाढ झाल्यामुळे लेहमेन ब्रदर्स, मेरीलिच, बँक ऑफ अमेरिका यासारख्या वित्तीय संस्था याच्या प्रभावात आल्या. अमेरिका सरकारही यावर काहीही करू शकली नाही. आणि पाहता पाहता अमेरिकेतील ६३ बँकांना ताले लागले. गुंतवणुकदारांचे पैसे बुडाल्याने अनेकांवर बरोजगारीची वेळ आली. अमेरिकेतील बँका व्यतिरिक्त अमेरिकी नॅसडॅकचे माजी अधिकारी आणि नॅसडॅक मार्केटचे माजी चेअरमन ७० वर्षीय बर्नार्ड मेडाफ यांनी ६५ अब्ज डॉलरचा घोटाळा केला असून जगातील हा पहिला मोठ्या प्रमाणावर बँक घोटाळा आहे. मेडाफ यांच्या विरोधात गुन्हा दाखल करून त्यांना अटक करण्यात आली. तोपर्यंत मेजफ यांच्या धक्क्याने जगातील अनेक बँका कोसळल्या होत्या. स्पेनमधील सेनटेडर, ब्रिटेनमधील एबे बँका, एलायनस् एण्ड बिगली इ. बँका आणि आर्थिक संस्थांना सुध्दा याचा फटका बसला होता. जवळपास २.३ कोटी डॉलरचे नुकसान या बँकांना सहन करावा लागला. सोबतच आशिया खंडातील बाजारपेठांना सुध्दा याचा जोरदार फटका बसला होता.

भारतावर जागतिक मंदीचा प्रभाव :

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये जागतिक आर्थिक मंदीचा प्रभाव पडला परंतु इतर देशांच्या तुलनेत कमी पडला. भारतात मंदीचा प्रभाव शेअर बाजार, आयात आणि निर्यात आणि आऊटसोर्सिंग व्यवसायावर पडला. डॉलरच्या तुलनेत रूपयांची किंमत कमी असल्यामुळे हा प्रभाव पडला. मंदीला सावरण्यासाठी केंद्र सरकारने २० हजार कोटी रूपयांची पॅकेजची घोषणा केली. या पॅकेजअंतर्गत लहान उद्योगाला अनेक सवलती देण्यात येणार असून उद्योग सुरू करण्यासाठी एक कोटी रूपयापर्यंत कर्ज दिले जाणार होते. याशिवाय सेंट्रल वॅटमध्ये ४ टक्के सुट दिली जाणार होती. सरकारने ५ लाखांपासून ते २० लाख पर्यंतच्या गृहकर्जांच्या व्याज दरात सुट देण्याचा निर्णय घेतला होता. याशिवाय निर्यातीला प्राधान्य देण्यासाठी ३५० कोटी रूपयांची तरतूद करण्यात आली.

जागतिक आर्थिक मंदीच्या विळख्यात भारत असताना पंतप्रधान मनमोहनसिंग यांनी म्हटले होते की, आम्ही जागतिक आर्थिक मंदीमुळे प्रभावीत झालेले आहो तरी भविष्यात अतिशय वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था राहिल आणि हे खरेच ठरले. मंदी आल्यावर भारताचा आर्थिक विकासाचा दर बघितली तर २००९ वर्षाच्या सुरुवातीला आर्थिक विकासाचा दर ५.८ टक्के होता. सन २००९ च्या शेवटी हा दर ७.९ टक्केवर गेला आणि २०१० मध्ये हा दर ८.८ टक्क्यावर दिसतो. याचाच अर्थ भारताचा आर्थिक विकासाचा दर वाढलेला दिसत आहे.

मंदीचा रोजगारावर प्रभाव :

अमेरिकेतील आयटी क्षेत्रातील इंटरनेशनल बिझनेस मशीन्स कार्पोरेशन (आय.बी.एम.) या कंपनीवर मंदीचा प्रभाव सर्वात जास्त पडला असून या कंपनीने २८०० कर्मचाऱ्यांना नोकरी सोडून जाण्यास सांगितले. युरोप आणि अमेरिकेतील काही कंपन्यांनी ६७ हजार कर्मचाऱ्यांना नोकरी सोडण्यास सांगितले. जागतिक आर्थिक मंदीचा प्रभाव अंबानीच्या रिलायन्स कंपनीलाही बसला असून कंपनीने विविध विभागातील जवळपास ५००० कर्मचाऱ्यांना राजीनामा देण्यास सांगितले होते. रिलायन्स रिटेलमध्ये कपात होणार होती. इंटरनेट सेवा पुरविणाऱ्या याहू इंडिया कंपनीतही नोकरी कपात करण्यात आली. रसायन क्षेत्रातील डाऊ या सर्वात मुख्य असणाऱ्या कंपनीने ५००० कर्मचाऱ्यांची नोकरी कपात करणार असून वीस प्रकल्पही बंद करणार होते. आशिया खंडातील सोनी कंपनीलाही मंदीचा फटका बसला असून या मोठ्या कंपनीने ८००० कर्मचाऱ्यांना काढून टाकण्याचा निर्णय घेतला होता. एवढेच नव्हे तर या कंपनीने अनेक क्षेत्रातील गुंतवणूकही मागे घेतली असून ११ अब्ज डॉलर्सपर्यंत खर्चातही कपात करण्याचे ठरविले होते.

कपात झालेल्या व्यक्तीच्या कुटुंबाची जबाबदारी :

कपात झालेल्या व्यक्तीची मानसिकता बिघडले व तो आत्महत्येस प्रवृत्त होतो. यासाठी कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीने त्याच्यावर लक्ष दिले पाहिजे. संयुक्त कुटुंब पध्दती असेल तर अशा वेळेस त्या व्यक्तीवर एकदम तणाव न देता कुटुंबातील इतर व्यक्ती जबाबदारी उचलण्यास हातभार लावतात. कुटुंबातील सदस्यांनी खर्च कमी करून त्याला सहकार्य करावे. त्या व्यक्तीला डिप्रेशन पासून वाचविण्यासाठी पैसे सोडून इतर विषयावर चर्चा करण्यात यावी तसेच आर्थिक बाबींवर चर्चा न होता मनोरंजनावर लक्ष केंद्रीत करायला हवे. त्यांना सामाजिक जबाबदारीची जाणिव करून द्यायला पाहिजे. रोज नवीन काहीतरी करण्यासाठी प्रयत्न करायला पाहिजे. घरातील वातावरण हसत खेळत ठेवले पाहिजे. नेहमी सकारात्मक दृष्टीकोन असला पाहिजे. नोकरी गेल्यामुळे किंवा पगारात कपात झाल्याने सर्वच संपणार नाही हे लक्षात आणून द्यायला पाहिजे.

मंदीवर सरकारचे उपाय :

सरकारने खेळते भांडवल वाढवण्याचा प्रयत्न करायला पाहिजे. रिझर्व्ह बँकाचे व्याज दर कमी करायला पाहिजे. अनुदानात वाढ व उत्पादनाच्या प्रमाणात समग्र मागणीत वाढ करणे, खाजगी गुंतवणुकीस चालना देणे, करात वाढ न करता सरकारी खर्चात वाढ करणे, काळा पैसा उघडकीस आणणे इ. उपाय सरकारने करायला पाहिजे.

निष्कर्ष :

भारताच्या अर्थव्यवस्थेत जागतिक आर्थिक मंदीचा प्रभाव इतर देशांच्या तुलनेने कमी पडला, कारण भारत हा विकसनशील देश आहे. भारतात नैसर्गिक साधन संपत्ती इतर विकसित देशांच्या तुलनेने अधिक आहे. नॅनो सारखी स्वस्त आणि लहान कार भारताने तयार केली आहे. तंत्रज्ञान क्षेत्रातही भारत आघाडीवर आहे.

मंदीवर मात करण्यासाठी शासकीय प्रयत्नांसोबत खाजगी उद्योगांनी सुध्दा या परिस्थितीला सावरण्यासाठी पुढे यायला हवे. यासाठी प्रत्येक क्षेत्राने आपल्या स्तरावर प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. तसेच सरकारने जास्तीत जास्त रोजगार उपलब्ध करून द्यायला हवे जेणेकरून बेरोजगारी कमी होईल. वित्तीय संस्थामध्ये आणि गुंतवणुकीकडे लक्षा द्यायला हवे जेणेकरून बाजारपेठेत खेळते भांडवल राहिल.

संदर्भ :

www.wikipedia.org

www.esakal.com

www.maharashtratimesindiatimes.com

जलसंपत्तीचा विकास आणि व्यवस्थापन

— एन.व्ही. नरुले

सहायक प्राध्यापक व भूगोल विभाग प्रमुख
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि.यवतमाळ, भ्रमणध्वनी ९९२३९०९२९६

प्रास्ताविक :

सर्व विश्व, पृथ्वी, तेज, वायू आणि आकाश या पंचमहाभूताने व्यापलेले आहे. मानवाने मूलभूत अंग म्हणून पाण्याचा उल्लेख होतो. पाणी मानवाने जीवन परंतु कलीयुगामध्ये नैसर्गिक पर्जन्यवृष्टीचा अनियमितपणा/अनिश्चिती यामुळे अवर्षण—दुष्काळासारखी परिस्थिती उद्भवते आणि जीवनोपयोगी पाण्याचे दुर्भिक्ष जाणवते. वाढती लोकसंख्या, शेतीमालाचे उत्पादन, विद्युतशक्ती व उद्योगधंदे, औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरण इत्यादी गोष्टींना पुरेसे पाणी उपलब्ध करता येत नाही. त्यातून पर्यावरणीय संतुलन निर्माण होत आहे. आजकाल सिंचन म्हणजे केवळ शेती उत्पादनासाठी पाण्याचा वापर करून त्याचे योग्य नियोजन व व्यवस्थापन करणे ही जलसिंचनाची परिभाषा समाजात रूढ झालेली आहे. ऊसासारख्या नगदी पिकांना वारेमाप पाण्याचा पुरवठा होतो. भूमिगत पाण्याची पातळी खोलवर गेली आहे. त्यामुळे पेयजलाचा तुटवडा भासतोय. यावर कृत्रिम पर्जन्यवृष्टीचे प्रयोग अंमलात आणले जात आहेत. परंतु जलसंधारण किंवा संवर्धनाकडे कोणाचेही लक्ष नाही. वैश्विक स्तरावर दरवर्षी स्टॉक होम जलपरिषद भरवली जाते आणि त्यातून पाणी समस्येवर वैश्विक विचार करून स्थानिक स्तरावर पाण्याचा प्रत्येक थेंब वाचवा असा संदेश दिला जातो. पण अधनाढय शक्तीमुळे उपलब्ध पाण्याचा वाजवी वापर होवून जल समस्येने उग्र रूप धारण केलेले आहे. या संदर्भात लोक प्रबोधन, पाण्यासंबंधीचे योग्य धोरण, प्राधान्यक्रम व मानसिकता बदलण्याची गरज आहे. लोकांचा सहभाग व नियोजनपूर्वक जलसंपत्तीचे व्यवस्थापन याची जाणीवपूर्वक कार्यवाही करून पाणी समस्या आटोक्यात आणणे शक्य होईल.

जलस्रोत :

भारतीय संस्कृतीचा आत्मा म्हणजे वैदिक वाङ्मय होय. त्यामध्ये भारतीय ज्ञान भांडार व तत्त्वज्ञानाचे निरूपण आढळते.

“या आपो दिव्य उत वा स्रवान्ति खमित्रामा उत वा या स्वयंता ॥

समुद्रर्था याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु” (ऋग्वेद ७.४२.२)

अर्थात, आकाशातून जे पाणी खाली येते, जे जमीनीत पाझरते व जे भूमी प्राप्त होते, जे आपोआप उत्पन्न होऊन समुद्राकडे धाव घेते, ते स्वतः शुध्द आहे. इतरांना शुध्द पवित्र करणारे देवात्मक जल/उदकाने आमचे रक्षण करावे, अशी प्रार्थना उपरोक्त ऋचातून व्यक्त होते. समाज जलदेवता (नद्या — जलप्रवाह) मानते व त्याची उपासना करते.

अथर्व वेदात भूमि सूक्त आहे त्यामध्ये पृथ्वीला भूमिमाता म्हटले आहे.

“यत्रे मध्ये पृथिवी यच्च नभ्यं यास्त ऊर्जास्तन्वः संवभूवः । तासु नो धेहयाथि नः पवस्व माता भूमिः

पूत्रो अहं पृथिव्याः पर्जन्यः पिता सउ नः पिपर्तु ॥” (अथर्ववेद १२.१.१२)

अर्थात उपरोक्त शब्दांत रचनाकार म्हणतो की, भूमी ही माझी माता आहे. मी पृथ्वीचा पुत्र आहे, पर्जन्य आमचा पिता आहे. त्याने आम्हाला समृध्द करावे अशी भावना व्यक्त केलेली आहे. त्याचप्रमाणे जलाची देवता वरूण असून जलदेवतेची संकल्पना इतरत्र मांडलेली आहे. प्राचीन कालामध्ये ऋषीमुनी आपल्या दैवी सामर्थ्याने यज्ञयागादि मार्गाने आवश्यक तेव्हा पर्जन्यवृष्टी करून मानवी जीवन विकसित करित असत.

भारतातील नदी खोरे निहाय उपलब्ध जलसंपत्ती (वार्षिक सरासरीजल) —

१. सिंधू नदी खोरे ४१.९५५ दशलक्ष घनमीटर,
२. गंगा खोरे ४,९३,४०० दशलक्ष घनमीटर
३. ब्रम्हपुत्रा खोरे ५,१०,४९० दशलक्ष घनमीटर
४. साबरमती खोरे ३२०० दशलक्ष घनमीटर

५. माही खोरे ८५०० दशलक्ष घनमीटर	६. नर्मदा खोरे ४०,७०५ दशलक्ष घनमीटर
७. तापी नदी खोरे १७,९८२ दशलक्ष घनमीटर	८. सुवर्णरेखा नदी खोरे ७,४९० दशलक्ष घनमीटर
९. ब्राम्हणी नदी खोरे १८,३१० दशलक्ष घनमीटर	१०. महानदी खोरे ६६,६४० दशलक्ष घनमीटर
११. गोदावरी खोरे १,०५,००० दशलक्ष घनमीटर	१२. कृष्णा खोरे ६७,६७५ दशलक्ष घनमीटर
१३. पेन्नार नदी खोरे ३२३८ दशलक्ष घनमीटर	१४. कावेरी खोरे २०,९५० दशलक्ष घनमीटर
- उपरोक्त नदी खोऱ्यातून एकूण सुमारे १,४०५,९४५ दशलक्ष घनमीटर पाणी दरवर्षी सरासरी प्रमाणात उपलब्ध होते. याशिवाय काही लहान दुयम नद्या व भूमिगत पाणीही उपलब्ध होते. (संदर्भ के. एल.राव १९९५)

जलसिंचन नियोजन — व्यवस्थापन —

भारताचा जलसिंचनाचा ऐतिहासिक मागोवा घ्यायचा झाला तर सामान्यपणे त्याचे खालील प्रमाणे विवरण देता येईल.

प्राचीन काल :

अखंड भारतात प्राचीन काळी अति विस्तृत प्रमाणात जलसिंचन प्रचलित होत असे आढळून आले आहे. हडप्पा—मोहेंजोदारो यासारख्या शुष्क हवामानाच्या प्रदेशात लहानमोठे अनेक सिंचन प्रकल्प राबविले जात होते. असा पुरावा उपलब्ध झालेला आहे. वैदिक काळामध्ये भारतीय ऋषीमुनी दैवी सामर्थ्याने पर्जन्यवृष्टी करीत व कालव्याध्या शेतीला जलपुरवठा करीत. कौशिक सूत्रामध्ये असा उल्लेख उद्धृत केला आहे की, कालव्याध्या मुखाजवळ एक सुवर्ण चकती बसविली जाई. त्यावर निळ्या व तांबड्या दोऱ्याने बेडूक बांधला जाऊन त्यातून जलप्रवाह सोडून सिंचनाची सोय उपलब्ध करीत असत. नारदमुनीने सुमारे ३१५० इ.स.पूर्वकाळी युधिष्ठीराला अशी विचारणा केली होती की, राज्यात शेतीमालाचे उत्पादन वाढविण्यासाठी ठिकठिकाणी धरणे बांधून पाण्याचे वितरण केले जाते की नाही? यावरून प्राचीन काळी जलसिंचनाची सुविधा उपलब्ध केल्याची उदाहरणे सापडतात.

इ.स.पूर्व ३०० च्या सुमारास मौर्य काळ सुवर्णयुगाचा समजला जातो. त्यावेळी ग्रीक राजदूत मेगॅस्थिनिस दरबारी होता. त्याने आपल्या दफ्तरी अशी नोंद केलेली आहे की, प्रत्येक जिल्हा स्तरावरील अधिकाऱ्याने भूमीमापन करावे आणि जलसिंचनाखाली आणले गेलेले क्षेत्र, पाण्याचा वापर किती प्रमाणात कोठे होतो त्याची तपासणी करून राजांना त्याची माहिती द्यावी. कारण जलसंपत्ती राष्ट्रीय संपत्ती असून तिचा विनियोग करण्याची संधी प्रत्येकाला मिळालीच पाहिजे. राष्ट्रीय संपत्तीचा लाभ प्रत्येक शेतकऱ्याला/व्यक्तीला घेता यावा, ही त्याची भूमिका होती. इसवी सनाच्या पहिल्या शतकात दक्षिण भारतामध्ये चोला घराण्याची राज्यसत्ता अस्तित्वात होती. त्याकाळी कावेरी नदीवर “ग्रँड अनिकट” नामक कालवा कोदला जाऊन शेतीला अवर्षणग्रस्त भागात जलसिंचनाची सोय उपलब्ध करून दिली होती. हा कालवा अद्यापि जलपुरवठा करीत आहे. त्यामुळे तंजावर (तामिळनाडू) परिसरात जलसिंचन होत आहे. याशिवाय चोला/चौल राजानी अनेक ठिकाणी दगड—मातीची धरणे बांधलेली आहेत. उदा. तत्कालीन तामिळनाडूतील गंगेकोडा धरण/तलाव, गजेंद्र चौल राजाने अकराव्या शतकात वरील धरण बांधले, त्यातून अद्यापिही जलसिंचन होत आहे. चौदाव्या शतकामध्ये आंध्र राज्यातील पोरुमामिल्ल येथे अनंतराजा तलाव बांधून कुडाप्पा जिल्हयातील शेत जमिन ओलिताखाली आणली. अशा प्रकारे प्राचीन काळी अवर्षण प्रवण दुष्काळी क्षेत्रात तत्कालीन प्रजाहितदक्ष राजानी धरणे—तलावातील पाणी कालव्याध्या उपलब्ध केल्याची नोंद आढळते.

भारतातील मोंगल कालीन जलसिंचन :

याच कालावधी सुमारे चौदरावे ते अठरावे शतकाचा आहे. फिरोजशाह तुघलक याचा काल १३५१ ते १३८८ पर्यंत त्याने १३५५ साली यमुना नदीवर पश्चिम यमुना कालवा खोदला व हिस्सार जिल्हयातील त्याच्या शिकारी क्षेत्रात यमुनेचे पाणी वळवून घेतले. मात्र त्याच्या निधनानंतर तो कालवा बंद पडला. अकबर राजाने आपल्या १५५६ ते १६०५ या काळात हिस्सार कालव्याचे (पश्चिम यमुना कालवा) सन १५६६ मध्ये नूतनीकरण केले. त्यानंतर शाहजहान राजाने कालव्याची दुरुस्ती केली आणि जुन्या दिल्ली मधील लाल किल्ला व मुगल गार्डन परिसराला पाणी उपलब्ध करून दिले. शाहजहानने रावी नदीवर धरण बांधून लाहोर येथील शालीमार बागेला पाणी उपलब्ध करून दिले. हा कालवा सुमारे १८० कि.मी. लांबीचा आहे. त्याची एक शाखा अमृतसर

येथील सुवर्ण मंदिरापर्यंत वाढविली. अशा स्वरूपात मोंगल राजांनी विविध ठिकाणी लहान मोठी धरणे बांधून कालवे खोदले आणि शेती, नागरवस्तीला जलपुरवठा केला. त्यामुळे सिंचन क्षेत्रात उत्पादन वाढीस लागले.

ब्रिटीश काल :

सामान्यपणे एकोणविसावे शतकापासून १९४७ पर्यंत ब्रिटीश काल गणला जातो. या दीडशे वर्षांच्या काळात ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी भारतातील पर्जन्याचा अनियमितपण व अवर्षणप्रवण दुष्काळी परिस्थितीचा अभ्यास सुरू केला आणि शेतीमालाचे उत्पादन वाढविण्यासाठी, व्यापार व वृद्धीकरिता जलसिंचनाकडे लक्ष दिले. हे धरण त्यांच्या व्यापारी प्रवृत्तीला उपकारक ठरले. मोहंमदशाहाने पूर्व यमुना कालवा खोदला होता, ब्रिटीशांनी त्याच्या प्रतिकृतीमध्ये सुधारणा केली, शालीमार कालव्याचे उर्ध्व बारी दुआब कालवा असे नामकरण करून सिंचनाची सुविधा उपलब्ध केली. त्याचप्रमाणे अनेक ठिकाणी विहिरी व कूपनलिका खोदल्या. ब्रिटीश अभियंते प्रा.बी.टी. कोटले व सर आर्थर कॉटन यांनी भारतात प्रभावी कालवे प्रणाली अस्तित्वात आणली. सन १८३४ मध्ये सर आर्थर कॉटन यांनी कावेरी डेल्टा प्रणालीचा प्रकल्प हाती घेतला. कावेरी नदीवर श्रीरंगम येथे धरणे बांधले व त्याचे पाणी कोलेरून कालव्यामध्ये सोडले. त्याला बदलण्यात आले. त्याचप्रमाणे सर आर्थर कॉटन यांनी गोदावरी अॅनिकट कालव्याची रचना अस्तित्वात आणली. त्यामुळे आंध्र राज्यातील अवर्षण प्रवण क्षेत्रातील सुमारे चार लक्ष हेक्टर शेतजमीन ओलीताखाली आली. सर कॉटन यांच्या सुचनेप्रमाणे सन १८५२ मध्ये कॉटन ओर यांनी अॅनिकट उर्ध्व परिसरात कृष्णा कालवा खोदला. अॅनिकट व कृष्णा कालवा यामुळे सुमारे पाच लक्ष हेक्टर क्षेत्राला पाणी पुरवठा करता आला. प्रा.बा.कौटले यांनी उत्तर प्रदेशात उर्ध्व गंगा कालव्याचे काम सन १८३६ मध्ये हाती घेऊन ते सन १८५४ मध्ये पूर्ण के. हा कालवा त्याकाळात जगतील सर्वात मोठा कालवा म्हणून जाणला जाई. हरिद्वारापासून गंगा कालवा सुरू होतो. प्रथमतः तेथील धरण दगड—माती—लाकडाने बांधले होते, नंत १८९७ मध्ये हरिद्वाराचा जलसाठा भक्कम पायावर वाढविला गेला आणि गंगा कालव्यातून जलसिंचनाची सोय उपलब्ध करण्यात आली. त्यातून जलवाहतूकही करण्यात येवु लागली.

एकोणविसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ब्रिटीशांनी अनेक धरणे बांधून कालव्यातून जलसिंचनाची सोय उपलब्ध करून दिली. पंजाबमध्ये सिरहिंद कालवा, निम्न सोहांग व पारा कालवा, निम्न चिनाब कालवा खोदला गेला, उत्तर प्रदेशात निम्न गंगा कालवा, आग्रा कालवा व बेतवा कालवा खोदला गेला. तामिळनाडूत पेरियार कालवा, महाराष्ट्रात मुठा कालवा खोदला. सन १८६९—७९ मध्ये मुठा नदीवर खडकवासला धरण बांधले गेले. ओरिसातील ऋषीकूल्य प्रकल्प १८८४ मध्ये पूर्ण केला. नोरा कालवा १८८१ साली सुरू झाला. गोकाळ कालवा १८८२ मध्ये पूर्ण झाला. बेतवा कालवा १८९२ मध्ये कार्यान्वित झाला.

विसाव्या शतकाचा पूर्वार्ध :

सन १९०१ ते १९५० या कालावधीत सन १९०३ मध्ये ब्रिटीश शासनाने जलसिंचन आयोग स्थापन केला आणि अखंड भारतातील अवर्षण प्रवण/दुष्काळी प्रदेशाची पाहणी करण्याचा मनोदय व्यक्त केला. असुरक्षित शेती क्षेत्राला कायम स्वरूपी पाणीपुरवठा करता यावा या दृष्टीने जलसिंचन आयोगाने विस्तृत प्रमाणात सिंचन प्रस्ताव तयार करण्याचा निर्णय घेतला. त्यातून त्रिवेणी प्रकल्प (बिहार), प्रवरा, गोदावरी कालवा, नीरपा उवा कालवा (महाराष्ट्र), शारदा प्रकल्प (उत्तरप्रदेश), वैनगंगा व महानदी कालवा इत्यादी योजना हाती घेण्यात आल्या. शिवाय सन १९२१ ते १९३५ या कालावधीत महत्वाचे जलसाठे निर्माण करण्यात आले. त्याकाही सन १९२७ मध्ये मध्यवर्ती जलसिंचन मंडळ स्थापन करून भारतीय व विदेशी तंत्रज्ञांची तांत्रिक देवाणघेवाणतून काही सिंचन प्रकल्पांची रचना करण्यात आली. त्यामध्ये कृष्णराजसागर प्रकल्प (कर्नाटक), निजामसागर (आंध्र), म्हैसूर प्रकल्प (मद्रास), कावेरी, हेमवती आणि लक्ष्मणतीर्थ या नद्यांच्या संगमाजवळ कृष्णराज सागर प्रकल्प आहे. त्यामुळे सुमारे ५०,००० हेक्टर शेतजमिन ओलिताखाली आली. डॉ. विश्वेश्वरैया यांनी त्याची रचना करून त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रकल्प सन १९३१ मध्ये पूर्ण करण्यात आला. निजामसागर प्रकल्प मांजरा नदीवर आहे. त्यामुळे आंध्र राज्यातील सुमारे ११० हजार क्षेत्रास जलसिंचन उपलब्ध झाले. म्हैसूर धरण कावेरी नदीवर आहे. ते सन १९३४ मध्ये पूर्ण करण्यात आले.

बिकानेर कालवा सतलज नदीवर असून त्याचा जलाशय मिरोझपूर जवळ आहे. त्यापासून सन १९२७ पासून सुमारे २.२ लक्ष हेक्टर जमिनीला पाणीपुरवठा केला जातो. अखंड भारतात (हिंदुस्थान) एप्रिल १९३७

पर्यंत प्रादेशिक सत्ता/स्वायत्ता अस्तित्वात होती. मात्र जलसिंचन विभागाचे प्रशासन राज्य सचिवामार्फत केले जात असे. त्यानंतर जलसिंचनाची पूर्ण जबाबदारी राज्याकडे सुपूर्द करण्यात आली. सन १९२७ मध्ये केंद्र शासनाने मध्यवर्ती जलसिंचन मंडळ स्थापन करून अखंड भारतातील सिंचन व्यवस्था कार्यान्वित केली होती. त्यामुळे भारत व विदेश यामधील तांत्रिक ज्ञान व अनुभवी तंत्रज्ञांच्या मार्फत वैचारिक देवाणघेवाण होण्यास मदत झाली. राज्यातील अवर्षण व दुष्काळ प्रवण क्षेत्रातील शेतीसाठी पाणीपुरवठा उपलब्ध झाल्याने काहीशा प्रमाणात प्रगती झाल्याचे आढळते.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतातील जलसिंचन सुविधा :

भारताला सन १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. केंद्र शासनाने १९४९-५० मध्ये मध्यवर्ती जलसिंचन व ऊर्जा महामंडळाची पुनर्रचना केली. जलसिंचन व औद्योगिक प्रगतीसाठी उर्जा निर्मितीची पूर्तता करणारे प्रकल्प हाती घेतले. सन १९५१ पासून भारताची नियोजनात्मक धोरण स्विकारले. लोकशाही समाजवाद, मिश्र अर्थव्यवस्था आणि शेती व अवजड उद्योगधंदे उभारण्याच प्रयत्न सुरू केला. भारतातील प्रमुख नदी खोरे आणि त्या क्षेत्रातील उपलब्ध जलसंपत्ती यांची कोरेनिहाय पाहणी करण्यात येऊन बहुउद्देशीय प्रकल्पांची कल्पना अंमलात आणली. उत्तरेकडील नद्यांना (हिमालयात उगम) वरचे वर पूर येतात व मोठया प्रमाणात नुकसान संभवते. त्यावर पूर नियंत्रण व जलविद्युत निर्मितीची केंद्र सुरू करून उर्जा उपलब्ध करून देण्यात आली. धरणातील जल कालवे खोदून जलसिंचनाबरोबर जलवाहतून सुविधा ही उपलब्ध होऊ शकली. भाक्रा नानगल, हिराकूड व कोसी योजना, कोयना प्रकल्प, काक पार योजना इत्यादी प्रकल्प पंचवार्षिक योजना काळात पूर्ण करण्यात आले. त्यामुळे शेती उत्पादन वाढू लागले. उर्जा निर्मितीमुळे औद्योगिक वाढीस चालना मिळू लागली. पूर नियंत्रण होऊन नैसर्गिक नुकसानीत घट होऊ लागली. जलवाहतूक सुविधा उपलब्ध झाली.

भारतातील नदी खोरे निहाय सिंचनातून सुमारे ३०५ लक्ष हेक्टर शेतजमीन ओलीताखाली आणली गेली. त्याचे वितरण खालील प्रमाणे —

१. सिंधू नदी खोरे ५०.९२ लक्ष हेक्टर	२. गंगा खोरे १३०.६५ लक्ष हेक्टर
३. ब्रम्हपुत्रा १.०६ लक्ष हेक्टर	४. साबरमती खोरे ०३.३७ लक्ष हेक्टर
५. तापी खोरे ६ लक्ष हेक्टर	६. माही नदी खोरे ०३.४० लक्ष हेक्टर
७. सुवर्णरेखा खोरे ०.५३ लक्ष हेक्टर	८. ब्राम्हणी वेत्रणा ०४.०७ लक्ष हेक्टर
९. महानदी खोरे १६.६७ लक्ष हेक्टर	१०. गोदावरी खोरे १७.९९ लक्ष हेक्टर
११. कृष्णा खोरे ३८.०६ लक्ष हेक्टर	१२. कावेरी खोरे ११.१५ लक्ष हेक्टर
१३. पेन्नार नदी खोरे ०१.७९ लक्ष हेक्टर	

अशा प्रकारे स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये लहान मोठया, मध्यम व प्रमुख जलसिंचन योजना उत्पादन वाढीस उत्तेजन देवू लागल्या. भारतातील अवर्षण व दुष्काळ प्रवण क्षेत्रांची पाहणी सर्वेक्षण करण्यात आले आणि नद्या-नाल्यातून वाहणारे वाजवी जल अवर्षण प्रवण क्षेत्रात साठविण्याचे प्रयत्न केले. पाझर तलाव खोदले व साठवण केली. राष्ट्रीय स्तरावर जलसंधारण, जलावर्तन आणि जलवाहिन्या यासारख्या कार्यक्रमांचे नियोजन करण्यात येवून देशातील उपलब्ध जलसंपत्तीचे संरक्षण, संवर्धन, विकास आणि तिचे उपयुक्तता पूर्ण फायदेशिर व्यवस्थापन करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. नैसर्गिक जलसंपत्ती मानवी जीवन समृद्ध करणारी प्रबळ शक्ती आहे. तिचा व्यय झाला किंवा खर्च झाला तरी तिची पुनःपुन्हा निर्मिती होते. परंतु तिचा वापर काळजीपूर्वक योग्य मार्गाने झाल्यास किंवा सुस्थितीत जलसंपत्तीचे व्यवस्थापन व्हायला पाहिजे. अशीच अपेक्षा आहे. भारतातील जलसंपत्ती आणि तिचा विकास व्यवस्थापन या संदर्भात ऐतिहासिक आढावा विशद करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ :

के.एल. राव : भारतातील जलसंपत्ती, प्रकाशक ओरीएंट लॉगमन लि. १९९५.

डॉ. विठ्ठल धारपुरे : भारताचा भूगोल

डॉ. सुरेखा पंडित : भारताचा भूगोल.

माहितीसेवांमध्ये ग्रंथालयाची बदलती भूमिका

— डॉ. जी.पी. उरकुंदे

ग्रंथपाल, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब,
जि. यवतमाळ, भ्रमणध्वनी ९७६५०३४०९७

प्रस्तावना

आजच्या संगणकीय युगात माहितीच्या स्वरूपाला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. जगामध्ये १४ ऑक्टोबर हा दिवस माहिती उपलब्धतेचा दिवस म्हणून साजरा करण्यात येतो माहितीचे स्थान हे आर्थिक केंद्रस्थानी आहे. माहितीचे संप्रेक्षण म्हणजेच माहितीचे तंत्रज्ञान होय. माहितीच्या युगात ग्रंथालयांना महत्त्वाची भूमिका पार पाडावी लागत आहे. ग्रंथालयाकडून वाचकांच्या अपेक्षा वाढलेल्या आहेत. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात संगणकीय प्रणालीच्या माध्यमातून वाचकांना अत्याधुनिक स्वरूपाच्या सेवा पुरविण्यासाठी ग्रंथालयावर फार मोठी जबाबदारी आलेली आहे. ती जबाबदारी समर्थपणे पार पाडण्यासाठी आधुनिक तंत्रप्रणालीचा ग्रंथालयात वापर करावा लागत आहे. यासाठी ग्रंथालयांना आपल्या पारंपारिक भूमिकेत व बदलत्या प्रवाहाबरोबर आपल्या सेवेत बदल करावा लागत आहे. माहिती म्हणजेच ज्यामध्ये माहिती मूळ मजकूर, प्रतिमा, ध्वनी, सांकेतिक खुणा, संगणक प्रणाली व आधारभूत माहिती याचा वापर करून माहितीचा तयार करणे क्रमप्राप्त आहे.

आजच्या युगाला माहिती व तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून ओळखले जाऊ लागले आहे. संगणक प्रणालीच्या उदयानंतर माहिती तंत्रज्ञानाला विकासाचा पर्याय मानू लागले आहे कोणत्याही देशाचा विकास मुख्यत्वे त्या देशाची अर्थव्यवस्था व माहिती तंत्रज्ञानावर अवलंबून असते.

माहितीचा विस्फोट आणि माहिती सामुग्री यांना वाढत्या प्रमाणात संग्रहित करणे ही एक ग्रंथालयाकरिता आव्हानात्मक बाब ठरलेली आहे. आजच्या युगात साहित्याची निर्मिती इतक्या मोठ्या प्रमाणात होत आहे की, ग्रंथालयांना ती संग्रहित करणे कठीण वाटू लागले आहे. यासाठी संगणक व माहितीतंत्रज्ञानाची निर्मिती झालेली आहे. ग्रंथालये संगणक व माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून जगाच्या कोणत्याही भागातून माहितीचा संग्रह करून त्याचे संप्रेक्षण करू पाहत आहे. माहितीच्या तंत्रज्ञानामध्ये प्रमुख्याने इंटरनेट, नेटवर्क, ग्राफीक्स इत्यादीचा प्रयोग करून वाचकांना माहितीसेवा पुरविण्याचे कार्य आधुनिक ग्रंथालये करीत आहे.

आधुनिक ग्रंथालयात माहिती व तंत्रज्ञानाचे महत्त्व

ज्ञान पोहचविणे ही आधुनिक ग्रंथालयाची केवळ संकल्पना नसून विविध तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने वाचकांना सेवा पुरवून ग्रंथालयाचा विकास घडवून आणणे हे महत्त्वाचे उद्देश आहे. यासाठी ग्रंथालयाच्या सेवांमध्ये गतिमानता आणि ऐकरूपता आणणे महत्त्वाचे आहे. यासाठी खालील उद्देश प्रामुख्याने असले पाहिजे.

- १ माहितीचे संकलन, संघटन व संप्रेक्षणांमध्ये गतिमानता आणणे
- २ माहितीप्रधान समाज निर्माण करण्याची भूमिका पार पाडणे
- ३ पेपरलेस लायब्ररी, डिजीटल लायब्ररी निर्माण करणे
- ४ माहितीचा उपयोग व आवश्यकता वाढवण्यावर भर देणे
- ५ माहितीसेवा सेवा व त्यांच्या गुणवत्तेमध्ये वाढ करणे
- ६ ग्रंथालयाच्या कामकाजात गतिमानता आणणे

आधुनिक ग्रंथालयांना माहितीच्या युगात माहिती तंत्रज्ञानाच्या साधनांद्वारे प्रक्रिया करून माहिती वाचकापर्यंत अधिक परिणामकारकपणे पोहचविता येणे सहज शक्य झाले आहे. माहिती सेवांच्या जाळ्यात तंत्रज्ञान हे समाजपरिवर्तनाचे व व्यक्तीमत्व विकासाचे प्रभावी साधन झालेले आहे. सध्या सूचना नेटवर्कद्वारे संपूर्ण जगाला एक लघू स्वरूप देण्यात आलेले आहे. देशोदेशातील परस्पर अंतर समाप्त झाले आहे. आज संपूर्ण जग यामुळे अशाप्रकारे जुळले आहे की, माहितीची पुनर्प्राप्ती करण्यासाठी कोणत्याही प्रकारची अडचण राहिलेली नाही. ग्रंथालयातील वाचकांना अनेक प्रकारची सेवा उपयोगी पडेल अशाप्रकारची सेवा देण्यासाठी ग्रंथालयांनी आपल्या भूमिकेत बदल करणे आवश्यक झालेले आहे. उच्च प्रकारच्या गुणवत्तेची सेवा देण्यासाठी ग्रंथालयांनी सज्ज राहण्याची वेळ आली आहे.

वाचकांची कोणत्याही प्रकारची गैरसोय होणार नाही यासाठी ग्रंथालयांना आपल्या भूमिकेत बदल करावा लागणार आहे. तरच वाचकांना ग्रंथालयातील माहिती सेवांचा लाभ मिळू शकेल.

ग्रंथालयाचे बदलते स्वरूप

आधुनिक माहितीच्या युगामध्ये ग्रंथालये महत्वाची भूमिका पार पाडत आहे. माहितीतंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये ग्रंथालये ही माहितीसेवा देणारी केन्द्रे बनली आहेत ग्रंथालयाच्या माहिती केंद्रामध्ये ग्रंथ आणि नियतकालिकापेक्षाही संगणक आणि इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांनी जागा घेतलेली आहे. माहिती संचयनाच्या नवीन साधनांचा उपयोग करून वाचकांना सेवा देण्याचे आव्हान आज ग्रंथालयासमोर आहे. याचाच एक भाग म्हणून डिजीटल ग्रंथालयाची संकल्पना समोर आलेली आहे.

आजच्या संगणकीय युगात इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमांच्या प्रवाहात ई-बुक्स, ई-जनरल, इंटरनेट इत्यादी प्रकारांचा समावेश करण्यात आला आहे. मुद्रिते वाचन साहित्य वारंवार हाताळल्यामुळे खराब होण्याची शक्यता असल्यामुळे मुद्रित वाचन साहित्याची तांत्रिक साधनांद्वारे स्थानबद्ध केल्यानंतर संरक्षण होण्यास मदत मिळणार आहे. पारंपारिक ग्रंथालयापेक्षा डिजीटल ग्रंथालयाची संकल्पना आल्यामुळे ग्रंथालयाचे स्वरूप बदललेले आपणास दिसत आहे. दुर्मिळ प्रकारचे साहित्य जतन करून ठेवण्यासाठी डिटीटायझेसनची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. यासाठी ग्रंथालयांना महत्वाची भूमिका पार पाडावी लागणार आहे. डिजीटायझेसनचा वापर करून आधुनिक काळातील ग्रंथालये वाचकांना सेवा देत असल्यामुळे उपभोक्त्यांना किंवा वाचकांना पुढील फायदे मिळू शकतात.

- १ डिजीटल ग्रंथालयांतील सेवा अचुक व प्रभावी असतात.
- २ सेवा जलद गतीने प्राप्त होत असल्यामुळे वाचकांचा वेळ वाचतो.
- ३ दुर्मिळ साहित्य प्रत्यक्ष वाचावयास मिळू शकते.
- ४ इंटरनेटच्या माध्यमातून जगभर कुठूनही स्रोताशी संपर्क साधता येतो.
- ५ वाचक या सेवेचा लाभ घेऊन स्वतःचा वैयक्तिक संग्रह तयार करू शकतो
- ६ हवी ती माहिती वाचक अज्ञावली आणि सर्च इंजिनद्वारे पाहू शकतो
- ७ डिजीटायझमुळे माहिती एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पाठविण्याचा वेग जास्त असतो.

माहिती सेवांचे स्वरूप (Nature of Information service)

जगामध्ये दररोज नवनविन माहिती निर्माण होत असते या माहितीचे संप्रेषण अनेक माध्यमा मार्फत होत असते त्यामध्ये रोजच्या वर्तमानपत्राचे विशेष महत्व आहे. माहिती अद्ययावतेच्या दृष्टीने नियतकालिकांचे स्थानसुद्धा फार महत्वाचे आहे. परिसंवाद व चर्चासत्रे याची हमीवृत्ते अहवाल, पेटंट्स, राष्ट्रीय व आंतर राष्ट्रीय प्रमाणके यासंबंधीची माहिती नियतकालिके, विशेष अहवालाच्या वेगवेगळ्या प्रलेखातून प्रकाशित होत असते. यासाठी खालील माहितीसेवांच्या माध्यमातून ग्रंथालये माहितीसेवा देत असतात.

१. प्रचलित जागरूकता सेवा [Current Awareness Service]
२. निवडक माहितीचे प्रसारण [Selective Dissemination of Information]
३. ग्रंथसूचीय सेवा [Bibliographic Service]
४. प्रलेख बटवडा [Document Delivery]
५. रेफरल सेवा [Referral Service]
६. भाषांतर किंवा अनुवाद सेवा [Translation Service]

१ प्रचलित जागरूकता सेवा (Current Awareness Service)

प्राथमिक प्रलेख व या प्रलेखाचे नियतकालिकातील निर्देशन वा सार म्हणजे प्रचलित जागरूकता सेवा होय. ग्रंथालयाच्या किंवा संस्थेच्या अंतर्गत माहितीकेंद्रातून तसेच व्यापारी तत्वावरील माहिती केंद्रातून अशा पद्धतीने ही सेवा दिली जाते. यासेवेशी संबंधित वार्तापत्रे, साप्ताहिके वा मासिके प्रकाशित केली जातात. यात वर्तमानपत्रे, नियतकालिकातील लेख, संशोधन प्रगतीचा आढावा, वृत्तपत्रे कात्रणे, परिषदा परिसंवाद, चर्चासत्रे यांचे अहवाल अंतर्भूत असतात. ही सेवा ग्रंथालयीन कर्मचारी वर्गीतर्फे तसेच संगणकाद्वारेसुद्धा देता येते.

प्रचलित जागरूकता सेवेची वैशिष्ट्ये

- १ लिखित स्वरूपात प्रसिद्ध होणाऱ्या माहितीची लेखी माहिती देणारी यंत्रणा असते.
- २ माहितीच्या माहितीचा प्रचलित दृष्टीकोन विचारात घेऊन ही सेवा दिली जाते.

३ ही सेवा व्यापक विषयाबाबत असते. त्यामुळे स्वतःच्या विषयाबरोबराच संबंधित विषयावरील माहिती संशोधकांना मिळू शकते.

२. निवडक माहितीचे प्रसारण (Selective dissemination of information)

ग्रंथालयाच्या सेवा ह्या उपयोजक किंवा वाचकाच्या गरजेवरच आधारित असतात. उपयोजकाच्या गरजा लक्षात घेवूनच ह्या सेवांची निर्मिती होत असते. उपयोजक ग्रंथालयीन कर्मचाऱ्यांच्या मदतीने ह्या सेवांचा लाभ घेवू शकतो त्यामुळे त्यांचा वेळ वाचण्यास मदत मिळू शकते.

ग्रंथालयात नवीन आलेले ग्रंथ, नियतकालिके इत्यादी प्रलेखाची पाहणी करून उपयोजकाच्या नोंदीशी मिळणाऱ्या नोंदी लिहून ठेवल्या जातात या नोंदीची ग्रंथसूचित वर्णानुसार माहिती उपयोजकाला दिली जाते. या माहितीसेवेमध्ये उपयोजकाच्या गरजेची नोंद करणे महत्वाचे आहे. कारण कित्येकवेळा उपयोजकाला त्याची गरज स्पष्ट व अचूक शब्दात सांगता येत नाही यासाठी कौशल्याचा वापर करावा लागतो.

उपयोजकाचा प्रतिसाद हा या सेवेतील महत्वाचा भाग आहे. यामुळे नोंदीच्या आरेखणाचे मुल्यमापन करून त्यात वेळेवेळी सुधारणा करता येतात.

३. ग्रंथसूचीय सेवा (Bibliographic Service)

अभ्यासक्रमाशी संबंधित वाचनसाहित्याची वाचन यादी वाचकांना उपलब्ध करून देणे, वाचकांच्या मागणीनुसार सुक्ष्म विषयावरील सूची तयार करून देता येतात.

या निर्देशन सेवेमुळे एखाद्या विषयावर कोणते लेख प्रकाशित झाले याची माहिती मिळते. त्या नियतकालिकाचे नांव, खंड, क्रमांक, इत्यादी विषयाची माहिती प्राप्त होते. निर्देशन हे माहितीच्या प्रती प्राप्तीचे साधन आहे. काही निर्देशन ग्रंथनामावर आधारित असतात याशिवाय सामान्य निर्देशन, उल्लेखसूची ह्या गोष्टीही निर्देशन प्रकारात मोडतात.

प्रलेख बटवडा (Document Delivery)

प्रलेख बटवडा या संज्ञेचा अर्थ वाचकांना घरी वाचण्यासाठी दिलेल्या आणि वाचक काहीकाळ आपल्या घरी ठेवू शकतील अशा वाचन साहित्याचा बटवडा असा होतो.

आंतर ग्रंथालयीन देव घेव आणि प्रलेख बटवडा या दोन्ही संज्ञासाठी समावेशक आंतर देवघेव ही संज्ञा वापरली जाते. प्रलेख बटवडा हा नवीन बदलाशी अधिक जलद गतीने समरस होऊ शकतो प्रलेख बटवडा हे ग्रंथालय कार्यातील एक असे क्षेत्र आहे की, जे प्रकाशक अथवा व्यवसायिक पुरवठादारांना आपल्याशीनिगडीत करते आणि आपल्याकडे आकर्षित करते. भारतामध्ये प्लॅम्प्टलॅम्प्ट यामध्ये महत्वाची भूमिका बजावते.

रेफरल सेवा (Referral Service)

आधुनिक काळात माहितीचा विस्तार फार मोठ्या प्रमाणात होत असल्यामुळे ज्ञानकोष, व त्याच्या उपशाख यांची निर्मिती होत असल्यामुळे उपयोजकाच्या सर्वप्रश्नांची उत्तरे देणे संदर्भ ग्रंथपालाला काही वेळा शक्य होत नाही. बऱ्याचवेळा ग्रंथालयात वाचन साहित्य व उपलब्ध साधना अभावी माहितीदेणे शक्य नसते. अशास्थितीमध्ये रेफरल सेंटरमधील कर्मचारी ही माहिती मिळण्याचे स्थान सांगू शकतो यामध्ये व्यक्ती, संस्था, किंवा आधारभूत माहितीसंच यांचा समावेश होऊ शकतो.

रेफरल सेंटर ही एक संस्था आहे. ज्यासंस्थेमार्फत माहिती व आधारभूत माहिती मिळविण्यासाठी ग्रंथालये, माहिती देणाऱ्या संस्था, प्रलेखन केंद्र या माध्यमाकडे जाण्याचे मार्गदर्शन केले जाते.

भाषांतर किंवा अनुवाद सेवा (Translation Service)

सध्याचे युग हे माहितीचे युग आहे ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावल्या असून दररोज नवनवीन शाखा उदयाला येत आहे ज्ञानाच्या सर्व शाखामध्ये येणारी अगणितमाहिती वेगवेगळ्या भाषामध्ये प्रसिध्द होत असते. अभ्यासकांना सर्वचभाषा अवगत नसतात परंतु माहितीच गरज मात्र असते अशावेळी अनुवाद किंवा भाषांतर सेवा अभ्यासकांना आवश्यक असते आणि तशी माहिती त्यांच्याकडून केली जाण्याची शक्यता असते.

डॉ. रंगनाथन यांच्यामते अनुवादकाला तीन गोष्टींची प्रामुख्याने गरज असते. प्रलेखाची भाषा, प्रलेखाचा अनुवाद ज्या भाषेत करावयाचा असतो. ती भाषा आणि त्याप्रलेखाच्या विषय अनुवादकाला दोन्ही भाषेचे व्याकरण, वाक्यरचना आणि भाषेचा अर्थ अवगत असणे जरूरीचे आहे.

अशाप्रकारची सेवा देतांना काही समस्याही निर्माण होतात. निष्णात भाषांतरकार, तांत्रिकपरिभाषा, खर्च, प्रशिक्षित भाषांतरकार इत्यादी बाबीकडे झालेले दुर्लक्ष सुध्दा असते.याप्रकारच्या सेवामध्ये भाषातज्ञ व विषयतज्ञ ह्या दोघांच्या सहकार्याची आवश्यकता असते. भारतातील INSDOC ही संस्था या प्रकारचे कार्य करित असते.

आधुनिक ग्रंथालये आणि ग्रंथसाहित्याचा विकास

डॉ.रंगनाथन यांच्यामते ग्रंथालयाचा विकास करण्यासाठी ग्रंथालयात अद्ययावत स्वरूपाचे ग्रंथ व साहित्या संग्रहीत करणे आवश्यक आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात ग्रंथालयाचे स्वरूप बदललेले आहे कोणतेही ग्रंथालय किती समृद्ध आहे हे त्या ग्रंथालयाच्या ग्रंथसंग्रहावरून तसेच ग्रंथालयाच्या सेवा स्वरूपावरून ठरविल्या जात असते आधुनिक ग्रंथालयमध्ये वाचन साहित्य अद्यायावत ठेवण्यासाठी ग्रंथपाल, ग्रंथालय सेवक, ग्रंथालय समिती व महाविद्यालयाचे प्राचार्य या सर्वांचे योगदान फार महत्त्वाचे आहे. आज बदलत्या काळानुसार वाचन साहित्यात बदल होत आहे. तो बदल स्विकारण्याची क्षमता आधुनिक ग्रंथालयात निर्माण करण्याची जबाबदारी ग्रंथपालावर आलेली आहे. ग्रंथालयाच्या माहितीचे संगणीकीकरण होत असल्यामुळे ग्रंथालयाची पारंपारिक संकल्पना बदलून त्याचे रूपांतर क्पहपजंस स्पइतंतल मध्ये होऊ घातलेले आहे.

ग्रंथसाहित्याचा विकास हे ग्रंथालयामधील महत्त्वाचे अंग आहे यासाठी ग्रंथपालांनी नेहमी तत्पर असले पाहिजेत यासाठी पुढील उद्दिष्टांवर भर देणे गरजेचे आहे.

- १ वाचकांच्या गरजा पूर्ण करणे हे महत्त्वाचे उद्देश असले पाहिजेत.
- २ ग्रंथालयात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केला पाहिजे.
- ३ वाचकांच्या वेळेची बचत होईल यावर भर दिला पाहिजे.
- ४ अद्ययावत माहिती व साहित्याची उपलब्धता असली पाहिजे
- ५ वाचकांच्या सूचनांचे निराकरण झाले पाहिजे याकडे विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे.

वाचनसाहित्याचा विकास करित असतांना वाचकांना उत्तम प्रकारच्या सेवा देण्यासाठी ग्रंथालयात पुरेशा प्रमाणात मनुष्यबळाची आवश्यकता असते. याकडे ग्रंथपालांनी विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे.

समारोप

आजच्या आधुनिकतेच्या युगात ग्रंथालयातफे दिल्या जाणाऱ्या सेवेला महत्त्वाचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. आजच्या काळातील आधुनिक ग्रंथालये विविध माध्यमाचा, तंत्रज्ञानाचा वापर करून सेवा देण्यासाठी सज्ज झालेली आहेत. मुद्रीत वा अमुद्रीत स्वरूपाच्या साधनाचा वापर करून ग्रंथालये वाचकांना,उपयोजकाला सेवा देत आहेत. वाचक ज्याअपेक्षेने ग्रंथालयाकडे बघतो आहे. ती अपेक्षा पूर्ण करण्याची जबाबदारी क्पहपजंस स्पइतंतल ने घेतलेली आहे. ग्रंथालयात येणाऱ्या वाचकांना आवश्यक ती माहितीसेवा देण्यासाठी ग्रंथालयाचे स्वरूप बदललेले आहेत. ती काळाची गरज आहे. या बदललेल्या स्वरूपानुसार ग्रंथ साहित्याचा विकास होत आहे. यामध्ये ग्रंथालयाची भूमिका अतिशय महत्त्वाची आहे. माहितीच्या प्रवाहात सगळे जग एकाच छत्राखाली आलेले आहे. ती जबाबदारी सक्षमपणे पेलण्याची क्षमता आधुनिक ग्रंथालयात निर्माण झालेली आहे.

संदर्भ

- १ देशमुख, एल.व्ही., ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र,पुणे, निराली प्रकाशन २००७
- २ जैन, डॉ. प्रकाश, सुलभ ग्रंथालयशास्त्र, नागपूर विश्व, इतर पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्यूटर्स २००९
- ३ कुलकर्णी, व.वि., ग्रंथालय प्रशासन नागपूर सुविचार, प्रकाशन १९८४
- ४ पानगे, बी.एम., डिजिटल ग्रंथालय, ज्ञानगंगोत्री, जून/ऑगस्ट २००२

जागतिकीकरणाचा शेतकऱ्यांवर होणारा परिणाम

— कु. माधुरी पं. राखुंडे

सहायक प्राध्यापक (वाणिज्य विभाग)

इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ, भ्रमणध्वनी ९७६४९९२९६१

प्रस्तावना —

आपल्या देशातील बहुसंख्य शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सतत दारिद्र्याची राहिली आहे. त्यांचे वर्षाचे वार्षिक उत्पन्न आणि वर्षाचा शेतीचा व जगण्याचा खर्च याची तोंडमिळवणी सुध्दा होत नाही. ज्या वर्षी चांगले पीक आले त्या वर्षअखेरीस एकुण उत्पन्नापेक्षा खर्च जास्त असतो कारण ज्या वर्षी पीक चांगले आले त्या वर्षी त्याच्या मालाचा भाव पडलेला असतो. जुनी देणी, साठलेली कर्जे फेडावी लागतात. कमी पीक आले तर मग तोट्याचा भार अधिकच वाढलेला असतो. आणि दुष्काळाने नापिकी झाली तर मग शेतकऱ्यांचे अतोनात हाल होतात हे निर्विवाद सत्य आहे.

शेतीची ही अवस्था असल्यामुळे केवळ शेतीउत्पन्नावर जगणाऱ्या शेतकऱ्याला दरवर्षी कर्जे काढावी लागतात. ग्रामीण भागात सावकारी करणारे, जमिनी लुबाडणारे, सोसायट्या बुडविणारे असे १५/२० टक्के श्रीमंत शेतकरी सोडले तर ८० ते ८५ टक्के शेतकऱ्याला शेती करण्यासाठी कर्जे काढावी लागतात. ही जमीन असणाऱ्यांची स्थिती आहे परंतु ज्यांच्याकडे जमीनच नाही अशा भूमीहीनांची व शेतमजुरांची स्थिती तर दयनीय आहे. हे भूमिहीन शेतमजूर हळूहळू ग्रामीण भागातून बाहेर ढकलले जातात आणि शहरातील झोपडपट्ट्यांमध्ये गटाराच्या कडेकडेला गलिच्छ वस्त्यांमध्ये जगतात. अशा परिस्थितीत जागतिकीकरणामुळे शेतकऱ्यांवर काय परिणाम होईल याचा विचार क्रमप्राप्त ठरतो. प्रस्तुत शोधनिबंधात याचा परामर्श घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाची पद्धती —

प्रस्तुत शोधनिबंध लिहिताना पाक्षिक, साप्ताहिक, दैनिक तसेच दुय्यम स्वरूपात उपलब्ध प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्याचा आधार घेतलेला आहे.

गृहिते —

१. जागतिकीकरणामुळे शेतकरी देशोधडीला लागलेला आहे.
२. शेतकरी आपला शेतमाल आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत नेण्यास असमर्थ ठरतो.
३. शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती पूर्वीपेक्षा ढासळली आहे.
४. शेतकऱ्यांच्या मालाला नेहमी पडता भाव मिळतो
५. शेतकरी मोठ्या प्रमाणात आत्महत्या करत आहे.

संशोधनाचा उद्देश —

प्रस्तुत संशोधनाचे उद्देश खालील प्रमाणे—

१. जागतिकीकरणाचे शेतकऱ्यांवर पडलेले प्रभाव अभ्यासणे.
२. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.

जागतिकीकरणाचा अर्थ —

दळणवळणाच्या क्षेत्रामध्ये गेल्या काही २० वर्षांच्या काळात जी क्रांती घडून आली त्यामुळे जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला मोठी गती मिळाली आहे. जगामध्ये खूप राष्ट्रे असली तरी प्रत्येक राष्ट्राच्या दृष्टिने जागतिकीकरणाचा अर्थ हा वेगळा आहे. विशेषतः भारतासारख्या देशामध्ये जिथे रोज पन्नास रूपये अथवा त्यापेक्षा कमी रूपये मिळविणारे नागरिक राहतात. ज्यांचे आयुष्य दारिद्रेषेवरच आहे, जे बेरोजगार किंवा अर्धबेरोजगार आहेत, त्या देशाच्या दृष्टिने जागतिकीकरणाचा अर्थ निश्चितच वेगळा आहे.

देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टिकोनातून व्याख्या – “राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेचे जगाच्या अर्थव्यवस्थेशी एकात्मीकरण” म्हणजेच जागतिकीकरण होय.

शेतीकर्ज, शेतकरी व देशाची गरज—

भारतात शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या भारतीय लोकसंख्येचे प्रमाण जवळपास ७० टक्के असल्यामुळे शेतीसाठी कर्जपुरवठा सहज व स्वस्त व्याजदरावर होणे ही काळाची गरज आहे. लोकसंख्या वाढत असल्यामुळे अन्नधान्ये व इतर शेतीउत्पादनात वाढ होणे अपेक्षित आहे. व ह्या सर्व केवळ शेतकऱ्यांच्या गरजा नसून त्या एकूण देशाच्या गरजा आहेत. हे सत्य लक्षात ठेवून या विषयीचे धोरण असायला पाहिजे. भारतीय शेती ही पावसावर अवलंबून आहे ठराविक अंतराने दुष्काळ येतो, नापिकी होते. या नापिकीतून कर्ज थकते. अगोदरचे थकले तरी पुन्हा कर्ज काढावेच लागते. म्हणून मग कर्जाची फेरमांडणी करणे, सवलती देणे, प्रसंगी कर्ज माफ करणे, व्याजदरात सवलत देणे आणि तत्सम उपाय योजना या शेतकऱ्यांच्या रास्त गरजा असतातच, तथापि त्या देशाच्या गरजा असतात. कारण शेतीउत्पादन ही देशाची गरज असते. शेतीकर्जासंबंधी परिणामकारक राष्ट्रीय धोरणे ही जर देशाची गरज आहे तर मग सरकारनेच अशी धोरणे निश्चित धरून त्याची अंमलबजावणी करायला पाहिजे. परंतु सरकारचे सध्याचे धोरण तर अर्थव्यवस्थेत कमीतकमी हस्तक्षेप करण्याचे आणि कमी करीत करीत हस्तक्षेप नष्ट करण्याचे आहे. १९९० पासून अर्थव्यवस्थेत शेतकऱ्यांच्या हितासाठी हस्तक्षेप न करण्याचे धोरण तेव्हापासूनच्या सर्वच सरकारांनी स्वीकारले आहे. केवळ देशांतर्गत बाजारावर नव्हे तर जागतिक बाजारांवर अर्थव्यवस्था सोपवली आहे. त्याचे परिणाम आता दिसू लागले आहेत.

कर्जपुरवठा —

स्वातंत्र्यपूर्व काळातही शेतकऱ्यांची स्थिती हलाखीची होती. खाजगी सावकारी होती. अडाणी शेतकऱ्यांना सावकार फसवत होते, लुबाडत होते, म्हणून सहकारी कर्जपुरवठा संस्था स्थापन करण्यात आल्या. खाजगी सावकाराच्या कचाट्यातून शेतकऱ्यांना सोडवण्यासाठी सहकारी संस्था आल्या. स्वातंत्र्यानंतर या संस्था गतीने वाढल्या. महाराष्ट्रात सहकारी संस्थांचे जाळेच पसरले. सहकारी सोसायट्या, जिल्हा सहकारी बँका, राज्य सहकारी बँका. भूविकास बँका इ. कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्था सर्व क्षेत्रात स्थापन झाल्या. अलीकडच्या काळात चित्र पुन्हा उलट झाले आहे. सावकार बरा पण सहकार नको असे म्हाणायची वेळ आली आहे. सध्या शेतीव्याजाचे दर कोणत्याही इतर व्याजदरापेक्षा जास्त आहेत. एअर कंडीशन मोटारकार घ्यायला जाल तर मोटारकंपन्या जाहिरात देऊन ओरडून ओरडून सांगतात की, “या गाडी तयार आहे, कर्जही तयार आहे आणि व्याजाचा दर शुन्य आहे.” कलर टी. व्ही. , फ्रीज यासारख्या घरगुती उपकरणांसाठी कर्जावर व्याज ६ टक्के , घरासाठी कर्ज ८ टक्के अंबानी, टाटा, बिल्डा व यासारख्या इतर भांडवलदारांसाठी कर्ज ९ टक्के आणि शेतकऱ्यांसाठी मात्र कर्ज १२ टक्क्यांपासून २२ टक्के व्याजाने दिल्या जात आहेत. परिणामतः आजही शेतकऱ्यांना सहकारी आणि इतर संस्थांच्या ऐवजी खाजगी सावकारांकडून नाइलाजाने कर्ज घ्यावे लागत आहे आज खेडोपाडी बँका गेल्या आहेत ग्रामीण भागात बचतीची सवय लागावी हा त्यामागचा उद्देश असला तरी ग्रामीण भागात निर्माण होणाऱ्या ठेवी ह्या ग्रामीण ठेवी ग्रामीण भागासाठी उपयोगात येतीलच याची शाश्वती नाही. १९६९ साली काही खाजगी भांडवलदारांच्या मालकीच्या बँकांचे राष्ट्रीयकरण झाले १९६९ साली ग्रामीण भागातील ठेवी व कर्जाचे प्रमाण ३७.६ टक्के होते. १९८४ साली ग्रामीण भागातील ठेवी व कर्जाचे प्रमाण ६८ टक्के झाले. नंतर खुली अर्थव्यवस्था स्विकारली. परिणाम असा झाला की ही ठेव कर्जाचे प्रमाण घटू लागले आणि घटता घटता हे प्रमाण २००२ साली ४१.८ टक्के एवढे घसरले आणि ही घसरण सतत वाढतच आहे. अशा प्रकारे खेड्यातील ठेवी गोळा करून ती शहरातील भांडवलदारांना कर्जरूपाने दिली आणि खेड्यातील शेतकऱ्यांना कर्जासाठी खाजगी सावकारांकडे जाण्यास भाग पाडले.

जागतिकीकरणाचे शेतकऱ्यांवर होणारे परिणाम —

देशातील एकूण कष्टकऱ्यांपैकी दोन तृतीयांश पेक्षा जास्त शेती क्षेत्रात काम करतात. छोट्या शेतकऱ्यांची संख्या देशातील एकूण शेतकऱ्यांच्या ८० टक्के आहे. या शेतकऱ्यांची अगतिक अवस्था कळण्यासाठी एकच तपशील पुरे आहे आणि तो म्हणजे गेल्या काही वर्षांपासून विविध राज्यांतून शेतकऱ्यांच्या

वाढत्या आत्महत्या होय. राज्यसरकारांनी या आत्महत्यांना अनिश्चित पाऊस , नैसर्गिक संकटे, विनाशकारी किटकांचा हल्ला वगैरे गोष्टीमुळे होणारे पिकांचे नुकसानच जबाबदार असल्याचे म्हटले आहे. पण भारतातल्या कष्टाळू शेतकऱ्यांनी वर्षानुवर्षे असे आघात सहन केले आहेत. अर्थातच त्यांच्या आत्महत्या जबाबदार असणाऱ्या खऱ्या गोष्टी वेगळ्याच आहेत. जागतिकीकरणामुळे शेती व्यवसायातील भांडवली गुंतवणूक कमी होत चालली आहे याचा दुष्परिणाम सिंचन आणि इतर शेती सुधारणांमधील गुंतवणूकीवरही झाला आहे. देशाचे धोरण ठरवणाऱ्या नेत्यांचे शेतीकडे संपूर्ण दुर्लक्ष झालेले आहे. ह्याचे उत्तम उदा. म्हणजे अगदी कमी पैशाची गुंतवणूक करून एकूण सिंचन क्षेत्र १२ टक्के म्हणजेच ९५ लाख हेक्टर एवढ्या मोठ्या प्रमाणात वाढवले जावू शकते या उपेक्षेमुळे भारतातील बहुसंख्य शेतकरी वर्ग आजही वरूणराजाच्या लहरीपणावर अवलंबून आहे. याशिवाय आर्थिक सुधारणापूर्व सुरू झाल्यापासून केंद्रात आलेल्या सर्व सरकारांनी खते, सिंचन, विजपुरवठा यांच्यावरील अनुदानांमध्ये कपात करायला सुरुवात केली आहे. एवढेच पुरेसे नाही म्हणून की काय, बँकाकडून शेतीक्षेत्राला जो कर्जपुरवठा होत होता त्यात देखील आता कपात केली जात आहे. व बँकांनी आपला नफा जास्तीत जास्त वाढवाण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. त्यासाठी त्यांनी शेतीक्षेत्राला देण्यात येत असलेली सवलतीची कर्जे हळूहळू बंद केली आहे. ह्याचा परिणाम म्हणून शेतकरी दिवसेंदिवस स्थानिक सावकारांकडून मिळणाऱ्या कर्जावरच जास्तीत जास्त अवलंबून राहू लागले आहेत. हे सावकार जबरदस्त व्याज वसूल करतात. अलिकडच्या काळात काही वर्षांमध्ये आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांपैकी बऱ्याचश्या शेतकऱ्यांवर सावकार व व्यापारांचे प्रचंड कर्जे झाले होते हे उल्लेखनीय आहे.

भारताला कर्जे देणाऱ्या धनकोनी दिवाळखोर झालेल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेवर आर्थिक सुधारणांच्या नावाखाली अनेक अटी लादल्या. त्याचाच एक भाग म्हणजे आयएमएफ-डब्ल्यूबी नी भारतीय शेतीक्षेत्रावर लादलेल्या अटी होय. या अटीमुळेच लाखो छोट्या आणि गरीब शेतकऱ्यांची आर्थिक दुर्दशा झाली व त्यांच्यापुढे आत्महत्याशिवाय दुसरा पर्याय राहिला नाही. तर हे आहे जागतिकीकरण तरीही, पाश्चिमात्य रक्तपिपासू जळवांचे समाधान झालेले नाही. अजून एक आर्थिक सुधारणा स्विकारण्यासाठी त्यांनी भारत सरकारच्या नाड्या आवळल्या आहेत. ती म्हणजे शेतीमालाची आयात खुली करणे. ही भारतीय शेतकऱ्यांसाठी फाशीची शिक्षाच ठरली आहे.

दी इकॉलॉजीस्ट चे संस्थापक आणि पर्यावरण चळवळीतील विभूती एडवर्ड गोल्डस्मिथ यांनी जागतिकीकरणामुळे भारतीय शेतकऱ्यांवर होणाऱ्या परिणामांबद्दल काही विचार व्यक्त केले ते त्यांच्याच शब्दात—

“भारतातील दोन तीन एकरापेक्षा कमी जमीन असलेले शेतकरी (जागतिकीकरणाने) कसे काय टिकू शकतील?.. ते नाही टिकू शकणार. हे सर्व शहरांमधल्या झोपडपट्ट्यांकडे ढकलले जातील. झाडून सारे. आणि जेव्हा तुमचा छोटा शेतकरी वर्ग असा आयुष्यातून उठेल, तेव्हा तुमचे छोटे दुकानदार, विक्रेते आणि बलुतेदार लोकही उरणार नाहीत. हे सर्व जण उखडले जातील कारण त्यांचे अस्तित्त्वच मुळी शेतकऱ्यांवर अवलंबून आहे“. अशा तऱ्हेने तुम्ही देशातील कोट्यांवाधी लोकांना देशोधडीला लावाल आणि त्यांना कंगाल बनवाल.

सारांश

जागतिकीकरणामुळे महानगरात समृद्धीचा पूर कदाचित लोटलाही असेल, परंतु भारताच्या ८० टक्के लोकसंख्येचा हिस्सा असलेल्या ग्रामीण जनतेची क्रयशक्ती मात्र खूप घटली आहे. वातानुकूलित अशा नवी दिल्ली आणि जिनेव्हा येथील केबिनमध्ये बसून जे कोणी तथाकथित अर्थतज्ञ देशाचे आर्थिक धोरण ठरवितात त्यांना भारतातल्या ग्रामीण जनतेचे दुःख कधीही कळणार नाही. भारतातल्या कोणत्याही महाविद्यालयात अर्थशास्त्राचे शिक्षण घेणाऱ्या सर्वसामान्य विद्यार्थ्याला मागणी आणि पुरवठ्याचे जेवढे अर्थशास्त्र कळते तेवढे देखील या वातानुकूलित केबिनमध्ये बसून देशाचे आर्थिक धोरण ठरविणाऱ्या नेत्यांना कळत नाही. कारण शेतीमालाची किंमत तोच योग्य प्रकारे ठरवू शकतो जो शेतीत राबतो. परंतु ज्यांचा शेतीचा व शेतमालाचा काहीच संबंध नाही तेच शेतमालाच्या किंमती ठरवितांना दिसून येतात. शेतीवर भरभरून बोलतात.

१९८९-९० पासून अमेरिकेच्या दबावाखाली देशाच्या सरकारने नवी अर्थनीती स्वीकारली. खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण हे या नव्या अर्थनीतीचे पैलू आहेत. नव्या अर्थनीतीच्या अंमलबजावणीचा गेल्या वीस वर्षांचा आणि आताही चालू असलेला काळ याची साक्ष आहे.

काळाच्या या तिसऱ्या भागात शेतीक्षेत्राची दशा काय आहे? याचा विचार आज महत्वाचा ठरतो आहे. नवी नीतीची जेव्हा स्वीकारली तेव्हा ज्यांनी विरोध केला तेव्हा मात्र त्यांची चेष्टा करण्यात आली. देशात सुबत्ता

येईल, शेतीकरी सुखी होईल, ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास होईल देशाचा कॅलिफोर्निया होईल अशी स्वप्ने दाखविली गेली होती. प्रत्यक्षात मात्र या स्वप्नांना घरघर लागलेली दिसते. नव्या अर्थनीतीच्या काळात शेतीक्षेत्रात काय घडले याचा विचार केल्यास असे म्हणावे लागेल की गेल्या १० वर्षात शेतकऱ्यांनी जेवढ्या आत्महत्या केल्या तेवढ्या आत्महत्या अगोदरच्या ६० ते ६५ वर्षात झाल्या नव्हत्या. आता ही वस्तुस्थिती मान्य करावी लागत आहे.

निष्कर्ष —

१. भारतीय शेतकऱ्याला जागतिकीकरणाच्या परिणामांची किंमत चुकवावी लागत आहे.
२. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दिर्घकालीन विकासाच्या संधीचा नाश होऊन राहिला आहे.
३. भारतीय अर्थव्यवस्था लुटारू बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या आणि त्यांच्या परकीय सरकारच्या ताब्यात देऊन टाकाव्या लागत आहे.
४. भारताची अन्नसुरक्षा धोक्यात आली आहे.
५. जागतिकीकरणामुळे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढीस लागल्या आहेत.
६. ग्रामीण भागातील शेतमालाला भाव मिळत नसल्यामुळे वाढत्या महागाईतही शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान होत आहे. परिणामतः त्यांचे जीवन अजूनही खालावलेले आहे.
७. देशाला बेचीराख करणाऱ्या दुष्काळ, अवर्षण आणि साथीच्या रोगांचा फैलाव होत आहे.
८. शेतमालाला योग्य भाव मिळत नसल्यामुळे व कर्जाचा भार वाढत असल्याने शेतकरी आत्महत्या वाढीस लागल्या आहेत.
९. आजही शेतकरी शेती करतांना निर्यातीचा विचार करून शेती करत नाही.
१०. देशातील राज्यकर्त्यांनी दीडदमडीसाठी आपला आत्मा विकला आहे.

संदर्भ

१. व्यावयायिक पर्यावरण — डॉ आत्माराम पळनीटकर, दिनकर देशपांडे
२. जागतिकीकरण की नवी गुलामगिरी — नीरज
३. जागतिकीकरण की नवी गुलामगिरी — अॅडमिरल विष्णू भागवत
४. दैनिक — देशोन्नती, लोकसत्ता

वैदर्भीय संतकवी चोखामेळा—व्यक्तित्व आणि कवित्व

— रा.तु. आदे

सहयोगी प्राध्यापक, इंदिरा महाविद्यालय, कळंबे,
जि. यवतमाळ, भ्रमणध्वनी ९४२२६०८७१५

प्राचीन मराठी कवितेचे दालन संतश्रेष्ठांच्या अभंगवाणीने समृद्ध झाले आहे. परमेश्वराविषयीची आत्यंतिक निष्ठा, आपलेपणाची जाणीव यातून संतांच्या मुखातून भक्तीचे अस्फुट हुंकार बाहेर पडले. ईश्वराच्या निर्गुण — निराकार स्वरूपाला सगुण साकार रूप प्रदान करताना संतांची भक्तीभावनाच प्रकट होताना दिसते. जीवीचा जीवलग, सखा सांगाती, गुरू—माऊली अशा अनेक रूपात संतांनी ईश्वररूपाचे वर्णन केले आहे. पण ह्या ईश्वरस्वरूपाला वर्णव्यवस्थेच्या कडीकुलूपात बंदिस्त करून ठेवल्यामुळे स्त्री—शूद्रांसाठी ईश्वर दर्शनदुर्लभ झाला होता. अशावेळी बहुजन समाजातील व्यक्तींच्या आध्यात्मिक आणि सामाजिक उन्नतीसाठी संतचळवळ उभी राहिली. आध्यात्मिक समतेकडून सामाजिक समतेची वाट चोखाळणारी, तमोयुगात जन्मास आलेली ही चळवळ चंद्रभागेच्या वाळवंटापर्यंत समता टिकवू शकली. मात्र तिचा व्हावा तसा घरा—दारापर्यंत प्रचार व प्रसार होऊ शकला नाही, ही वस्तुस्थिती आहे. संतशिरोमणी संत नामदेव महाराजांनी ज्यांचा 'चोखा माझा जीव चोखा माझा भाव । कुळधर्म देव चोखा माझा।' अशा अत्यंत उत्कट शब्दात गौरव केला त्या चोखामेळ्याने अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये आपली मूक वेदना बोलकी केली. म्हणूनच अंत्यजाचा प्रातिनिधीक साहित्यिक कलावंत, असे त्यांचे वर्णन केलेले आहे.

चोखामेळा हे संत चळवळीतील एक ज्येष्ठ संत. नामदेव महाराजांचे आवडते शिष्य. चोखामेळ्याचा जन्म अस्पृश्य गणल्या गेलेल्या महार समाजात झाला. त्यांच्या जन्मशकाविषयी कोणतीही माहिती आजवर संशोधकांना उपलब्ध झालेली नाही. अनेकांनी त्यांना ज्ञानेश्वर—नामदेव समकालीन मानले आहे. त्यांच्या आईवडिलांविषयीचा तपशीलही अज्ञात आहे. त्यांची बहीण निर्मळा होती याचा उल्लेख ग्रंथात सापडतो. चोखामेळ्याच्या जन्मस्थळाविषयी विद्वानांमध्ये मतभेद आहेत. संत चरित्रकार महिपती चोखोबांना 'पंढरपूर'चे मानतात. 'महाराष्ट्र सारस्वत'कार वि.ल.भावे त्यांना 'मंगळवेढ्या'चे समजतात. (पृ.१९६). प्रा. ह.श्री.शेणोलीकर (पृ.६१), श्री.म. पिंगे (पृ.६७), ल.रा. नासिराबादकर (पृ.७७) हे वाङ्मयेतिहासकार देखील चोखोबांना मंगळवेढ्याचे समजतात. मात्र, बाबासाहेब आंबेडकरांनी महाराष्ट्र भूषण ज.रा. आजगावकर यांना म्हटले होते, "जवळ जवळ सगळे मराठी संत मराठवाड्यातीलच आहेत पण आमचा चोखामेळा हा संत विदर्भातील आहे, याची तुम्ही संतसाहित्य संशोधकांनी नोंद घ्यायला हवी." याचाच अर्थ चोखामेळा विदर्भवासी असल्याची जाणीव बाबासाहेबांना होती, हेच त्यांच्या उद्गारातून स्पष्ट होते. याच मताशी समांतर विचार श्री. ना. रा.शेंडे यांनी मांडले आहेत. वि.सा. संघाच्या संमेलनाध्यक्ष पदावरून ते म्हणाले होते, "विदर्भाच्या अस्मितेचे आणखी एक दोन विशेष आहेत. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आजोळ विदर्भातीलच। ज्या सावरगावी हे संमेलन भरत आहे तेथून जवळच असलेले 'सिंदखेडराजा' हे जिजामातेचे माहेर आहे. तर येथूनच सुमारे चार मैल अंतरावर असलेले 'मेहूण' हे गाव श्रीसंत चोखोबांचे जन्मस्थान आहे" बुलडाणा जिल्ह्यातील देऊळगावराजा तालुक्यात निर्मळा आणि पूर्णा नद्यांच्या संगमावरील 'मेहूणपुरी' हे गाव हल्ली 'मेहूणा' या नावाने ओळखले जाते. सिंदखेडराजा या नगरीचे राजे लखुजी जाधव यांनी आपल्या मेहुण्याला या भागाची जहांगिरी दिली होती म्हणून या गावाला मेहूणपुरी म्हणजे आताचे 'मेहूणा' हे नाव पडले.

मेहूणपुरीचे ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व सांगताना सोयराबाई म्हणतात :

निर्मळेसी करता स्नान । कोटी प्रयाग समान ॥ १ ॥

तेथे करिता अन्नदान । स्वयं तुष्ट नारायण ॥ २ ॥

तेथे करिता प्रदक्षिणा । कोटी तीर्थे घडली जाण ॥ ३ ॥

ऐसी विख्यात मेहूणपुरी । म्हणे चोख्याची महारी ॥ ४ ॥ (अभंग क्र. १६)

आजही या गावाला तीर्थस्थानाचे पावित्र्य लाभले आहे. १२ व्या शतकात पश्चिम महाराष्ट्र व मराठवाड्यात संतांची मांदियळी दिसते. मात्र, विदर्भात चोखामेळा यांचा अपवाद वगळता एकही वारकरी संत दिसत नाही, याविषयी सखेद आश्चर्य वाटते.

चोखामेळा यांची गुरुपरंपरा आदिनाथ—मच्छिंद्रनाथ—गोरक्षनाथ—गहिनीनाथ—निवृत्तीनाथ—ज्ञानदेव—विसोबा खेचर— नामदेव व चोखामेळा अशी सांगितली जाते. चोखोबांनी संत नामदेवांना गुरू मानले आहे. नामदेवांनी चोखामेळ्याच्या शिरावर वरदहस्त ठेवला व त्यांना नाममंत्राची दीक्षा दिली. त्याविषयी चोखामेळा म्हणतात :

**धन्य धन्य नामदेव । माझा निरसला भेव ॥
विठ्ठल मंत्र त्रिअक्षरी । खूण सांगितली निर्धारी ॥
ठेवोनी माथा हात । दिले माझे मज हित ॥
दावियेले तारू । चोखा म्हणे माझा गुरू ॥**

नामदेवांकडून नामभक्तीची दीक्षा मिळाल्याने चोखोबाला अन् त्याच्या जातीबांधवांना आत्मोन्नतीचा सोपा मार्ग सापडला. किंबहुना, हीन म्हणून समजल्या गेलेल्या जातीत जन्मलेला एक सामान्य मनुष्य प्रगाढ भक्तिसाधनेच्या द्वारा परमोच्च अशा द्वंद्वातीत अवस्थेप्रत कसा पोहचू शकतो हयाचा आलेख चोखोबांच्या अभंगात पहावयास मिळतो. यादृष्टीने त्यांचे खालील अभंग उल्लेखिता येतील :

- **अभीर गुलाल उधळीत रंग । नाथा घरी नाचे माझा सखा पांडुरंग ॥**
- **पंढरीचे सुख नाही त्रिभूवनी । प्रत्यक्ष चक्रपाणि उभा असे ॥**
- **चोखा म्हणे माझा संदेह फिटला । देहीच भेटला देव आम्हां ॥**
- **षड्श पक्वान्ने विस्तारिले ताट । जेवू एकवट चोखा म्हणे ॥**

असे म्हणण्याइतके धैर्य त्यांना आले होते. त्यांच्या या धैर्याचा उगम ज्ञानदेव—नामदेव यांच्या समतेच्या चळवळीत आहे.

**आम्हा न कळे ज्ञान न कळे पुराण ।
वेदाचे वचन न कळे आम्हां ॥**

शास्त्रीय ग्रंथांचा अर्थ कळत नसल्याचे ते म्हणत असले, तरी त्यातून त्यांची विनम्रताच व्यक्त होते. त्यांची मनोभावना ईश्वराविषयीची उत्कट निष्ठा प्रकट करण्याइतकी प्रबळ आहे. अनुभवाच्या मुशीतून जेव्हा कविता जन्मास येते तेव्हा तिला प्रत्यक्षदर्शित्वाचा परीस्पर्श लाभत असतो, चोखामेळा यांची कविता अनुभवसिद्ध आहे. त्याच अनुभवाचा एक भाग म्हणून त्यांचा खालील अभंग पाहण्यासारखा आहे.

**पंचही भूताचा एकचि विटाळ । अवघाचि मेळ जगी नादे ॥
तेथे तो सोवळा वोवळा तो कोण । विटाळाचे कारण देहमूळ ॥
आदिअंती अवघा विटाळ संचला । सोवळा तो झाला कोण न कळे ॥
चोखा म्हणे मज नवल वाटते । विटाळापरते आहे कोण ॥**

विटाळाच्या संदर्भात एवढी तर्कशुद्ध शास्त्रीय चर्चा चोखामेळ्याशिवाय इतर संतांनी केल्याचे सहसा दिसत नाही.

चोखोबांनी भावोत्कट अशी अभंगरचना केली तद्वतच 'विवेकदर्पण' या ग्रंथाची निर्मितीही केलेली आहे. चोखोबांच्या कुटूंबातील सोयराबाई, कर्ममेळा, निर्मळा, बंका यांनी देखील भावस्पर्शी अभंगरचना केली आहे. चोखोबांची वाणी संयमी आहे, कर्ममेळ्यांनी मात्र आपल्या अभंगामधून ईश्वराशी भांडण करत आपल्या समाजातील हीनत्वाबद्दल, लाचारीबद्दल आणि अन्यायाविषयी स्पष्ट शब्दात विचारणा केली आहे. कुटूंबातील सर्वांना काव्यस्फूर्ती लाभल्याचे हे बोलके उदाहरण आहे." 'जोहार' हा त्यांच्या रचनेचा एक खास विशेष आहे. चोखोबांच्या कवितेचे सारसर्वस्व हया जोहारात पहावयास मिळते. एकनाथांच्या भारूडांचा एका परीने हा पूर्वावतार वाटतो." 'जोहार मायबाप जोहार । तुमच्या महाराचा मी महार ॥' हा त्यांचा रूपकात्मक अभंग यात ते त्रिवर्णांना उद्देशून म्हणतात, आम्ही तुमचे पिढ्यान्पिढ्या, शतकानुशतके महार आहोत. सामाजिक व धार्मिक निर्बंधामुळे ब्रम्हज्ञानापासून वंचित आहोत. म्हणून एरव्ही जसे तुम्ही तुमच्या मिष्टान्न भोजनाच्या मेजवानीतील उच्छिष्ट आमच्या पाटीत टाकता, तसे ब्रम्हज्ञानाच्या मेजवानीतील उच्छिष्ट तरी माझ्या पाटीत टाका. 'बहु भुकेला झालो । तुमच्या उष्टयासाठी आलो ॥' चोखोबांची ही भूक शारीरिक नाही; ती ज्ञानाची भूक आहे. चोखोबांच्या जोहारात वास्तवता आणि प्रतिकामकता प्रतिमारूपाने व्यक्त होते. जुन्या मराठी कवितेचा हा मौलिक असा ठेवा आहे.

ईश्वरदर्शनाची अनावर ओढ, तळमळ हा चोखोबांच्या जीविताचा, तसेच त्यांच्या कवित्वाचा एकमेव प्रेरक भाव. ही तळमळ त्यांच्या अभंगरचनेत भक्ती आणि करुण या रसाच्या उठावाला पोषक झाली आहे.

**नाही देह शुद्ध याति अमंगळ । अवघे ओंगळ गुणदोष
करू जाता विचार अवघा अनाचार । आणि प्रकार काय बोलू**

**वाणी नाही शुद्ध धड न ये वचन । धिक्कारती जन सर्व मज ॥
अंग संग कोणी जवळ न बैसे । चोखा म्हणे ऐंसे जीवित माझे ॥**

या अभंगातून समाजातील दाहक वास्तवतेची जाणीवच चोखोबांनी करून दिली आहे. सामाजिक मानखंडना आणि दारिद्र्य अशा दुहेरी दुःखाचे चोखोबांवर आघात झाले तरीही वाणीतील संयम त्यांनी ढळू दिला नाही. ज्या कालखंडात श्रवण, वाणी आणि लेखणी या तीनही गोष्टींना मज्जाव होता त्याकाळात आपली मनोवेदना बोलकी करणे हेही जिकरीचे काम होते, ते कार्य चोखोबांनी केले म्हणून त्या काळाच्या संदर्भात त्यांनी केलेले कार्य अत्यंत महत्वाचे होते. 'वाणी नाही शुद्ध । धड न ये वचन ॥' असे चोखोबा म्हणत असले तरी, त्यांची अभंगवाणी बरीचशी शुद्ध आहे." कोणतीही सांस्कृतिक परंपरा पाठीशी नसतानाही प्रांजळ भावनेने केलेली काव्यनिर्मिती किती उत्कट होऊ शकते, ते चोखोबांच्या कवितेने दाखवून दिले. त्यांच्या काव्यनिर्मितीची प्रेरणा जशी आध्यात्मिक आहे तशी ती सामाजिकही आहे. संतांच्या अभंगवाणीतील अनुभवांची कक्षा चोखोबांच्या कवितेने रुंदावली हे तिचे वैशिष्ट्य."

विनम्रता, लीनता, संयम या गुणांमुळेच चोखोबांचे व्यक्तित्व स्मरणीय ठरले आहे. लीनतेचे व्याकूल पाणी त्यांच्या अभंगवाणीतून झुळझुळताना दिसते. चोखामेळा ओरडत नाही, आक्रोश करत नाही. संतापाने पेटत नाही. त्यांचे संयमी मन त्यांना आखून दिलेल्या सीमारेषा ओलांडत नाही. लीनता जपत त्यांचे मन व्यक्त होते. मरणांतिक छळ होत असतानादेखील त्यांच्या जीवाचा भडका उडत नाही. त्यांचे शब्द अग्निवर्षाव करीत नाहीत. तर —

- धाव घाल विठू आता चालू नको मंद ॥
- तुझे दारीचा कुतरा । नको मोकलू दातारा
- हात जोडोनी चोखा विनवितो देवा ।
- बोललो उत्तर याचा राग नसावा ॥

असा दीनवाणा आक्रोशच करतात. विठ्ठलमहात्म्यपर अभंग असोत, आत्मस्थितीपर किंवा सामाजिक चेतनेचा आविष्कार करणारे अभंग असोत चोखामेळ्याची वाणी अशी विनम्र भावनेने, विनयाच्या चालीनेच आपल्यापुढे येते. ही आत्माविष्काराची, व्यक्तित्वाची दीनता त्याला जणू वरदानच मिळाली आहे म्हणून असे संयमाचे दीनवाणेपणाचे बाळकडूच त्याला मिळाले आहे, असे त्यांच्या अभंगावरून दिसते.

चोखामेळ्याच्या वाटयाला आलेल्या यातना याच त्यांच्या समाजाच्याही यातना होत्या. चोखोबांपूर्व काळातही मानसिक यातना होतच होत्या, पण त्यांना शब्दरूप लाभले नव्हते. त्या यातना शब्दांशिवाय मुक्यानेच मरून गेल्या चोखोबांनी अस्पृश्यांच्या व्यथा वेदना बाहूत कवटाळून त्यांना शब्दात बांधण्याचे काम केले. त्यासाठी त्यांना शब्दांची कसरत करावयाची गरज नव्हती. यातनेतून निर्माण होणाऱ्या कवितेला कलावंताच्या अनुभवाचा वेग असतो. आतील दुःखाच्या उष्णतेची धग असते. चोखोबांची कविता अनुभवनिष्ठ असल्याने वेगळीच उमटली आहे. केवळ अलंकार, चमत्कृती, शब्दनाविण्याची हौस तिला नाही, म्हणून ती काळजाला भिडते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१. भि.शि. शिंदे, संत चोखामेळा आणि मी, प्रकाशक नवीन उद्योग, पुणे, प्रथमावृत्ती, ३१ मे २००२, प्रका. नवीन इंदलकर.
२. ना.रा. शेडे, युगवाणी—वि.सा.संघाचे मुखपत्र, फेब्रु.१९६०, साहित्य संमेलन विशेषांक.
३. गं.दे. खानोलकर, मराठी वाङ्मयकोष (खंड पहिला), १९७७, प्रका. म.रा.साहित्य संस्कृतिमंडळ, पुणे.
४. ह.श्री. शेणोलीकर, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप, प्रका.मोघे प्रकाशन, कोल्हापूर, चौथी आवृत्ती, १९७१.
५. श.रा. गोसावी/सौ. वीणा गोसावी, श्रीचोखामेळा चरित्र, सारथी प्रकाशन, पुणे, १९७८.
६. प्र.त. जोशी, मराठी वाङ्मयाचा विवेचक इतिहास, प्रथमावृत्ती, १९७२, नितीन प्रकाशन, पुणे.
७. श्री.म. पिंणे, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा परामर्श, अजय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, १९७५.
८. अ.ना. देशपांडे, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग पहिला, उत्तरार्ध, व्हिनस प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९६९

विदर्भाच्या मंद आर्थिक विकासाची सामाजिक –सांस्कृतिक कारणे

– डॉ. बी.व्ही.राठोड

सह. प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ
E-mail-baliramrathod42@gmail.com

विदर्भ हा महाराष्ट्रातील एक विभाग आहे. कोणत्याही विभागाच्या सर्वांगीण विकासामध्ये सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय व सांस्कृतिक घटकांचा समावेश होतो. विकासासाठी हे घटक महत्त्वाचे ठरतात. सामाजिक व सांस्कृतिक विकास प्रामुख्याने भौगोलिक व ऐतिहासिक कारणाने निर्माण होणाऱ्या रूढी, प्रथा, परंपरा व विश्वास यांनी ठरत असतात. पारंपरिक समाजातील कालबाह्य व अनिष्ट प्रथा, परंपरा, रूढी व विश्वास नष्ट करून कालमानानुसार नविन प्रथा, परंपरा, रूढी निर्माण करून त्याचा विकास करणे, याला सामाजिक व सांस्कृतिक विकास म्हणता येईल.

सामाजिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक विकासाचा पाया म्हणून आर्थिक विकासाकडे पाहिले जाते. आर्थिक विकास हा प्रत्येक देशाचा मुख्य घटक आहे. तो सारख्या प्रमाणात होणे गरजेचे आहे. परंतु बऱ्याच घटकांचा प्रदेशाच्या वा विभागाच्या साधनांशी प्रत्यक्ष संबंध नसतो. कारण कोणत्याही प्रकारचा विकास देशाच्या केंद्रीय पातळीवर ठरविला जातो.

आर्थिक विकासाची संकल्पना एक गुणात्मक संकल्पना आहे. एखाद्या विशिष्ट राज्यात किंवा राज्यातील एखाद्या विभागात एकूण उत्पादनात किती वाढ होते हे पाहिले पाहिजे. अन्यथा त्या विभागाला योग्य न्याय मिळणार नाही. भारता सारख्या विकसनशिल देशात जेथे ३० ते ४० टक्के लोक दारिद्र्यरेषेखाली आहेत अशा देशात योग्य वितरण हा अर्थव्यवस्थेतील एक महत्त्वाचा पैलू असतो. खरे तर समाजातील सर्वच स्तरांतील लोकांना विकासाचा लाभ मिळणे गरजेचे आहे, नाही तर त्या राज्यातील एखाद्या विभागातील जनता आर्थिक विकासापासून दूर राहिल, नेमके असेच झाले. विदर्भ हा पश्चिम महाराष्ट्र, कोकण व मराठवाडा यांच्या तुलनेत आर्थिक विकासात मागे पडला. या सर्व बाबींचा विचार केला तर विदर्भाची आर्थिक विकासाची गती मंद आहे.

विदर्भाची भौगोलिक रचना, नैसर्गिक साधन संपत्ती, फलोत्पादन व पिके :-

१. **भौगोलिक रचना** – विदर्भ भारताच्या केंद्रस्थानी असून तो रेल्वे मार्गाने, विमान सेवेन व राष्ट्रीय महामार्गाने जसे मुंबई, कलकत्ता, दिल्ली, मद्रास, हैद्राबाद या मोठ्या शहरांना जोडला गेला आहे. संदेशवहनाच्या व दळणवळणाच्या साधनांनी परिपूर्ण आहे.

२. **नैसर्गिक साधन संपत्ती** –

अ) जंगल संपत्ती :- विदर्भातील चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा, यवतमाळ व अकोला या जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणावर जंगल संपत्ती आहे. राज्याच्या एकूण सागवाण लाकूड उत्पादनात ७५ टक्के उत्पादन विदर्भात आहे असे असूनही विदर्भात जंगलावर आधारित कारखाने निर्माण झाले नाही.

ब) खनिज संपत्ती :- मॅंगनिज, कोळसा, लोखंड, चुनखडी इत्यादी खनीज संपत्तीचा साठा मोठ्या प्रमाणात विदर्भात आहे. परंतु या खनीज संपत्तीवर आधारित उद्योग उभारला गेला आहे.

क) पिके :- विदर्भाची जमीन सुपीक आहे. विदर्भात कापूस मोठ्याप्रमाणात पिकते तसेच गहू, तांदूळ, ज्वारी व तेलबियाचेही मोठ्या प्रमाणात उत्पादन होते असे असूनही विदर्भात पाहिजे. त्या प्रमाणात सुतगिरणी, कापडगिरणी वा तेलबियांचे कारखाने उभारले जात नाही.

ड) फलोत्पादन :- फलोत्पादनाच्या बाबतीत देखील विदर्भ मागे नाही. संत्राच्या उत्पादनाकरिता हा प्रदेश “नागपूरची संत्री म्हणून भारतभर ओळखला जातो असे असतांनाही या विदर्भाचा आर्थिक विकास पाहिजे तसा झाला नाही.

समाजिक व सांस्कृतिक कारणे :-

१. विकासाच्या प्रक्रियेतील एक महत्वाचे सामाजिक अंग म्हणून समाजातील मूल्य व्यवस्थेचा विचार केला जातो. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय ही विकासासाठी गती देणारी मूल्ये म्हणून ओळखली जातात. परंपरागत भारतीय समाजात जातीव्यवस्थेमुळे या मूल्यांचा पाहिजे तसा प्रभाव पडत नाही.
२. धर्माचा प्रभाव हा देखील विकासाच्या मार्गातील अडथळा समजला जातो. स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांचा स्विकार करण्यात आला. महात्मा गांधींनी याबाबत चळवळ सुरू केली. भारतीय जनतेच्या मनात खोलवर रुजलेला विश्वास व श्रद्धा ध्यानात घेऊन त्यांनी धर्माच्या माध्यमातून श्रमाची प्रतिष्ठा वाढविली. ग्रामीण पुनःनिर्माणावर व कुटीर उद्योगांवर भर दिला व आर्थिक विकासाचा एक नवा दृष्टिकोन त्यांनी भारतीय समाजाला दिला. विदर्भ महात्मा गांधींची कर्मभूमीच मानावी लागेल. सेवाग्राम आश्रम ह्या ठिकाणी राहून गांधींनी अनेक विचार लोकांसमोर मांडले विनोबांनी देखील ह्या नवीन मूल्यांना महत्त्व देवून भुदानाची चळवळ सुरू केली असे असले तरी आर्थिक विकासाच्या या गांधीवादी व सर्वोदयवादी विचारांना स्वीकृती दिली नाही. त्यामुळे विदर्भाच्या आर्थिक विकास झाला नाही.
३. संत तुकडोजी महाराज, संत गाडगेबाबा या वैदर्भीय संतानी लोकांना एकत्र करून ग्राम स्वच्छता व शैक्षणिक व आर्थिक विकासाची शिकवण दिली. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीचे विदर्भ हे एक महत्त्वाचे केंद्र होते. सर्व मागास व दुर्बल घटकांतील लोकांच्या आर्थिक विकासाची ती चळवळ होती. परंतु त्याचेही फारसे परिणाम विदर्भवाद यावर झालेले नाही.
४. आर्थिक विकासाचे स्वरूप व दिशा ठरविणारा एक महत्त्वाचा दूवा म्हणून राज्यव्यवस्थेकडे पाहिले जात होते. अनेक वर्षे काँग्रेसची राज्यावर सत्ता होती. विदर्भातून दोन-तीन मुख्यमंत्री होवूनही विदर्भाचा मागासलेपणा कमी झाला नाही. यावरून विदर्भातील लोकांची मानसिकता ओळखता येईल.
५. विदर्भातील श्रेष्ठीजनांचा वर्ग देखील काही प्रमाणात विदर्भाच्या मागासलेपणास जबाबदार आहे. राज्यकर्त्यांवर अंकुश ठेवण्याची व आपल्या विभागाच्या समस्यांचा अभ्यास करून जनमत निर्माण करण्याची जबाबदारी अशा श्रेष्ठीवर आहे परंतु पश्चिम महाराष्ट्र ज्या पध्दतीने श्रेष्ठीजन विकासाचा प्रश्न धसास लावतात तेवढ्या पध्दतीने विदर्भातील श्रेष्ठीजन विकासाचा प्रश्न मांडत नाही.
६. नोकरशाहीत कार्य करणारी मंडळी बुद्धीवादी असली तरी विदर्भाच्या आर्थिक विकासासाठी फारसे कार्य त्यांच्याकडून होत नाही.
७. पश्चिम महाराष्ट्रात व काही प्रमाणात मराठवाड्यात लहान मोठी धरणे बांधून ओलीताच्या सोयी करण्यात आल्या. हमी पीक मानल्या जाणाऱ्या ऊसाची लागवड करण्यात आली. साखर कारखाने उभारले गेले. आणि महाराष्ट्रातील हे प्रदेश आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध झाले. मात्र विदर्भातील नेत्यांना ते साधता आले नाही.
८. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत गती देण्याच्या दृष्टीने या भागातील जनतेची मानसिकता देखील महत्त्वाची आहे. कारण विकासाची गती उंचावण्यासाठी प्रत्येक मानसाची इच्छा असावी लागते. निसर्गावर अवलंबून असणाऱ्या शेतीमधून पोटापुरते उत्पादन करून समाधान मानून विकासाकरिता फारसा प्रयत्न न करण्याची आमच्या वैदर्भीय जनतेची मानसिकता आहे का ? या दृष्टीने देखील आत्मनिरीक्षण व्हावयास हवे. याबाबतीत माजी मुख्यमंत्री कै. वसंतरावजी नाईक नेहमी म्हणायचे, “पश्चिम महाराष्ट्रात मी गेलो तर येथील रहिवाशी धरणाची मागणी करतात तर तेच विदर्भातील जनता माझ्या मुलाला नोकरी द्या अशी मागणी करतात. यावरून विदर्भातील लोकांची मानसिकता कळून येते. बाहेरच्या प्रदेशातील उद्योजकांनी आमच्या भागात येऊन उद्योग सुरू करावे, ही आमची मानसिकता आहे. स्वतःचे भांडवल उभारून विदर्भवासीयांना उद्योग सुरू करता येवू शकते. परंतु उद्योजकांत आवश्यक असणाऱ्या धडाडीचा व कर्तृत्व प्रेरणेचा अभाव विदर्भात मोठ्याप्रमाणात जाणवतो.

विदर्भाचा आर्थिक विकास साधण्याच्या दृष्टीने काही उपाय सांगता येतील :-

१. विदर्भात मोठ्या प्रमाणावर जंगल संपत्ती उपलब्ध आहे. यावर आधारित विविध उद्योग उभारतात येईल जसे कागदाचा कारखाना, लाकडापासून कलाकृतीचे साहित्य, जंगलातील वनस्पतीचा औषधीसाठी वापर इत्यादी त्यावर आधारीत आयुर्वेदिक औषधांचा कारखाना उभारता येईल. त्यामुळे या भागात राहणाऱ्या आदिवासी व इतर दुर्बल घटकातील लोकांना रोजगार मिळेल व त्याची आर्थिक स्थिती बळकट होईल.
२. कापूस हे विदर्भाचे मुख्य पीक मनले जाते. कापूस उत्पादनावर विदर्भाचा विकास साधता येतो ही गोष्ट लक्षात घेवून सूत गिरण्या व कापड गिरण्या उभारल्या जावू शकतात.
३. नागपूर, अमरावती व वर्धा जिल्ह्यात संत्रा हे महत्वाचे पीक आहे. या फळावर प्रक्रिया करणारे अनेक कारखाने या भागात चालू शकते. कारखाने उभारल्यास संत्र्यांना योग्य भाव मिळेल व आर्थिक विकास साधता येईल.
४. पश्चिम महाराष्ट्रात शेतमालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग सहकारी क्षेत्राद्वारा यशस्वीरित्या राबविले जातात. विदर्भात मात्र सहकारी चळवळीचा उपयोग होतात अजूनही दिसून येत नाही. सहकारी क्षेत्राच्या माध्यमातून सुध्दा विदर्भाचा विकास साधता येतो.
५. शेतीच्या जोडीला लहान-लहान उद्योगधंदे सुरू केले गेले पाहिजे जसे दुग्ध व्यवसाय, कुक्कुटपालन, बकरीपालन इत्यादी त्यामुळे शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास होईल व राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्यास मदत होईल. नैसर्गिक साधनसामुग्री व शेतीच्या बाबतीत समृद्ध असणारा विदर्भ औद्योगिक प्रगतीत मागे रहावा या भागाचा आर्थिक विकास मागे पडावा याची कारणे विदर्भाच्या लोकप्रतिनिधींनी, श्रेष्ठजनांनी व सर्व सामान्य जनतेनी स्वतःच शोधायला हवी.

संदर्भ सूची :

१. प्रा.डॉ. विद्याधर गंगाधर पुंडलीक, आर्थिक विकासाच्या सामाजिक बाजू, कॉन्टीनेंटल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे.
२. शा.ह. जावंधिया, आर्थिक विकास—ऐतिहासिक समालोचन : भारत, महाराष्ट्र व विदर्भ.
३. प्रा. नी.वि. सोवनी, आपल्या आर्थिक विकासाची समस्या.
४. डॉ. प्रकाश बोबडे, महाराष्ट्रातील आर्थिक विकासाच्या सामाजिक बाजू.

Form IV

(See Rule 8)

Statement about ownership and other particular about the Journal **Research Journal Of India**

1. Place of Publication	-	Dr. Bhau Mandavkar Research Centre,
Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445401
2. Periodicity	-	Annual
3. Printer's Name	-	Seva Prakashan, Vijay Colony, Amravati 444606 (M.S.)
4. Publisher's Name	-	Dr. Mrs. Veera Mandavkar
Nationality	-	Indian
Address	-	Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre
Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445401
5. Editor's Name	-	Dr. Pavan Mandavkar
Nationality	-	Indian
Address	-	Principal, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal

I, Dr. Pavan Mandavkar hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Dr. Y.M. Donde Sarwajanik Shaikshanik Trust's

INDIRA MAHAVIDYALAYA

KALAMB, DIST. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445401

☎ 07201-226170, 226147, 226129 (Fax)

Web.: www.indiramahavidyalaya.com

e mail for Govt. & General : imvkalamb@yahoo.co.in

For University : indiram414@sgbau.ac.in

For Research centre : marathipradhyapak@gmail.com

Permanently Affiliated to

SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI

RECOGNIZED BY UGC UNDER 2 F & 12 B

NAAC ACCREDITED WITH 'B' GRADE

Multi-Faculty College Estd. in 1983

